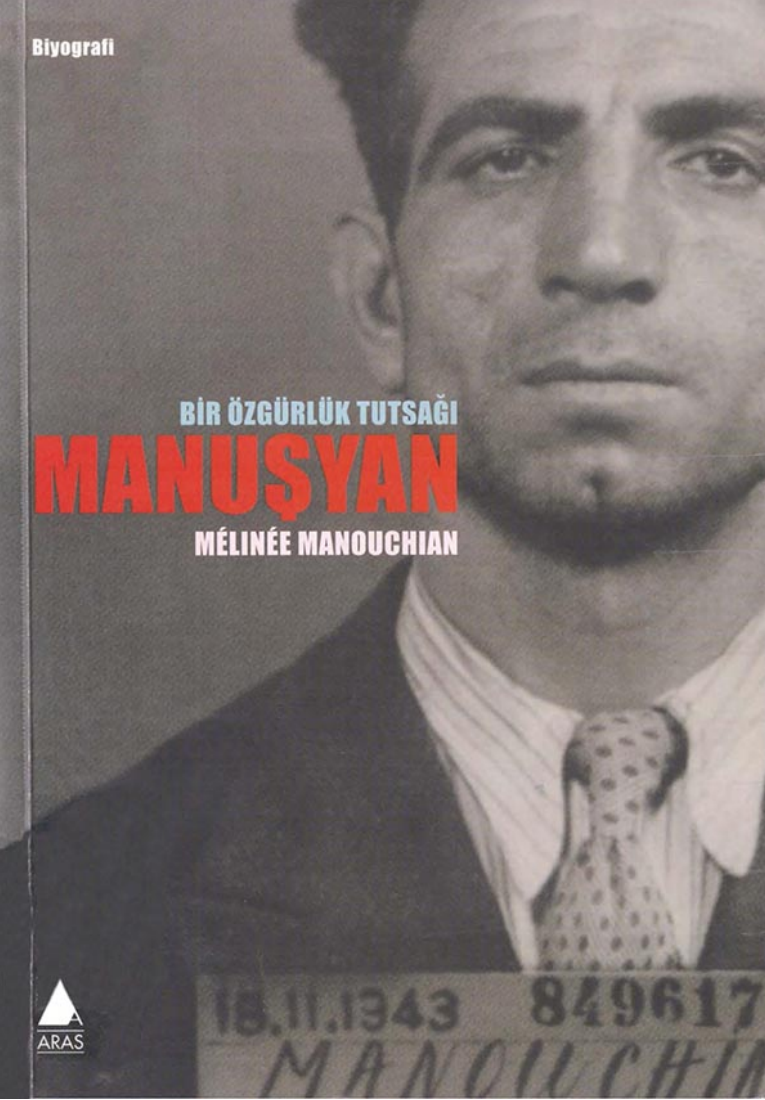
Biyografi

BİR ÖZGÜRLÜK TUTSAĞI

MANUŞYAN

MÉLINÉE MANOUCHIAN

ARAS

"Zira her hayat ayrı bir kavgadır. Bizimki, Manuş'la benim hayatımız, belli bir kavganın parçasıydı. Bu kavganın çehresi değişmiş olabilir, daha çok ve sık sık da değişecektir. Fakat kavga daima sürecektir: Hayatı hayat yapan da budur işte."

usul gereği

Bu kitap, Mélinée Manouchian'ın *Manouchian* adlı Fransızca kitabının çevirisidir (Paris: Les Éditeurs Français Réunis, 1974; ikinci baskısı Paris: Édition du Club France Loisirs, 1977).

Misak Manuşyan'ın biyografisi niteliğindeki bu kitabı, tamamlayıcı olacağını umduğumuz bazı eklerle sunuyoruz.

"Ekler" bölümünde, Manuşyan'ın Direniş yoldaşlarından Arsène Tchakarian'ın *Les Francs-Tireurs de l'Affiche Rouge* (Paris: Éditions sociales, 1986) adlı kitabından bölümler, Manuşyan'ı ve yaşadığı dönemi anlatan fotoğraflar, partizan biyografileri, döneme ilişkin olaylar kronolojisi ve metinde numaralandırılarak belirtilen açıklamalar yer alıyor.

Şair kimliği dikkate alınarak, "Ekler" bölümünde, Manuşyan'ın *Panasdeğdzutyunner* [Şiirler] (Paris: B. Elekyan Basımevi, 1946) adlı kitabından iki şiirinin çevirisine de yer verildi. Ayrıca bölüm başlarında, yazarın, Manuşyan'dan yaptığı şiir alıntıları da Ermenice orijinalleri esas alınarak çevrildi. Çevirileri A. Margosyan yaptı.

Ermeni(ce) isim yazımlarında, Charles gibi birkaç istisna dışında, Türkçe okunuşları (Manuş, Meline, Aznavur vb.) dikkate alındı. "Ekler"de partizan isimleri Çakaryan'ın kitabındaki yazımla verildi.

Türkçe yazımda Ömer Asım Aksoy'un
Ana Yazım Kılavuzu (Epsilon Yay.) temel alındı,
Necmiye Alpay'ın *Türkçe Sorunları Kılavuzu*'ndan (Metis Yay.)
yardımcı kaynak olarak yararlanıldı.

*

Katkılarıyla kitabın içeriğini zenginleştiren Arsen Çakaryan başta olmak üzere, emeği geçen tüm dostlara teşekkür ederiz.

yayıncının notu

MANUŞYAN

BİR ÖZGÜRLÜK TUTSAĞI

Aras Yayıncılık
İstiklal Caddesi, Hıdivyal Palas 231/Z.
34430 Tünel, Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 252 65 18 - 243 06 02
Fax: (0212) 252 65 19
info@arasyayincilik.com
www.arasyayincilik.com

ARAS - ԱՐԱՍ 109

Mélinée Manouchian
Manuşyan: Bir Özgürlük Tutsağı

Orijinal Adı
Manouchian

Yayına Hazırlayan
Nıvart Taşçı
Ardaşes Margosyan

Kapak Tasarımı
Aret Gıcır

Kapak Fotoğrafı
Misak Manuşyan, tutuklanışından iki gün sonra...

ISBN 978-605-5753-09-2

Baskı
Sena Ofset
2. Matbaacılar Sitesi 4NB7-9-11 Topkapı-İstanbul / Tel: (212) 613 03 21

Birinci Baskı: Ekim 2009, İstanbul
İkinci Baskı: Mayıs 2010, İstanbul

MANUŞYAN

BİR ÖZGÜRLÜK TUTSAĞI

BİYOGRAFİ

MÉLINÉE MANOUCHIAN

ÇEVİRİ
SOSİ DOLANOĞLU

ARAS

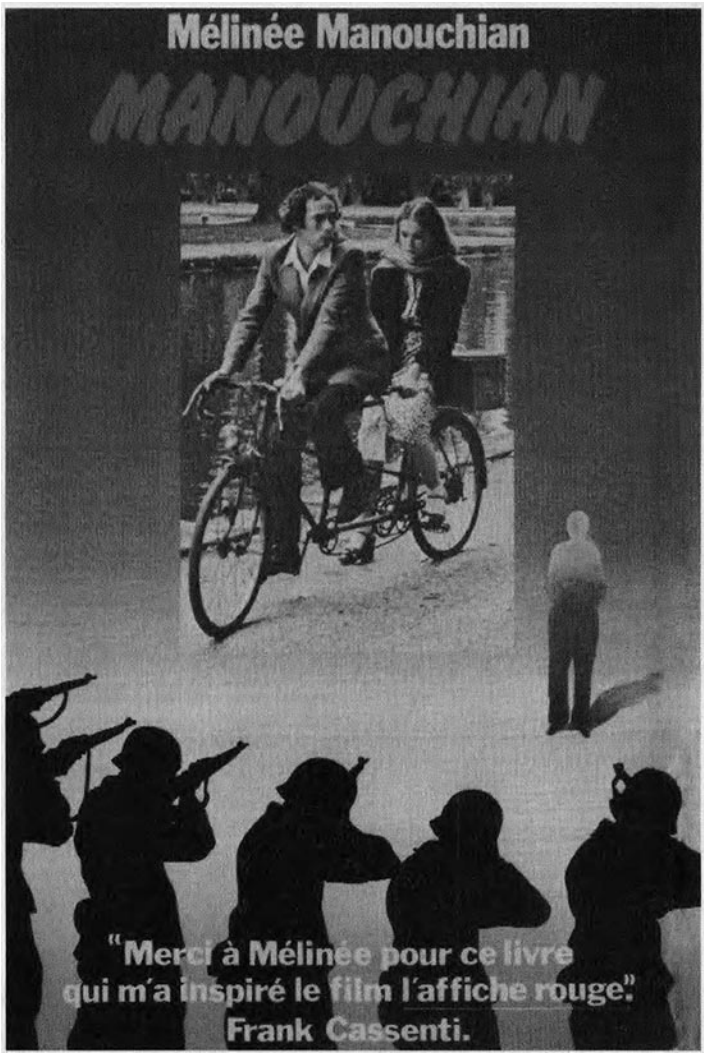

MELİNE MANUŞYAN

(1913 İstanbul - 1989 Paris)

Meline Manuşyan

Asıl adı Meline Asaduryan. 1913'te İstanbul'da doğdu. I. Dünya Savaşı sırasında babasını yitiren Meline, çocukluk yıllarını ablası Armen'le birlikte Adapazarı ve Yunanistan'daki yetimhanelerde geçirdi. İki kardeş 1926 yılında Marsilya'ya, oradan da Paris'e göç etti. 1935'te Misak Manuşyan ile tanışan Meline bir süre Ermenistan'a Yardım Komitesi'nde çalıştı. II. Dünya Savaşı başlayınca Misak Manuşyan'la beraber Direniş'e katıldı. FTP-MOI'nin eylem raporlarının kaleme alınması, bildiriler hazırlanması ve dağıtılması gibi işlerle görevlendirildi. Misak'ın tutuklanmasından sonra "Jacqueline Albertini" takma adıyla Direniş saflarında kalmayı sürdürdü. Savaş sona erince Ermenistan'a yerleşti ve öğretmenlik yaptı. 17 yıl sonra tekrar Fransa'ya döndü. Hiç evlenmedi. Fransa'nın özgürlük mücadelesine sunduğu katkılar, François Mitterand tarafından verilen *Légion d'honneur* nişanıyla ödüllendirildi. Fransız vatandaşlığına alındığında 74 yaşındaydı. İki yıl sonra, 1989'da, Paris'te öldü, Ivry Mezarlığı'na, Misak Manuşyan'ın yanına gömüldü.

Meline Manuşyan'ın kitabının Fransızca ikinci baskısının kapağı.

Kapakta, Misak Manuşyan ve yoldaşlarını konu alan ilk filmin (Kızıl Afiş, 1976) yönetmeni Cassenti'nin "*Kızıl Afiş* filmi için bana ilham veren kitabından dolayı Meline'ye teşekkürler" ifadesi de yer alıyor.

İçindekiler

Önsöz 13
İlk Karşılaşmamız 17
Ben Kimdim? 21
Manuşyan Kimdi? 29
Gündelik Hayatımız 37
Tüm Siyasi Kavgalar Üzerine 46
Santé Hapishanesi'nden Cepheye 52
İşgal 56
Gnôme-et-Rhône Fabrikası'nda 59
Compiègne 63
Elde Silah 72
Partizan Kimdir? 77
Ermeniler ve Direniş 79
Yaşasın Direniş... 81
Şüpheler 89
Son Bir Gün, Son Bir Gece 92
Bekleyiş 99
Herkes Kendi Hapishanesinde 104
Aznavuryanların Evinde 107
Üç Kız Kardeşin Evinde 109
Yaman Kız Lass 112
Yine Ermenilerden Tutuklananlar 116
Yine Aznavuryanların Evinde 120
Öğreniyorum..! 122
"23 Kişiydiler..." 125
İki Eksi Bir 135
Manuşyan'ın Hatırası 137
Sonuç... Hiçbir Şeyin Sonuca Ulaşmayışı 141

Ekler

Çakaryan'ın Tanıklığıyla... 146
Fotoğraflar... 161
Manuşyan ve Dava Arkadaşları 177
Açıklamalar 185
Direniş'e Varan Yolun Kısa Kronolojisi 191
Dizin 194

"Buradakiler için
ve her yerde,
hatta ötelerde olan
ONUN için..."

(Marc Delouze'dan...)

Önsöz

1944'den 1974'e: Otuz yıl. Manuşyan'ın, ona hitap ettiğimiz adıyla, "Manuş"un, yirmi iki yoldaşıyla birlikte Alman kurşunlarına hedef olduğu o Şubat gününden bu yana otuz yıl geçti. Manuş'un umut ettiği kadar da mutlu geçmemiş olan hayatımdan otuz yıl... Başka nedenler bir yana, bu nedenle de, anlattıklarımın *tarihsel gerçekler* olduğunu ileri sürmeyeceğim. Hem, *tarihsel gerçek* denilen şeyin biraz samimiyetsizlik, bolca da riya içerdiğini düşünmüyor değilim. Bazı olayları dünmüş gibi hatırlıyorum, bazılarıysa hafızamın sisleri arasında kayboluyor. Son derece yoğun geçen bu aylar zarfında, olanlar bazen o kadar birbirine karışıyor, itişip kakışıyor ki, bu kitapta yer alması gereken olayları bir düzene koymak zor olacakmış gibime geliyor şimdi.

Dolayısıyla, bu kitabın gerçek anlamıyla bir biyografi değil de hayatın ta kendisi olduğunu söylemek daha doğru olur. Zira bu sayfaları, Manuş'un o güzelim bedeninde artık dolaşmadığını tahayyül etmekte zorlandığım, kıpkırmızı bir kan baştan başa dolaşıyormuş gibime geliyor.

Bu anlatıda, Ermenilerin Direniş'teki faaliyetine kısmen de olsa değinilmeyecek. Kocamın lideri olduğu grubun askeri başarılarının anlatılmasına gelince, bu konuyu ele alan birçok kitap olduğundan, bunları birebir ve ayrıntılı bir şekilde yeniden saymayı gerekli görmedim.

Bu kitap, daha mütevazı bir şekilde, birey olarak Manuş-

yan'ı, karakterini, hayatında iz bırakan çeşitli olaylar karşısındaki davranış biçimini tanıtmayı amaçlıyor. Doğduğu ülkede, ailesinin başına gelenlerden hareketle halkının yaşadığı faciaya tanık olduğu çocukluğu, yetimhaneden, fabrikadan, kendi kendini eğitmeye yönelik kararlı çabasından ve nihayet, önce komünist, sonra da direnişçi bir Ermeni militan olarak gerçekleştirdiği eylemlerden geçerek, nihai fedakârlığa, hayatını feda etmesine varan yolu. Nitekim Manuşyan'ın kat ettiği bu yol, kendi onuru, yani insanlık onuru için verdiği kavganın özlü bir temsilidir.

Okudukları, toplumsal kökeni ve hayat tecrübesine bakarak onu komünizme götüren kilometre taşlarını anlamak ve takip etmek mümkün olsa da, sanatçı duyarlığına sahip, tabiat âşığı bir adamın trajik sonuyla ilgili soru işaretleri takılabilir insanın aklına. Hiçbir şey onu ömrünün son on yılı boyunca üstlendiği role hazırlamışa benzemiyor çünkü. Bununla birlikte Manuşyan'ın hayatının nedenselliklerle örülü olduğu ve bir tek ölümünün rastlantısal olduğu görülecektir. Vuku bulmaması gereken bir ölüm. Bu kitap, her şekilde, bunun kanıtını sunmaya çalışacak.

"Hayat zamanda değil, zamanın kullanılışında var olur." Manuş bu cümleyi çok sık söylerdi. Bu sayfaların amacı, onun kendi zamanını nasıl kullandığını göstermek. Ölümünse kullanılacak yanı olmadığı açık. Ölümü, tekrar ediyorum, bir kazaydı. Fakat hayatı örnek oldu, izlenecek bir örnek değil belki –herkes kendi hayatını oluşturur, çünkü önemli olan onu *oluşturmak*tır– üstünde düşünülecek bir örnek. Burada, Manuşyan'ın kişiliğinin en az bilinen yönünü vermeye çalışacağım: Bana hasredilen yönünü. Başkaları, başka koşullarda, onu benden daha iyi tanıyabildi. Fakat kimse onun mücadele dışında nasıl biri olduğu bilgisine benim kadar sahip değil. Manuş çok yönlü bir insandı, bu da onu başka şekilde tanımış olanlar için,

görünürdeki çelişkilere bir açıklama getirebilir. Böylece ben de, zaten var olan bütüne bir parça daha eklemiş oluyorum. Bunun sonucunda bir senteze varılabilir belki.

Son olarak, kocamın hatırasına sadık kalmak bakımından (onun sadakati çok büyüktü), bir Ermeni devrim şarkısının şu birkaç satırını burada aktarmama izin verin:

Ölüm her yerde aynı
İnsan bir kere ölür
Fakat ne mutlu can verene
Halkların kurtuluşu için.

Manuşyan'ın hayatı: Bitmemiş bir senfoni, bazen birkaç yanlış notayla, bazen tüm orkestrayla birlikte; kâh Mozart'ın yumuşaklığı, saflığı, kâh Beethoven'in gücü, uğultusu... Trajik olan dışında, bu senfoninin nasıl bitebileceğini kimse söyleyemez.

İlk Karşılaşmamız

İlk kez 1934'ün sonunda, Ermenistan'a Yardım Komitesi'nin (HOG)[1] her yıl düzenlediği gece sırasında karşılaştık. Ben kasaya bakıyordum. Bu görev beni öyle meşgul ediyordu ki, dans etmeye vakit ayırmam söz konusu olamazdı. Yine de, bir soluklanma anında, masanın birine oturdum. Dans eden çiftleri, tartışan insanları seyretmekten merakla karışık bir zevk duyuyordum. Genç Sovyet Ermenistan Cumhuriyeti'ni desteklemeyi amaçlayan bu örgütte daha yeni sayılırdım.

Kendimi etrafı seyre kaptırmışken, bir delikanlının bana yaklaştığını gördüm. Genç, atletik, çok esmer. Gözleri, doğacak güneşi içinde taşıyan gece gibi kapkaraydı. Beni dansa kaldırırken, etrafımda mırıldanmalar işittim: "Şair, Meline'yi dansa kaldırıyor..."

Özel olarak bu toplantı için satın aldığım elbise ve iskarpinler, kenara ayırdığım bir avuç paranın büyük bir kısmına mal olmuştu. Yeni giysilerimi berbat etmekten öyle korkuyordum ki, elimi kolumu nereye koyacağımı bilmez haldeydim. Sanki en ufak yanlış hareketimde yer yarılacakmış gibi, beceriksizce yürüyordum.

Valsa başladık, fakat kavalyem ayaklarıma basmasın mı? O sırada başıma gelebilecek en kötü şey buydu kesinlikle. Partnerim, o an için, dünyada en çok nefret ettiğim kişiye dönüştü sanırım. Vals –ne çabalar pahasına!– bittiğinde, tekrar dansa kalkmayı inatla reddettim. Gecenin geri kalanında, giysilerime zarar vermeyi göze almış olduğuma pişman olup durdum.

Gece sona erdiğinde, benim beceriksiz, eve kadar eşlik etmeyi önerdi. Fakat ona karşı öyle bir hınç duyuyordum ki, teklifini şiddetle geri çevirdim. Aklım fikrim ayakkabılarımdaydı... Eve tek başıma döndüm.

O "trajik" akşamın üstünden aylar geçti; 1935'te, HOG kongresinin yapıldığı o Temmuz gününe kadar. Örgütün Merkez Komitesi'ni seçecektik. Mahallelere göre, bölgeler halinde örgütlenmiştik, her bölgeyi bir delege temsil ediyordu. Ben, esas olarak işçilerin yaşadığı Belleville bölgesi tarafından temsilci seçilmiştim. Manuşyan ise aksine, entelektüellerin çok sayıda olduğu Quartier Latin'in bir bölgesinden geliyordu; fakat bunu sonradan öğrendim. İlerde göreceğimiz gibi, Manuşyan'ın kökeni itibarıyla halkın içinden geldiği, benimse nispeten "entelektüel" bir ailede doğmuş olduğum göz önünde bulundurulduğunda, bu durum çok anlamlıydı.

O zamanlar Pré-Saint-Gervais tarafında oturuyordum. Düzenli olarak kafelerde veya birimizin evinde toplanıp, faaliyetlerimizin üzerinde temelleneceği konuları tartışırdık. Böylece, Sovyet Ermenistanı yararına verdiğimiz mücadelenin alacağı farklı biçimlere karar verirdik. Çalışmalarımız, Fransa'da giderek kalabalıklaşan Ermeni cemaatlerine yönelikti.

Kongrenin gündemindeki meselelerden biri de, Merkez Komitesi'ne gençlerin yanı sıra kadınların da seçilmesi kararını almaktı. Böyle bir şey ilk defa olacaktı ve kesin bir değişim anlamına geliyordu. Yirmi iki yaşında vardım yoktum; Manuşyan da yirmi altı.

Tartışmalar çok hararetliydi; pek bir şey anlamıyordum. Siyasi meselelerde, aşk meselesinde olduğum kadar saftım. Fakat bu konularda (ilerde diğerinde de olacağı gibi) içimden bir ses beni şu değil de bu yolu izlemeye itiyordu.

Oylama öncesindeki ara sırasında, yemekhane olarak kullanılan büyük bir salona indik. Orada, bir delikanlının, ışıltılı ka-

ra gözleriyle bana baktığını hissettim. İlk anda, bahtsız kavalyemi tanıyamadım... Gençlerin ilgi odağıydı. Bir sürü şeyden bahsediyordu, bu da beni çok etkiledi. Siyaset, toplum, örgüt, spor, sanat, edebiyat; insanı insan yapan hiçbir şey ona yabancı değil gibiydi. Lafa girmeye cesaret edemedim elbette. Bir kere, bu tartışmalara canlılık katan kişiyi tanımıyordum. Dinleyerek, inceleyerek, insanların zihinlerinden neler geçtiğini kavramaya çalışarak, sağa sola bakınmakla yetindim.

Öğle yemeğinden sonra, Merkez Komitesi üyelerini seçmek üzere gizli oylamaya geçildi. Sayımın ardından, karatahtaya birtakım isimler yazdıklarını gördüm. Bir isim, bir ikincisi, bir üçüncüsü, derken Manuşyan'ınki ve hemen ardından da benimki: Meline Asaduryan... Tam bir sürpriz oldu benim için. Gerçekten de, kimse bana bundan bahsetmemişti. Adıma yeterli sayıda oy çıkacak kadar beni tanıdıklarını tahayyül edemiyordum.

Birkaç gün sonra, hepimiz Komite'nin Bourdaloue Sokağı'ndaki merkezinde toplandık (9 numaraydı galiba). Yeni seçilenler arasındaki tanışma faslı orada oldu. Doktor Kalciyan ve Manuşyan'la bu şekilde tanıştım; biri HOG'un genel sekreteri, diğeri sekreteriydi. Fransızca ve Ermenice harfli daktilo kullanmayı bildiğimden, mektuplarla uğraşmakla, her çeşit yazılı metni daktilo etmekle ve teksir makinesi Gestetner'de basmakla görevlendirildim. Mali açıdan iyi bir iş olduğu söylenemezdi. Mesleğimi yaparak 1500 frank kazanabilirdim; buradaysa sadece 400 kazanıyordum. O dönemde vasıflı bir işçi ayda 1000 ila 1500 frank kazanırdı. Fakat imkânlarımız çok sınırlı olduğundan, elbette ki fedakârlık yapmalıydık.

Manuşyan'la aynı çalışma odasındaydık. Dolayısıyla her gün karşılaşıyorduk. Sık sık konuşurdu benimle. Masalarımız neredeyse karşı karşıyaydı. Bazen gözünün bana takılıp kaldığını hisseder, fakat hiç aldırmıyormuş gibi yapardım. Bakışları

günden güne daha ısrarcı olmaya başlamıştı. Bununla beraber Manuş, hiçbir zaman, yakışıksız kaçabilecek en ufak bir harekette bulunmadı.

Sonunda, bir gün şöyle dedi: "Sevdiğim genç kızın fotoğrafını görmek ister misin?" "Olur..." diye cevap verdim. Bunun üzerine, baktım ki cebinde bir şeyler arıyor. Bir müddet arandıktan sonra, bir şey çıkarıp gözümün önüne tuttu: Bir aynaydı bu. Bütün içtenliğimle, yanlış şey çıkardığını düşündüm: "Galiba yanıldınız, bana gösterdiğiniz bir ayna, fotoğraf değil." Fakat o ısrar etti: "Hayır, hayır! İyi bak, bu gördüğün, sevdiğim genç kızın resmi. En çok da gözlerine dikkat et, zira bana anneminkileri hatırlatıyor, dünyada en çok sevmiş olduğum varlığın gözlerini." Aslında, belli ki bu bir ilanıaşktı, fakat ben ciddiye almadım. Her şeyden önce, aklımda evlenmek yoktu. Beni heyecanlandıran bir faaliyete gömülmüş, kendimi gayet rahat hissettiğim bir çevreye daha yeni girmiştim. İşçilerle, entelektüellerle, köylülerle kurulan temaslar hayatımı o derece dolduruyordu ki, bir erkeğin aşkını koyacak yer bulamıyordum. Üstelik, yetimhanede aldığım katı eğitim, beni gönül işlerine hiç hazırlamamıştı. Bu koşullarda, karşıma çıkan bir aşkı nasıl tartabilirdim? Hem bütün bunlardan çok uzaktım, hem de içimden bir ses, hayatım acılarla iç içe geçmiş olduğundan, acı çekenleri rahatlatmak için elimden geleni yapmamın görevim olduğunu söylüyordu. Bu açıdan bakınca, örgütteki çalışmam, hiçbir şeyle kıyaslanamayacak bir öneme bürünüyordu. Bir yerlere varabileceğime, hayal ettiğim ölçüde işe yarayabileceğime de kendimi inandırmıştım. Onun için de, bir erkeğe bağlandığım takdirde, kendimde hissettiğim bu "iç güç", kabiliyetlerimi eksiltecek derecede körelebilir diye düşünüyordum.

Fakat Manuşyan aynı görüşte değildi...

Ben Kimdim?

Yoksulluğun ve hakaretin kırbacı altında
Çıplak büyüdüm...
Misak Manuşyan

Manuşyan ile gerçek anlamda 1935'te tanıştık. Ancak, ortak hayatımız o sırada başlamadı. İkimiz de yirmili yaşlarımızdaydık. Bizi olduğumuz şey, dönüştüğümüz şey yapan, bu zaman dilimiydi. Karşılaşmamız, Manuşyan'ın bana beslediği, kimi zaman ölçüsüz görünen aşk, ne tesadüf eseriydi, ne de birimizden birinin gelip geçici bir hevesinin ürünü. Birlikteliğimizi ve paylaştığımız altı yılı açıklamak için vazgeçilmez olan üç unsur var: Öncelikle, ikimiz de Birinci Dünya Savaşı yetimleriydik; ikincisi, Ermeni'ydik; ve nihayet, benzer bir toplumsal çevrede doğmuş ve yaşamıştık, yani topluma ve toplumdaki adaletsizliklere dair tecrübemiz aynıydı.

Kendi tecrübemi anlatmakla başlıyorsam, bunun ana sebebi ayrıntılarını daha iyi biliyor oluşum. İkincisi ise, hayatımın yirmi yıllık bu kesitinin, tüm bir Ermeni nesliyle taşıdığı ortak şeyler açısından çok önemli olması. Gerçekten de, Ermeni çocuklarının büyük çoğunluğu, 1915'teki katliamlar sonucunda çocukluklarını yetimhanelerde geçirdiler. Bu yüzden de, başka zamanlarda yaşayan başka gençlerin, ancak çok daha geç bilincine vardıkları kimi gerçekler karşısında çok erken bulduk kendimizi. Dünyada olup bitenleri görmemizi sağlayacak anababalarımız yoktu elbette; böyle olmakla birlikte, ancak sınırlı bir eğitimden yararlanmış olsak da, aile engeline çarpmak zorunda kalmadık diye de düşünülebilir. Böylesi korkunçluklara izin veren bir topluma karşı ayaklandık doğrudan.

1913'te, yani Birinci Dünya Savaşı'nın arifesinde, İstanbul'da doğdum. Ana-babamı hiç tanımadığımdan, onlar hakkında pek az şey biliyorum. Babamın nispeten eğitimli biri olduğunu anlattılar. Posta İdaresi'nde müdür mevkiindeymiş. Ailem az çok entelektüel bir çevredendi. Manuşyan ise aksine, köylü bir aileden geliyordu. Daha doğru dürüst yürümeyi bile bilmeden sokaklarda oynardık, bütün çocuklar gibi. O dönemde, milliyet kavramından bihaberdik. Oyun arkadaşlarımız Yahudi, Türk, Rum olabilirdi; o yaştaki çocukların afacanlıklarını birlikte yapardık. Ana-babalarımızın dikkatli olmamız gerektiğini, taşlanabileceğimizi, kendimizi savunmayı öğrenmemiz gerektiğini söyledikleri güne kadar. Türkler bize, horgörüyle, "gâvur" derlerdi, "kâfir" anlamına gelirdi bu. Yani milliyet sorunundan başka, bir de din sorunu vardı. Bir-iki yıl sonra anaokuluna giderken, Türk çocuklarıyla karşılaşırdık bazen. Bize taş atarlardı. Biz de aynen karşılık verirdik tabii. Bizim, Müslümanlar için zararlı bir ırk olduğumuza inanıyorlardı. Her halükârda, ana-babaları onlara böyle öğretmişti.

Büyük savaş Avrupa'nın her yerinde ortalığı kasıp kavururken, biz de kendi küçük savaşımızı veriyorduk; kıyaslandığında, en az diğeri kadar şiddetliydi. Türkler bizden çok daha örgütlüydü. Yalnızca Ermeniler değil, Rumlar ve Türkiye'de yaşayan bütün Hıristiyan azınlıklar da hedefteydi.

Babam o dönemde öldü. Nasıl? Tam olarak bilmiyorum; emin olduğum tek şey, savaşın sayısız kurbanlarından biri olduğu. Üç çocukla bir başına kalan annem, bizi İstanbul yakınlarında, Adapazarı'ndaki bir Amerikan okuluna yerleştirmeye karar verdi. Burası bir Protestan okuluydu, fakat Ermeni öğretmenler sayesinde dilimizi öğrenebilirdik. Aslında bir yetimhaneydi, neredeyse hiç dışarı çıkmamak zorunda olduğumuz bir yer. Girdiğimde dört yaşındaydım herhalde. On sekiz yaşıma kadar yetimhanelerde kaldım.

Okula girdiğimizde, ablamla soyadımızı bile bilmiyorduk. Bizi oraya kim götürdü hatırlamıyorum; kat etmek zorunda kaldığımız yolla ilgili aklımda kalan tek hatıra, altından geçtiğimiz bir tünel.

Adapazarı'nda, gitmek zorunda olduğumuz mabette, Protestan ayin usulüne göre, bazı anlarda gözlerimizi yummamız istenirdi. Etrafı seyretmek için yanıp tutuştuğumuzdan, bu durum canımızı çok sıkardı! Bununla birlikte, org sesinin mabette çınlayışını dinlemekten ne kadar zevk aldığımı hatırlıyorum.

En küçükler, ki biri de bendim, bir aileleri olduğunu çabucak unuttular. O yaşta her şeye çok çabuk alışılıyor. Amerikalılar, Noel vesilesiyle, bütün çocuklara ufak tefek hediyeler verdiler. Ablamla benim ilk oyuncaklarımızdı! Noel için hepimize bir şarkı öğretmişlerdi, bir cümlesi şöyle bir şeydi: "Kendi annemiz yok diye üzülmeyelim, çünkü bizi seven ve şımartan bir annemiz var..." Bu anne, çok sevdiğimiz, Ermeniceyi mükemmel bir şekilde konuşan müdiremizdi. Dokuz-on yaşındaki en büyükler birden ağlamaya başladılar. Hiçbir şey anlamadan onlara bakıyorduk. Fakat gözyaşı bulaşıcıdır, çok geçmeden büyükleri taklit ettik. Bu çapta bir kedere neyin yol açtığını hiç mi hiç anlamasak da, biz en küçükler, payımıza düşen gözyaşlarından vazgeçmemiş, esaslı bir ağlama konseri vermiştik.

Azınlıklar için durum düzelmemişti. Okulumuzun önünde silahlı bir adam nöbet tutuyordu şimdi. Tepeden tırnağa siyahlar giymiştik, dışarı çıkmamız kesinlikle yasaktı. Biz de, arada sırada okulun bahçesinde beyzbol oynamaya gelen Amerikalıları ve Hintlileri seyretmekle yetiniyorduk. Bir gün, topları sık bir kurtbağrı yığınının içine düştü. En ufak tefek ben olduğumdan, ağaççıkların arasına süzülerek topu alıp getirdim. Oyuncular, beni ödüllendirmek için bir şekerleme verdiler, tadı nefisti. Onca beğendiğim o şeyin "çikolata" olduğunu ancak yıllar sonra öğrendim.

1922'de, Mustafa Kemal Paşa iktidardaydı. Bununla birlikte, savaş sona ermemişti. İzmir'de, Ermenilerin kültürel bakımdan büyük bir ağırlıkları vardı; fakat şehrin en kalabalık azınlığını Rumlar oluşturuyordu. Hıristiyanların Türkler için her zamankinden daha çok tehlike oluşturduğunu düşünen Kuvayımilliye birlikleri, neredeyse bütün şehri ateşe verdi. Kapıdaki nöbetçimiz de bu dönemde öldürüldü.

Bu durum karşısında, bizimle meşgul olan kişiler, güvenliğimizi sağlamanın artık mümkün olmadığı kanaatine vardılar. Bir gece, Amerikalılar, Near East Relief[2] örgütünün yardımıyla, bizi Yunanistan'a götürecek olan bir Yunan gemisine bindirdiler, böylece bu örgüt hayatımızı kurtarmış oldu.

Korint'te, bir yetimhanenin ne demek olduğunu gerçek anlamda öğrendik. Adapazarı'nda bayağı şımartılmış olduğumuzu o zaman anladık.

Türkiye'nin dört bir yanından gelen yetimler Yunanistan'da toplanıyordu. Bina yoktu; açık havada, kumun üstünde uyuyorduk. Kışın yağmur, yazın kavurucu güneş altındaydık. Derken, oğlanların en büyükleri, buldukları her şeyle derme çatma barakalar inşa etmeye koyuldular. Her türlü hastalık bizi kırıp geçiriyordu. En çok da, hayli zayıf düşmemize yol açan yiyecek eksikliğinden etkileniyorduk. Yoksunluklar sonucunda, görme gücümüz tehlikeli bir şekilde zayıflıyordu. İlaç olmadığından, aramızda ilaçlardan yararlanabilenler, ayrıcalıklı sayılıyordu. Ben de onlardan biri olma şansına sahiptim. Dizanteriye yakalanmış ve çok zayıflamıştım. Hastalar çadırlarda kalıyorlardı; birinde veremliler bulunuyordu, birbiri ardına ölüyorlardı. Beni koydukları çadırda, insanlar belli bir düzene göre yerleştirilmişti; en dipte, ölecek olanlar, önde ise hâlâ bir şansı olan veya en azından "önlerinde" biraz daha vakti olan yeni gelenler. Her ölümde, hastalar bir yatak geriye alınıyorlardı... ta ki çadırın dibine varana kadar. Neden bilmem ama

hemşire beni seviyordu; zira, kötü kaderi savuşturmak istercesine, bu ötelemenin dışında kalmam için uğraşıyordu. Öyle ki, kendimi hep en öndeki yataklarda buluyordum. Bunun da bazı ilaçlardan yararlanabilmek gibi bir getirisi vardı; 'kayıp' olarak nitelendirilen en diptekiler ilaçlardan mahrumdu çünkü.

O dönemde, Venizelos'un Cumhuriyetçileri ile Konstantin'in Kralcılarını karşı karşıya getiren savaş, ortalığı kasıp kavuruyordu. Her iki tarafın askerleri sık sık "topraklarımız"dan geçiyor, hasmın gittiği yöne dair kendilerine bilgi vermemizi istiyorlardı. Bizden hiç çekinmiyorlardı. Oysa, ilginçtir, biz tarafımızı seçmiştik: Cumhuriyetçilerin yanındaydık... Böylece, Kralcılar, "Çocuklar, Venizelos'un askerleri ne yöne gittiler?" diye sorduklarında, büyük bir saflık ve doğallıkla, bildiğimizin tam tersini söylüyorduk. Soranlar Cumhuriyetçiler olduğundaysa, hemen samimiyetle cevap veriyorduk.

O günlerde, sonuçları bizim için belirleyici bir şey oldu. Ermenistan'da deprem olduğu haberi geldi. İnsanlar açlıktan ölüyordu, dolayısıyla elimizdeki her imkâna başvurarak onlara yardım etmek görevimizdi. Pek bir imkâna sahip olduğumuz da söylenemezdi. Yokluğun sınırındaydık. Haftada sadece iki kere et yiyorduk, o da en kötüsünden. Geceleri, durmadan ekmek hayalleri kuruyorduk. O yıllar boyunca, açlığın pençesinde kıvranmadığım tek bir günü hatırlamıyorum. O derece ki, büyük bir tesadüf eseri yanı başımda bulduğum bir ekmek parçasını çaldığım bile oldu. Buna rağmen, Ermenistan'daki Ermeniler uğruna, haftalık et hakkımızın birinden mahrum kalmaya karar verdik. Bundan başka, Amerikalılar bize at kılı verir, biz de bununla bir çeşit dantel yapardık; o dönemde çok beğenilirdi. Kazancımız tümüyle Ermenilere yardım fonuna aktarılırdı.

Hiç kuşku yok ki, Ermenilik duygusu bende o dönemde doğdu. 'Bizim' olabileceğinin bilincine vardığımız bir dava uğruna fedakârlığa razı olmuştuk çünkü. Buna koşut olarak,

milletler arasındaki farka dair sorular da geldi aklımıza: Bazıları sefaletten ve mutsuzluktan başka bir şey bilmezken, nasıl oluyor da başkaları zenginlik içinde yaşıyorlardı? Ancak, çok geçmeden, bu düşünceye, bizim de kurbanları olduğumuz toplumsal adaletsizlik düşüncesi eşlik etti. Böylece, sefaletin sırf Ermenilerin payına düşmediğini anladım. Geçmiş olduğum ülkelerde, süregiden hep aynı kavgaydı: Sahip olanlar ve sömürenler ile sahip olmadan çalışanlar arasındaki kavga. Enternasyonalizm fikri ve "milliyetçilik"le ilgisi olmayan ulus duygusu bu şekilde birlikte doğdu. Yine de, bütün bunlar zihnimde çok berrak değildi ve henüz isyan düzeyinden öteye geçmiyordu.

1926'ya kadar Yunanistan'da kaldık. O sırada bizleri kabul etsinler diye başvurulan farklı ülkelere "dağıtılmamız" kararı verilmişti. Fransa bir kısmımızı almayı kabul ettiğinden, ablamla kendimizi Marsilya'da, Capelette mahallesindeki Ermeni okulu Tıbrotsaser'de[3] bulduk.

Orada, Ermeni öğretmenler sayesinde, anadilimizi hakkıyla öğrenebildik. Haftada bir kere de Fransızca dersi görüyorduk.

1929'da, okulumuz Paris bölgesinde yer alan Raincy'ye taşındı. İlkokulu orada bitirdim, aslında düzeyi sıradan bir ilkokulunkinin biraz üstündeydi. Okulu dereceyle bitirdim, ancak diplomama bazı uyarılar düşülmüştü: "Kesinlikle zeki bir çocuk, fakat kimi kusurlarını da belirtmeden geçemeyeceğiz: İsyankâr ruhlu ve belalı." Gerçekten de bir "devrimci" olarak görülüyordum; ne anlama geldiğini bilmiyordum gerçi. Kendimce, haksızlığa karşı adaletin tarafında yer almam gerektiğini düşünüyordum. Mesela, bir gün, kötü yiyecekleri protesto etmek için, dağıtılan çayları dökme kararı aldık. Bunda az çok benim sorumluluğum vardı. Müdirenin bana bayılmadığını söylemeye bile gerek yok. Anlayış yoksunu olduğunu düşündüğümden, ben de ona bayılmıyordum. Bir gün, öğretmenlerden biri, seçtiğimiz bir konuda bir yazı kaleme almamızı istediğin-

de, kadınların durumundan bahsetmeye karar verdim. Kadının özgürleşmesi üzerine kitaplar okumuştum; bunları George Sand'dan çok etkilenmiş olan Sırpuhi Düsap adlı bir kadın yazmıştı. Bütün sınıfın önünde okumaya daha yeni başlamıştım ki beni susturdular. O sırada sınıfta bulunan müdire de üstüme atıldı ve sayfalarımı hırsla yırttı. Son derece şiddetli bir atışma sırasında, bana, "Sen Bolşeviksin!" diye bağırdı. Anlamı ne acaba diye düşündüm. Kelimeyi bir kenara yazdım ve yetimhaneden çıktığımda, az çok tanıdığım kişilere "Bolşevik"in ne olduğunu bilip bilmediklerini sorup durdum; bir afişte, vahşi görünüşlü, saçı başı dağınık bir suratın altında, o kelimeyi gördüğüm güne kadar... Köşeli çenesi, yabanıl gözleri ve dişlerinin arasında koca bir bıçakla, adam dünyada ne kadar namuslu insan varsa boğazlamaya hazırmış gibi görünüyordu. Müdirenin benden ne derece nefret ettiğini o zaman anladım.

O sıralar ablamın yanında kalıyordum. Okuldan benden bir sene önce çıkmış ve evlenmişti bile. Muhasebe konusunda biraz bilgim vardı, fakat steno-daktilo öğrenmek için bir okula kaydoldum. Derslere girmek için 100 frank ödemek gerekiyordu. Cebimde metelik olmadığından, öğretmen sınıfa girdiğinde saklanmak zorunda kalıyordum. Böylece birkaç derse girmeyi başardım, fakat kayıt parasını hiç yatıramadığımdan diploma alamadım. Arada sırada verdiğim Ermenice derslerden çok az para kazanıyordum.

"Bolşevik" kelimesiyle ilgili sorularım üzerine, biri bana bir Ermeni örgütüyle temasa geçmemi salık verdi. Böylece HOG merkezine gittim ve kaydoldum, savaşa kadar orada çalıştım. Komitenin özel bir siyasi niteliği yoktu; ne var ki, söz konusu olan, birçok bağlantı kurduğu Sovyet Ermenistanı'ydı. Fakat, her halükârda, başka Ermenistan yoktu... Oradan bize çeşitli dergi, gazete, kitap ve belge geliyordu. Ermeni diyasporasıyla da yakın temas halindeydik.

Manuşyan'ın hayatının belli bir yönünü anlatma niyetinde olan bir kitapta bu kadar yer kapladığım için belki de bir özür borçluyumdur. Zira, sonuçta, istisnai bir kadın değildim. Karşılaşabileceği genç kadınlar arasında, gerek duyduğu yardımı ve anlayışı ona sağlayabilecek ender kadınlardan biri olduğum söylenebilir belki. İstisnai olan Manuşyan'ın aşkıydı. Fakat inanıyorum ki Manuş ancak istisnai bir şekilde sevebilirdi. Bütün duyguları, bütün tutkuları istisnai bir niteliğe sahipti; aynı zamanda hem ölçüsüz hem aklı başında olmayı biliyordu. Daha hayatının başından itibaren onu kavramaya çalıştığınızda, ortaya çıkan da bu zaten...

Manuşyan Kimdi?

"Hayatta, en iyisini bulmak için,
bütün pınarlardan içmeli insan."
Manuşyan'ın günlüğünden, 21.7.1935.

Manuş'tan alıntıladığım bu sözler, onun özlemlerini mükemmel bir şekilde anlatıyor. O bir sevdalıydı, kelimenin en geniş ve kapsayıcı anlamıyla... Hayata, en yüksek ideallerle bağlanmıştı. Hem alabildiğine sade, hem de olağanüstü karmaşıktı. Katılık ve hassasiyet, sertlik ve şefkat, ateş ve suydu o.

Ona hayran olmak ve saygı duymak kaçınılmazdı; çocukluk arkadaşlarından öğretmenlerine, gururunu kırmaya yeltenen fakat başaramayan cellatlarına varıncaya kadar... Şimdi birçokları belki öyle zannedebilir ama, o doğuştan kahraman değildi. Bunun yaşayan bir örneğiydi. Öyle ki, kahramanlığı, gündelik hayatın her anında gözlerinizi kamaştırabilirdi. İçindeki güç, sıradışı bir kaderin habercisiydi. Ölümü korkunç bir talihsizlik oldu. Kurşuna dizildiğinde otuz yedi yaşındaydı. Bu otuz yedi yılın dökümünü yapacak olursak, yirmi yaşına kadar yetimhanede kaldığını, son beş yılın ya Direniş'te ya hapiste, ondan önceki beş yılın da neredeyse bütünüyle militanlıkla geçmiş olduğunu görürüz. Kendini kültürel, ideolojik ve pratik bakımdan yetiştirerek geçirdiği yılları da hesaba katarsak, biriktirdiklerinin meyvelerini verebileceği bir anda ölmüş olduğunu saptayabiliriz.

Fakat biz yine de en baştan başlayalım.

1 Eylül 1906'da Adıyaman'da, köylü bir ailenin çocuğu olarak doğmuş. Dört kardeşin en küçüğüymüş.

Birinci Dünya Savaşı sırasında Adıyaman yöresi, çeşitli çatışmalara sahne oluyormuş. Manuşyan'ın babası, bu olaylardan birinde hayatını kaybetmiş. Çok geçmeden, annesi de kıtlığın kurbanı olarak göçüp gitmiş. Tüm bunlar, o zamanlar yedi-sekiz yaşlarındaki Manuşyan üzerinde derin izler bırakmıştı. Annesinin hatırası hiç silinmedi onda. Öksüz ve yetim kalınca, bir Kürt ailesi onu yanına alıp saklamış, böylece katliamlardan kurtulmuş. Misak, koruyucularının küçük kızıyla çok iyi arkadaş olmuş. Hatta aile, onu damatları yapmayı bile düşünüyormuş. Fakat hane hane dolaşarak, sağ kalan Ermeni çocuklarını arayan Ermeni Kilisesi temsilcileri ve Ermeni görevliler çıkagelmişler; amaçları bu çocukları yetimhanelere yerleştirmekmiş. Böylece Misak ile ağabeyi, Suriye'de Cünye'ye götürülmüşler. 1925'te Fransa'ya gelinceye kadar orada kalmışlar.

Suriye'de geçen bu birkaç yılla ilgili çok kötü hatıraları yoktu Manuşyan'ın. En önemlisi, Türkiye'de kalan Ermeni çocukların aksine, Suriye'dekiler ırkçılıkla karşılaşmamışlar. Araplar, Hıristiyan azınlıklarla daima iyi ilişkiler içinde olmuşlardı.

Yetimhanede bir öğretmeni varmış, bana ondan çok söz etti. Edebi Ermeniceyi mükemmel bir şekilde bilmesini ona borçluydu. Ermenice bir kitap okuduğunda, eşanlamlılar, zıt anlamlılar vb. kelime dağarcığına ilişkin defterler dolusu not alırdı.

Yetimhanede, çok katı, çoğu zaman haksız yere aşırı sert davranan bir gözetmen de varmış. Manuşyan edebi kariyerine bir anlamda bu adam sayesinde başlamış. Onunla ilgili yazdığı hiciv dolu kısa metinler, arkadaşlarının en büyük eğlencesiymiş. Fakat özellikle şiirle uğraşıyormuş.

Savaştan sonra, hâlâ hayatta olduğunu duyduğum öğretmenine bir mektup yazmak geldi aklıma. O da bana cevap yazdı, böylece genç Manuşyan'ın kişiliği hakkında değerli ve ilginç bilgiler edinmiş oldum. Söylediğine göre, Misak daha o zaman-

dan çok güçlü bir karaktere sahipmiş. İnatçı ve suskun biri olarak görülürmüş. Yalnızlıktan hoşlanırmış: Hem okumayı seven, çalışkan biri olduğu, hem de şiirlerini ancak böyle yazabildiği için. Manuşyan'ın gençlik döneminden sahip olduğumuz tek aile fotoğrafını o öğretmeni gönderdi bana. Bir de ilk şiirini... On bir-on iki yaşlarındayken, Cünye'de bulunduğu sırada yazmış olmalı.

Küçük sevimli bir çocuk
Gece boyu hayalini kurdu
Yapacağı gül demetlerinin
Tatlı şafak vakti erguvani.

Manuşyan yetimhanede marangozluk öğrenmişti, bu meslek bir süre sonra işine yarayacaktı.

1925'te bir gemi onu ve ağabeyini Marsilya'ya getirir. Gemideyken uzun bir şiir yazmış, *devrimin, özgürlüğün ve kültürün ülkesi*ne dair umutlarını dile getirmiştir. Düşler, hayaller, geleceğe aç bir yeniyetmenin tasarıları; bütün bunlar vardır o coşku dolu dizelerde. Misak ve ağabeyi Garabed, Marsilya'da tatlı ve yumuşak bir tabiat, berrak ve açık bir gökyüzü bulur gerçekten de. Fakat aynı zamanda, zalim bir gerçeklikle karşılaşırlar: Parasız olduklarından, iş aramak zorundadırlar. Manuşyan bir süre marangozluk yapar. Fakat bu işi hiç sevmez. Zanaatkârların arasında kendini rahat hissetmemekte, tahtayla uğraşmak da onu pek fazla heyecanlandırmamaktadır.

Hayalleri benliğine gitgide daha da işleyen Misak, ağabeyiyle birlikte Paris'e "çıkmaya" karar verir. Paris... Bu sözcük, olabilecek şeylere, gerçekleşmiş umutlara, yaşanabilir düşlere ilişkin koca bir evreni getiriyordur aklına. Tüm insanlığın kültür merkezi, Devrim'in başkenti, bütün dünya ona kulak kesildiğinden, halkın sesini en çok duyurabildiği yer. 1789'un peygamberleri ve ustaları Marat'nın, Robespierre'in, Dan-

ton'un, Saint-Just'ün, Ansiklopedistlerin isimlerini dilinden bir an olsun düşürmez.

İşte Paris'tedirler. 14. Bölge'deki Vercingétorix Sokağı'nda küçük bir otele yerleşirler. Fakat Garabed hastalanır, Misak ikisi adına da hayatlarını kazanmak zorundadır. Citroën Fabrikası'nda tornacı olarak işe başlar. 1927'de ağabeyi hastaneye yatırılır. Misak her gün onu ziyaret ediyordur. Her zaman yaptığı gibi girişteki görevliye geldiğini bildirdiği bir gün, hemşirelerden biri, hiç onu hazırlayıp etmeden, ağabeyinin öldüğünü söyleyiverir. Bu kupkuru ifadeye eklenen alabildiğine soğuk tavır, Manuşyan üzerinde dramatik bir etki bırakır. Korkunç bir sinir krizi geçirir; sakinleşip kendine gelmesi için doktorların müdahale etmeleri gerekir.

Ağabeyinin ölümü Manuşyan'ı çok sarsmıştır. Bu kedere bir de 1929 yılındaki Büyük Bunalım'ın sonuçları eklenir. Göçmen olduğundan, işten ilk atılanlardandır. İşsizlik bürosuna kaydını yaptırır.

Fabrikada çalıştığı bu dönemde, ömrü boyunca işine yarayacak bir tecrübe edinmiştir. Emekçi kitlelerini, birer birey olarak işçileri orada çok yakından tanımıştır. Şair dostu Séma'ya[4] yazdığı bir mektubunda, makinelerin cehennemi gürültüsü içinde çalışmanın zorluğundan bahseder, fakat bu hayatın kendisine verdiklerini de hesaba katar. Samimiyeti, arkadaşlığı ve en çok da işçileri birleştiren dayanışma duygusunu bu çevrede tanıdığını ve hissettiğini kesin bir dille belirtir. Ayrıca, bunun kendisi için ne kadar olağanüstü bir okul olduğunu; emekçilerin psikolojisini, dertlerini, tasalarını, umutlarını anlamayı orada öğrendiğini anlatır. Şiirlerini yazmak için bunun kendisine daha fazla coşku sağlayacağını, zira bu çevrede tüm hayatını çevreleyecek konuyu –kendi gibileri– bulduğunu söyleyerek, mektubunu bitirir.

Artık bir işi olmadığından, bütün zamanını canla başla

kendini eğitmeye adar. Yaptığı her işte kendini gösteren aynı şevkle, bu sefer kültürün sularına dalar. Hayatını kazanmak için, Montparnasse'da ve Quartier Latin'de heykeltıraşlara modellik yapar. O kadar az para kazanıyordur ki, sık sık geceyi bir kafede, önünde kahvesi, kütüphanelerin açılmasını bekleyerek geçirdiği olur. En çok Sainte-Geneviève Kütüphanesi'ne gider. Ermeni şair Avedik İsahagyan, Misak'la orada karşılaşır. İsahagyan, daha sonra anılarında, Sainte-Geneviève Kütüphanesi'nin bir masasında, saatlerce başını kitaplardan kaldırmadan notlar alan kara gözlü esmer bir genç adamı neredeyse her gün gördüğünü yazar.

Manuşyan, bir başka genç şairle, 1940'ta Belçika cephesinde can verecek olan dostu Séma ile iki edebiyat dergisi çıkarmıştır: *Çank*[5] [Çaba] ve *Mışaguyt*[6] [Kültür]. Edebiyat, tarih ve sanat yazılarını kendileri kaleme alırlar; ayrıca, Baudelaire, Verlaine, Rimbaud'dan vb. çeviriler yaparlar. Séma'nın Mari[7] adlı bir kız kardeşi vardır, o da şairdir ve onların "çaba"sına katkıda bulunur. Bir gün matbaaya, kardeşini ve Manuş'u ziyarete gittiğinde, atölyenin bir köşesine yığılmış boş süt şişelerini görüp şaşırır. Bunun üzerine, iki kafadar, matbaada kullanılan kurşundan zehirlenmemek için gün boyunca süt içtiklerini söylerler. Zaten temel gıdaları da süttür.

Fakat Manuşyan öğrendikleriyle yetinemez. Séma'ya yazdığı bir mektupta şöyle der: "Her şeyden önce, benim için hayati olan bir şey varsa, o da zihinsel faaliyettir." Toplumun katı gerçekliğiyle yaşadığı karşılaşma, hayatı mutlaka değiştirmek gerektiğini anlatmıştır ona. Bunun için de isyankâr olmak yetmez. Dünyayı anlamak, incelemek ve hayalini kurduğu o radikal değişikliğin yollarını arayıp bulmak kaçınılmazdır.

Yine kalem arkadaşı Séma ile, dinleyici öğrenci olarak Sorbonne'a kaydını yaptırır. Edebiyat, felsefe, ekonomi politika ve tarih derslerine girer.

Yavaş yavaş Fransız edebiyatını öğrenmeye başlar. Tüm klasikleri, Fransız tarihine ilişkin kitapları, Henri Barbusse'ü ve özellikle Romain Rolland'ı okur; Rolland'ın *Jean-Christophe*'u başucu kitabı olacaktır. Ömrü boyunca atıfta bulunacağı bu kitap, hiç kuşku yok ki onda en çok iz bırakan eserdir.

Manuş, Paris sokaklarında yürümekten, hayranlık duyduğu insanların geçtiği yolları arşınlamaktan hoşlanırdı. Kendini durmaksızın dönüştüren bir tarihin yaşayan tanıkları gibi gördüğü taşlarda geçmişi araştırırdı. Mitolojiye yoğun bir ilgisi vardı. Bu alandaki birikimi beni hep şaşırtmıştır.

Fakat, "zihinsel faaliyetler"e çok önem verse de, Manuşyan bu kadarıyla da yetinecek adam değildi. Somut, pratik, özlemlerine karşılık gelebilecek atılımlara ihtiyacı vardı. Böylece 1934'te Fransız Komünist Partisi'ne kaydını yaptırdı. Aynı günlerde, HOG'a girdi. Kısa zamanda buradaki Ermeniler arasında, tanınan, saygı duyulan ve son derece aktif bir üye haline geldi.

Zaman kaybetmeden, İşçi Üniversitesi'nde[8] verilen dersleri izlemeye başladı. Böylece felsefe ve ekonomi politiği devrimci bir bakış açısından inceleyebilecekti. Hitabet dersleri de aldı ama esaslı bir hatip olmadı hiçbir zaman. Güzel konuşmayı bilmediğinden değil; dinleyenlerin içini titretecek bir anlatma yeteneğine sahip olmadığından. Yalnızca zekâya seslenirdi. Daima kısa ve özlü olan söylevi, dosdoğru esasa ilişkin olurdu. Konuşurken karşısındakini etkilemeye çalışmaz, bu da bazen, soğuk bir ifadeye sahipmiş izlenimi yaratırdı. Hem özsaygısından, hem kendine karşı aşırı katı olduğundan, çalışırken ciddiyetsizliğe tahammül edemez, gündelik yaşamda ise bunu güçlükle kabullenirdi.

Fakat Manuşyan'ın sorunsuz bir insan olduğu zannedilmesin. O dönem tuttuğu günlük, onun, sorumlulukları ile arzuları, hayalleri ile imkânları, ayrıntılar ile bütün arasında

sıkışıp kalmanın acısını çektiğini, çoğu zaman pek bir şey vaat etmeyen "bugün" ile vaatlerin yerine geldiği cömert "gelecek" arasında gidip geldiğini gösteriyor. 18 Temmuz 1935'te şöyle yazar: *"Canım burnuma geldi; sevdiklerimle bağ kurmayı başaramıyorum. Sayısız görev beni itekliyor ve hırpalıyor, o derece ki hangisinin peşine düşeceğimi bilmez haldeyim... Şiiri bir kenara bıraktım. Hayatımın en verimli dönemi bu; bense, yaratmak yerine, kaygılar içinde kendimi yıpratıyorum..."* İki gün sonraysa: *"Bilime susadım, sanata susadım, aşka susadım, hayata susadım. Kendimden ilelebet hoşnutsuzum. Devamlı kötü kokular solumaktan koku duyusunu yitiren biri gibi, benim duyarlığım da gündelik hayatın bayağılıkları ve günleri dolduran sayısız ve fuzuli mecburiyetler altında köreliyor..."*

O dönemde tanışmıştık. Önemli bir ayrıntı bu; zira Manuşyan'ın, içine kapanmak bir yana, yoğun bir sevme ihtiyacı duyduğunu gösteriyor. Gündelik hayatta olduğu kadar, ilerde onu bekleyen uzun soluklu mücadelede kendisine yardımcı olabilecek birine ihtiyacı vardı. Varlığı ve dünya arasındaki devinimden kopmadan, sevgiden payına düşeni yaşamak istiyordu.

Bir gün biyografik öykü denebilecek kısa bir yazı kaleme aldı. Sanırım, karşılaşmamızın onun için ifade ettiklerini ve hayatta kat ettiği yolun tam olarak neresine karşılık geldiğini dile getiriyordu:

"Onlar, aynı kaderi paylaşan iki varlıktı. Hem yetimliğin acısını ve burukluğunu, hem de mahrumiyet duygusunu sonuna kadar tatmış olan genç adam, hayat kavgasına çok erken girmişti. Çocukluğunu doğanın özgür bağrında geçirmişti. Gözleri geniş ufuklara alışkındı. Dağlara aşinaydı ve onların azametinin sırrını tatmıştı. Hayvanlardan, kuşlardan, ağaçlardan, çiçeklerden, bitkilerden ve topraktan sevginin sırrını öğrenmişti. Muhayyilesi güçlüydü. İnsana özgü en yüksek idealler onda vücut bulmuştu."

Bu sayfaları yazdıktan sonra, hatıralarımın kimi zaman silikleştiğini fark ettim. Bunun tek sorumlusu geçen zaman değil. Manuş'la birlikte yaşarken bile, onun geçmişinden söz etmem gerekseydi, kesinlikle bundan daha net olamazdım. Kendini karşısındakine teslim eden bir adam değildi çünkü; hele de hayatını ayrıntısıyla döküp saçacak biri hiç değildi. Bazı şeyleri hatırlar gibi oluyorum; fakat bildiklerim o kadar eksik ki, bunlardan söz etmek güç benim için. Mesela, Manuşyan'ın beni tanımadan önce iki ilişkisi olduğunu biliyorum, fakat bu konuda ne demeli? Bundan daha fazlasını bilmiyorum. O halde, benim için daima gölgede kalmış olanı gölgede bırakmak en iyisi belki. Onu tanıyan başkaları da var; belki benden daha çok şey biliyorlardır. Ben, birlikte yaşadıklarımızın sınırları içinde kalmayı tercih ediyorum.

Gündelik Hayatımız

Vahşi güçler yolundan çeviriyor
ideale doğru doludizgin koşan ruhumu
ve zorluyorlar onu
bugünün çetin mücadelelerine...
Manuşyan'ın bir şiirinden.

Manuşyan'ı tanıdığımda, Louvois Sokağı 8 numarada, Knar Aznavuryan'ın (Charles Aznavour'un annesi) dayısından çok düşük bir meblağla kiraladığım küçük bir odada yaşıyordum. Dördüncü kattaydım ve koridora bakan tek bir küçük pencerem vardı. Ufacık, neredeyse mobilyasız bu oda çok işime yaradı; nitekim Kasım 1943'e kadar elden çıkarmadım. Kendine özgü bir hikâyesi vardır buranın. Daha sonraları, peşine düşülen aileler ve takip edilen yoldaşlarımız, özellikle de Aleksan Konstantinyan için bir sığınak oldu. Komite üyemiz Konstantinyan, gerek savaşta gerek öncesinde Manuşyan ile Tavit'in mücadele arkadaşı olmuş, örgütlerimiz feshedilir edilmez polis tarafından aranmaya başlamıştı. Gelip Manuşyan'ı buldu ve Louvois Sokağı'ndaki küçük odamı ona bırakma konusunda anlaştık. Gerektiğinde orada kalıyor, tehlikeden uzak olduğuna hepimiz emin oluncaya kadar dışarı çıkmıyordu. O dönemde, Manuşyan Grubu'na girdi ve tutuklanmaların yapıldığı güne kadar eylemlere katıldı. Manuş'a gelince, asansörü olmayan sekizinci kattaki odasına kadar onu izleyebilenler ancak genç okurları olurdu; bundan dolayıdır ki, yerden çok göğe yakınım derdi Manuşyan. 14. Bölge'de, Plantes Sokağı 79 numarada otururdu.

Odasına ilk girdiğimde, en önce dikkatimi çeken, duvara iğnelenmiş küçük kâğıtlar oldu. Üzerlerinde şöyle şeyler yazı-

yordu mesela: "Çoğu insan aşkta kendini kaybeder, çok azı kendini bulur", "öğrenmek, öğrenmek, öğrenmek" ve hatırlamadığım daha birçokları. Mobilya olarak, topu topu daracık bir yatak, küçük bir masayla iki sandalye, bir de dolap. Bir köşede, perdenin ardına gizlenmiş küçük bir lavabo ve gazocağı. Dolabın yakınındaki bir rafın üstünde, sanat eserleri, siyasi kitaplar, şiir kitapları ve romanlar vardı; romanların arasında da, tabii ki, Romain Rolland'ın *Jean-Christophe*'u.

Zira, ilerde sözünü edeceğimiz sayısız siyasi faaliyetine koşut olarak, Manuşyan, tabiri caizse, yoğun bir "sanatsal faaliyet" içindeydi.

Kendilerinden yaşça büyük Avedik İsahagyan'ın etrafında düzenli olarak toplanan bir grup genç Ermeni şair ve yazar... Aralarında Vahan Tekeyan, Arşag Çobanyan[9], Zabel Yesayan, Zaruhi Bahri, Anais, Levon Paşalyan, Dikran Gamsaragan ve daha birçokları vardı. Manuşyan onlarla yakın ilişkideydi. Kendisi de şair olduğundan, herkesi dikkatle dinler, tavsiye istemekten çekinmezdi. O sıralar, Bahri'nin oğlunun matbaasında, haftalık *Zanku*'yu[10] çıkarıyordu. Gazete sık sık güçlüklerle karşılaşıyor, Bahri'nin yardımlarına rağmen borçlar çoğaldıkça çoğalıyordu; nihayet 1938'de yayınını durdurmak zorunda kaldı.

Manuşyan, Ermeni şiirini Fransa'da tanıtmak için çok çaba harcamış olan büyük şair Çobanyan'ı otuzlu yılların başından beri tanırdı. Yıllarca mektuplaştılar; Manuşyan şiirler gönderir, Çobanyan, kusurlarını olduğu kadar iyi yanlarını da belirterek bunları eleştirir, genç öğrencisine tavsiyelerde bulunurdu. İşte ustanın mektuplarından iki örnek:

Aziz M. Manuşyan, *4 Aralık 31, Paris*

Şiirlerinizin olduğu son mektubunuz elime geçti. Son sayı[11] çoktan tamamlandı ve baskıya verildi; öte yandan olmazsa olmaz diğer konulara nasıl yer bulacağım bilmiyorum. Dolayısıyla,

şiirinize bu sayıda yer veremeyeceğim. Bunun dışında, gönderdiğiniz üç metin hatalarla dolu ve gözden geçirilmeleri gerekiyor. Eleştirilerimi mektupta ifade etmem güç; bir pazar sabahı evime gelebilirseniz iyi olur, böylece bütün bunlar hakkında yüz yüze konuşabiliriz.
Bu hafta müsait değilim, fakat gelecek pazar on buçuğa doğru gelebilirsiniz; yalnız, birkaç gün öncesinden bir pusulayla hatırlatın.

İçten selamlarımla,
A. Çobanyan

Aziz M. Manuşyan, *24 Eylül 33, Paris*

İçinde şiirinizin de olduğu latif mektubunuzu aldım. Şiiriniz çok güzel. Ne yazık ki çok geç geldi; beşinci yılın ilk sayısı[11] *çoktan hazır, tamamen dizildi ve büyük kısmı basıldı, bu ayın sonunda veya Ekim başında çıkacak. Demektir ki, şiirinizi gelecek sayıda yayımlayacağım.*

İçten selamlarımla,
A. Çobanyan

Birlikte yaşarken, zamanımızın bir kısmını eğlenmeye ayırırdık. Sinemaya giderdik sık sık; gerçi bu konuda, film seçiminde nadiren hemfikir olurduk. Manuşyan sinemada gülmekten çok hoşlanırdı. Mesela, Fernandel'in filmlerini görmeye gitmek isterdi hep. Bense, biraz romantizm, biraz dram içeren aşk filmlerini tercih ederdim. İtiraf edeyim ki, çoğu zaman, boyun eğen ben olurdum sonuçta. Bununla birlikte, sinemayı çok sevdiğimden, gerçekten beğendiğim bir filme tek başıma gittiğim de olurdu.

Dediğim gibi, Manuşyan sinemada gülmekten çok hoşlanırdı. İnsan buna şaşırabilir. Benim de, başta, "komikler"e olan

bu düşkünlüğünü pek anladığım söylenemezdi. Kendi payıma, kederli filmleri tercih etmemin sebebi, başka yerde aramamı gerektirmeyecek kadar neşe olmasındaydı yüreğimde. Manuşyan ise, aksine, düşünceli bir mizaca sahipti, zihni devamlı meşguldü. Sinemada iki saat geçirmeye razı olmasının sebebi, zihnini kurcalayan şeyleri bir şekilde unutmaktı.

Fakat bu durum, sinemada gözlerimden yaş gelinceye kadar gülmeme engel değildi. Özellikle unutamadığım bir film var, sakal bırakmakla ilgili: Üç nesildir sakal bırakan adamlar, sakalına dokunmasını yasaklamak için, en gençleri üzerinde otoritelerini kullanıyorlardı sırayla. Konu eften püftendi, fakat öyle bir ritimle, öyle canlı oynanmıştı ki, gülmekten yerlere yattım. Manuş'un hoşuna giderdi bu. Benimle birlikte seyretmeyi kabul ettiği "romantik" bir filmde ağladığımı gördüğündeyse, aksine, bundan epey rahatsız olurdu. Bir tek Raimu'nün oynadığı Pagnol filmlerinde gözyaşlarımı anlardı. *Fırıncının Karısı*'yla ilgili şöyle demişti bana: "Tasvir edilen gerçeklikte büyük bir derinlik var, insanı zenginleştiren bir şey bu, gözyaşların boşuna değil."

Operaya gittiğimiz de olurdu. İkimiz de müzik âşığıydık, üstelik Manuşyan'ın bu konudaki kültürü benimkinden kat kat üstündü. Gösteriden sonra izlenimlerini yazardı hep, konserlerden sonra da yapardı bunu. Bir gün, Mozart'ın *Don Juan*'ını seyretmeye gittik. Manuş'un keyfinin gayet yerinde olduğunu görüyordum. Çıkışta, küçük defterine birkaç kelime karaladı. Biraz (hatta çok) meraklı olduğumdan, ne yazdığını sordum. O da okudu: "Mozart'ın müziği, çamur ya da pislik toplamadan, dağlardan usulca inen berrak bir su gibi. Bu da insanda doğaya karşı içten gelen bir sevgi uyandırıyor. Kuşlar tabiatla birlik olup şakıyor adeta. Bu temas, insana arındığını hissettiriyor, ruhu lekesiz bir hal alıyor. Bu, en derinlere sirayet eden ve asla silinmeyen bir etki."

Bir başka sefer, Wagner'in *Tannhäuser*'ini dinlerken, kulağıma şöyle fısıldadı: "Özgürlük mücadelesi: Bu eserin temel meselesi bu işte..."

Manuşyan sanat üzerine, tüm sanat dalları üzerine kitaplar yazmayı isterdi. Notlarında şöyle diyordu: *"Sanatın 'üstatları' hakkında yazmayı isterdim: Michelangelo, Beethoven, Bach... fakat duyarlığım hayatın küçük dertleriyle yıpranmış halde. Belki bu durum en nihayetinde benim için hayırlıdır ve kendimi tamamen şiirime vermemi sağlar..."*

Çok geniş bir müzik kültürü olduğunu daha önce söyledim. Gerçekten de, bir eseri ve bestecisini daha ilk notalardan tanırdı. Bana gelince, Manuşyan'la tanışmadan önce de müziği severdim, fakat bilgim çok yüzeyseldi. Müziği anlamamı sağlayan Misak oldu. Çok az kelimeyle, bir imgeyle, sade bir bakışla, bir eserin en güzel anlarının tadına varmamı sağlardı.

Müzik aşkı, "klasik" denen müzikle sınırlı değildi. Sayat Nova'nın Ermeni halk şarkılarını, Gomidas'ı ve dini şarkıları büyük bir zevkle dinlerdi. Bazen bunları kendisinin de söylediği olurdu. "Klasik" kelimesini tırnak içine almamın sebebi, Avrupa'da var olan ayrımın Ermeniler için bir anlam ifade etmemesidir. En güzel Ermeni halk şarkıları, zamanla, bizim klasik müziğimize dönüşmüştür. Ermeni sanatının özelliği, halkın yaşantısından doğmuş ve insanların derinden paylaştığı duygularla daima sıkı bir ilişki içinde bulunmuş olmasıdır. Farklı ifade biçimleri bu küçük halkın kimliğini billurlaştırmıştır daima. Ermeni sanatının tüm Ermenilerin kalbinde bu denli canlı kalmış olmasının sebeplerinden biri de budur kuşkusuz.

Dönemin şarkılarına gelince, Manuşyan ara sıra birkaç nota mırıldansa da bunlara pek ilgi göstermezdi. Bildiği devrim şarkıları ise, aksine, sayıca epey çoktu; bunları Fransız veya Ermeni dostlarıyla söylerdi bazen.

Kitap kültürü de müzik kültüründen aşağı kalmazdı. Okumak için hiçbir fırsatı kaçırmazdı: Metroda, sokakta, otobüs beklerken, hatta yürürken! 19. yüzyıl Rus edebiyatına çok düşkündü. Özellikle Puşkin, Dostoyevski, Lev Tolstoy, Turgenyev ve Gorki'yi severdi; Louis Jouvet'nin oynadığı Gorki'nin *Ana*'sını ve *Ayaktakımı Arasında*'yı tiyatroda görmüştük. Gerçeküstücü yazarları ve şairleri de az çok tanırdı. O dönemde çok yaygın bir durum değildi bu.

Görüldüğü gibi, savaştan önce, istediğimiz kadar sık olmasa da, arada sırada dışarı çıktığımız olurdu.

Kimi geceler, Ermeni yoldaşlarla buluşurduk, en çok da Mişa Aznavuryan'ın evinde. Bu gecelere herkes kendi hünerini katardı. Bazıları şarkı söylerdi, özellikle Mişa, bu alanda en yeteneklisi oydu; fakat Manuşyan'ın da gayet iyi bir sesi vardı. Diğerleri, tar ve ud gibi Doğu'ya özgü çalgılarla onlara eşlik ederdi. Manuş ile Séma şiirlerini okurlardı. Bir de ressam vardı aralarında ve daha başkaları.

Manuşyan, Fransız yoldaşlarla da buluşurdu, fakat bu buluşmalar daha çok siyasi faaliyetleri çerçevesinde kalırdı. Bu toplantılara ben hiç katılmadım. Hem ben sabahleyin HOG'un bürosunu açmak zorundaydım, akşam da geç saatte kapatırdım. Dolayısıyla, Manuş'u her gittiği yerde izlemeye fırsatım olmazdı.

Paris'ten çıktığımız nadir zamanlarda, başkent civarındaki ormanlara giderdik. Özellikle kışın, karda, doğa iki kişinin yalnızlığı gibi güzel olduğunda... Hava ne kadar soğuk olursa olsun, üşümezdik; içimiz o kadar sıcaktı ki! Bazen konuşur, bazen de tek kelime etmezdik. Duruma göre değişirdi. Fakat keyfimiz yerindeydi. Birlikteydik.

Yalnız iki üç defa, Marne kıyılarında küçük bir evi olan dostlarımıza, bütün bir günü geçirmeye gitmiştik. Özellikle, o dönem görüştüğümüz tüm arkadaşların bir araya geldiği günü

unutamıyorum: Doktor Kalciyan, Luiza ve Arpiar Aslanyan, Mişa ve Knar Aznavuryan... 1936 yılı olsa gerek. Hava şahaneydi ve yüzmüştük. Herkes çoktan sudan çıktığı halde, neden bilmem, diğerlerinden daha uzun süre kalmak istedim. Belki de daha sağlam bir bünyeye sahip olduğumu göstermek istediğimden. Öyle ya da böyle, biraz yorgun hissetmeye başlamıştım ki, birden, Fransa'daki ırmaklarda görülen türden bir girdaba kapıldım. Çok çaba harcamama rağmen, bu kötü durumdan kurtulamıyordum. Biraz paniklemeye başlamıştım, fakat bağırmam veya yardım istememem söz konusu olamazdı, aksine dikkat çekmemek için elimden geleni yapıyordum. Neyse ki, daima bir gözü üzerimde olan Manuş, durumumu fark etti. Bir saniye bile tereddüt etmeden, giysileriyle suya atladı ve beni, tabiri caizse, attığım yanlış adımdan kurtardı. Islanmıştı elbette ve yedek giysimiz yoktu. Onun için de yanımızda bulabildiklerimizi üstüne geçirmeye razı oldu. Herkes çok güldü. Her hareket, her kelime, en anlamsızı bile, bir şenlik havası yaratıyordu. Şenlik havasının derimizin her gözeneğinde nefes aldığını hissediyorduk. Biz şenlikte değildik de, şenlik her birimizin içindeydi sanki.

Bir tek Manuşyan zihnini meşgul eden bir şey varmış gibi görünüyordu, kederli değil de dalgın gibiydi. Ne olduğunu kim tam olarak söyleyebilir ki? Belli ki, tasasız neşemizi tamamen paylaşmıyordu. Dostlarımız, şakayla karışık bana takılıyorlardı: "Farkında mısın, seni kurtardı!" Bu söyledikleri az çok dolaylı yoldan Manuş'a yönelik olduğundan, o da çabuk parlayan mizacı nedeniyle alaya alındığını hissettiğinden, gayet ciddi bir tavırla, aşkta en önemli duygunun fedakârlık olduğunu söyledi.

Fakat çok geçmeden şenlik havası ağır bastı ve Mişa başta olmak üzere, hep beraber şarkı söyleyip dans ettik ve güldük. Dostumuzun o güzel sesinden Gomidas'ın ve Sayat Nova'nın

ezgilerini dinlemeye doyamıyorduk. Az kalsın boğulacak oluşumu hemen unutuvermiştik.

Manuşyan'ın "büyük önemi olan küçük şeyler"e ilişkin hassasiyeti son derece gelişmişti. Doğum günüm olsun, bir bayram olsun, asla unutmazdı. İmkânlarımız elverdiği ölçüde küçük hediyeler, üzerine büyük bir sadelikle birkaç dize yazdığı pusulalar verirdi daima bana; 1936'nın 1 Mayıs'ı vesilesiyle doğaçlama yazdığı şu dizeler gibi: *"1 Mayıs bayramımızda / Baharın öpücüğü, aşk ve neşedir / Arzum ve emelim, daima ve tüm kalbimle / Sevgili Meline'me."* Bu bir şiir değil elbette, önümüzden geçip giden hayata küçük bir selam daha ziyade.

Söze savaş öncesindeki o kısacık dönemin eğlenceleriyle başlamamın nedeni, belki de, kitabın bu aşamasında sanılabileceğinin aksine, böylesi anların nadiren yaşanmasıdır. O kadar az ki, bunları en başta anmaktan bir tür zevk duyuyorum. Ayrıca, şunu da söylemeliyim ki, eğlenmek için zaman yaratmanın bir yolunu daima Manuş bulurdu. Nasıl becerirdi, bilmem. Fakat her şey için zaman bulurdu. Ben çok meşguldüm, doğru, fakat o benden çok daha meşguldü. Onun için gün yirmi dört saat değil de, kırk sekiz saatti sanki. Bu benim için aydınlatılması imkânsız bir sır gibiydi hep. Bir şey yapmadan geçirdiği tek bir anı bile yoktu; ya okur, ya bir şeyler not alır veya günlüğünü yazar, ya da bazen, ama gittikçe daha nadiren, bir şiir taslağı karalardı.

Ancak hiçbir zaman sakin bir hayatımız olmadı. Bazen zorlayıcı olmanın da ötesinde, insanı bunaltan bir tasa ve endişeler yumağı içinde sıkışıp kalmış olan bizlerin, aslında hayatta onca elzem olan bu tek tük zevklerden azıcık da olsa yararlanabilmesi için, hayal gücüyle harikalar yaratması gerekirdi Manuşyan'ın.

Fakat, çok geçmeden, savaş çıkagelecek, eğlencelerimiz hepten ortadan kalkacaktı.

Bu bakımdan, bizim neslin kendini fiilen feda ettiğini, hiçbir burukluk duymaksızın söyleyebilirim. "Sonrası" uğruna mücadele edilen bir zamandı; "sonrası" dediğimiz şey ise, şu durumda, bugünümüz oluyor. Açıkça görüldüğü gibi, mücadele sona ermedi elbette, fakat biraz farklı bir surete büründü sanırım. Dünya değişti, insanlar da. Bunun iyi mi kötü mü olduğunu söyleyebilecek durumda değilim, bu ayrı bir konu. Kendi payımıza, biz kendimizi daha iyi bir dünyada hayal etmekte güçlük çekerdik, bunun muhakkak gerçekleşeceğine dair inancı içimizde taşıyor olsak da.

Tüm Siyasi Kavgalar Üzerine

Günlük dertler içinde aşkım öyle büyüyor ki, birini öpmek için mutlak bir arzu duyuyorum. Doğayı özlüyorum. Onu kollarıma almayı, göğsüme bastırmayı ve öpmeyi isterdim; ama ne zaman? Vaktim öyle az ki!

Arzularımı gerçekleştirmeye zamanım yok; gündelik hayatın bayağılıkları içinde durmadan dönüp duruyorum. Sevdiğim insanlara mektup yazmayı isterdim ama buna vaktim yok. Vaktim yok, toplantı üstüne toplantı yapmaktan başka herhangi bir şeye vaktim yok...

1935 tarihli günlüğünden aldığım bu bölüm, Manuşyan'ın neredeyse hayatı boyunca zihnini en çok kurcalayan şeyin ne olduğunu gayet iyi ifade ediyor: ZAMAN. Mücadeleye ayırdığı ve bunu gerekli gördüğü zaman değil de, boşa geçtiğine hükmettiği zaman. Özellikle saatler süren toplantılar; oysa ona göre bir yarım saat yeterliydi bunun için. Toplantılardan sonraki öfkesini hatırlıyorum. Toplantılar sırasında asla öfkelenmezdi, zira sinirlendiğini belli etmenin doğru olmayacağını bilirdi. Fakat her söz alanın, bir önceki konuşmacının söylediklerini bıkıp usanmadan tekrarladığı, insanların hiçbir yere varmayan düşünceler arasında kaybolduğu ve pratikteki tartışmanın devamlı, teorik bir tartışmayla hiç ilgisi olmayan yorumlara yol açtığı bu bitmez tükenmez konuşmalara dayanamazdı. Vakti öyle kıymetliydi ki, bütün bunlar canını çok sıkardı. Ayrıca belirtmek gerekir ki, kendisi hiç geveze değildi. Söz aldığında,

yalnızca esas olanı söylerdi, gerektiğinden tek kelime fazlasını değil. Öyle ki, açıklama getirmesini, fikirlerini açmasını isteyen yoldaşlar, çoğu zaman umduklarını bulamazlardı. Fakat Manuşyan'a göre, kendi esas fikrini ortaya attığı andan itibaren, yolun gerisini kat etmek tek tek bizlere düşerdi. Ona göre konuşmak, açıklamak demek değil, düşünme yetisini harekete geçirmek demekti. Diğerleri de bu görüşte miydi bilmem, fakat alışageldikleri yolun bu olmadığı kesindi.

Bu ufak sorunlara rağmen, Manuşyan siyasi kavgadan kendini asla esirgemedi. 9 ve 12 Şubat 1934'te, göstericiler arasına çoktan karışmıştı. Sayısız makale yazdı; sol hareketin bütün mitinglerine katıldı.

1936'da, Halk Cephesi döneminde, bu kanadı destekleyen Ermenilerin sorumlularından biriydi. İspanya'da olup bitenlerle fiilen ilgileniyordu. André Malraux'nun İspanyol Cumhuriyetçilerine yardım için kurduğu komiteye katıldı. Uluslararası Tugaylar bünyesinde gidip çarpışmaya bile talip oldu, fakat onu, kadroların zaten az olduğu Fransa'da tutmayı tercih ettiler. Ayrıca, haftalık *Zanku* gazetesinin genel yayın yönetmenliğini yaparak daha faydalı olacağı kanaatindeydiler.

Bu gazete tam anlamıyla siyasi sayılmazdı. Daha çok göçmenlerin sorunları, iş bulmaktaki güçlükler, emekçilerin hakları ve yabancıların Fransa'daki yaşam koşulları gibi konular işleniyordu. Sovyet Ermenistanı'yla ilişkilerden ve ortaya çıkabilecek sorunlardan da söz ediliyordu. Bu yayın organının işçi sınıfını gerçekten yansıtması amacıyla, Manuşyan taşranın belli başlı şehirlerinde muhabirler tayin etmişti. İşleri düzenli olarak makale veya haber göndermekti. Manuşyan, fabrika işçilerinin, bazen de, düşüncelerini dillendirmekte zorlansalar dahi, temelde doğru fikirlere sahip sıradan insanların gazetede yazması konusunda ısrarlıydı. Eline bir makale geçtiği zaman, belli başlı fikirlerin altını kırmızı kalemle çizerdi. Sonra, hepsi-

ni baştan kurar, okunabilir olması için makaleyi yeniden kaleme alır ve gönderenin imzasıyla yayımlardı. Ona göre, siyasi bilinçlerini pekiştirmenin ve onları devamlı bir zihinsel faaliyette bulunmaya yöneltmenin yegâne yolu buydu.

Zanku'ya katkıda bulunan ve siyasi, toplumsal ve edebi konularda makaleler yazan başka yoldaşlar da vardı; Luiza Aslanyan, Tavit Tavityan, Mihran Mazlumyan gibi. Mazlumyan, "*Teğtzanig*" [Kanarya] takma adıyla yazardı. Kardeşi gibi gördüğü Manuşyan'ın tüm girişimlerinde ona destek olurdu. Savaş sırasında, bize paha biçilmez hizmetlerde bulundu. Onurlandırma törenlerinde hep gölgede kalmayı tercih eden Mazlumyan zor zamanlarda ortaya çıkar, tüm cömertliğiyle yardıma koşardı.

İspanya İç Savaşı sırasında *Zanku*'da çok sayıda makale çıktı. Her hafta, durum büyük bir titizlikle incelenir, her duruş açık seçik tartışılırdı. Gazetede Uluslararası Tugaylar'a mensup askerlerin mektupları yayımlanıyordu. Ancak, gönüllü toplamaya yönelik bir çağrı metni dahil, tümü sansürlendi. Bu haftalık yayının başlıca özelliği, Nazizm karşıtı olmasıydı. O dönemde bu çok önemliydi ve kararlı bir mücadele gerektiriyordu. Manuşyan, Nazilere karşı verilen bu savaşın tüm eylemlerinde nispeten önemli bir rol oynadı. 1937'de, Arles'daki büyük antifaşist kongreye gitmişti delege olarak; gerek fikirleri, gerek yaptıklarıyla ilk orada fark edildi. Gerçekten de, o dönemdeki Fransızların aksine, bir Ermeni olarak, faşizmin ne demek olduğuna dair kişisel bir deneyime sahipti; en azından ezilen halklar üzerindeki sonuçları bakımından. Türklerin Ermenilere karşı güttüğü politika ile kendi politikası arasında bağ kuran, Hitler'in ta kendisi değil miydi? Polonya'daki katliamların uluslararası düzeyde kınanabileceği uyarısında bulunan danışmanlarından birine, Ermeniler katledildiğinde dünyanın kılı bile kıpırdamadı, diye karşılık vermişti arsızca!

Manuşyan'ın Nazizm'e duyduğu nefretin ve onunla her yoldan mücadele etme iradesinin kaynağında da, yakınları ve kendisinden de öte, bir halkın yaşadığı bu tecrübe yatıyordu işte. 1939 savaşının ikinci günü Daladier Hükümeti tarafından tutuklanmasının da, 1941'de Almanların Sovyetler Birliği'ne girdikleri gün Gestapo tarafından tutuklanmasının da sebebi, bu mücadeleydi.

Manuşyan'ın siyasi faaliyetlerinden söz ederken zorlandığımın farkındayım. Kabahat hafızamda değil, zira Manuşyan'ın faaliyetlerini genel olarak gayet iyi bilmekle beraber, ayrıntılarından daima bihaberdim. Bunları benden saklamazdı; fakat işlerinin çokluğunu düşünecek olursak, birlikte olduğumuzda siyasi kaygılarını biraz olsun unutmayı tercih etmesi anlaşılabilir bir şey. Öte yandan, benim de faaliyetlerim vardı. Manuşyan için başkalarının, militan dostlarının da söyleyecekleri binlerce şey vardır şüphesiz... Fakat şimdi bunları bir kenara bırakıp, benim tanıdığım Manuşyan'a bakalım: Çünkü ancak buna tanıklık edebilirim.

Savaş öncesinde, Manuşyan'ın faaliyetlerinde militanlığın en fazla yer tuttuğu yıllarda, bazen bir kongre veya taşrada yapılan bir miting, bazen de sırf örgütlenme sorunları için evden uzak kaldığı olurdu. Bu ayrılık anlarından birinde yazdığı aşağıdaki mektuplarda (daha onlarcası var), faaliyetlerinin karmaşası içinde duygusal hayatına nasıl bir yer ayırdığı anlaşılabilir:

15-10-38

Bugünlerde, böylesi zamanlarda manevi desteğe ihtiyacım var. Bunu bana bir hayat arkadaşı verebilir; kadınlara özgü davranışlarıyla, şefkatiyle, umudumu Meline'ye bağlıyorum...

... Her gece, örgütün işlerini bitirip odama çekildiğimde; her sabah, uyandığımda ve gün içinde, hayatın acı tatlı anlarının

tadını çıkarmaya vaktim olduğunda, binlercesi ve milyonlarcası arasından sevdiğim varlığa doğru kanatlanıp uçuyor ruhum kendiliğinden... Dostluğun dinginliği uyanıyor o zaman zihnimde ve bir an, kendim dahil geri kalan her şeyi unutarak, ona yazmaya, ruhumun gelgitlerini, irili ufaklı gündelik kavgalarını onunla paylaşmaya can atıyorum...

Sevgili Meline, *Lyon, 20-12-1938*

Gece oldu. Örgütle ilgili günlük işlerimi bitirip tek başıma bir kafeye oturdum. Dışarısı çok karlı. Odama gitmedim, çok soğuk oluyor orası. Zihnim fena halde meşgul. Uyuyamayacağım. Yatağa girmek faydasız.

Kısa süre önce, doktordan (Kalciyan) bir mektup aldım. (...) Paris'e dönmek için acele etmememi rica ediyor. Hiç şüphesiz hem iyi hem de kötü sürprizler bekliyor beni orada. Mektubuna derhal cevap yazdım.

Sorunları kafamda düzene sokup bir kenara kaldırdığım şu anda, seninle konuşmak istedim biraz...

Bir de, Manuş'un mahremiyet kapılarını zorla aralamak olacak ama, başka bir mektuptan şu birkaç satır:

Saat sabahın biri; yorgunum. Yarın, altıda kalkacağım...
Seni yumuşacık sarıp sarmalıyor ve öpücüklere boğuyorum...
Ruhuna ve bedenine gayret.

Senin Manuş'un.

1939'un Temmuz ayında, Manuş'la ben, Buffalo Stadı'nda, Fransız Devrimi'nin 150. yılı kutlamalarına katılmıştık. Manuş, elinde Fransız bayrağı, geçit törenindeydi. Tören bitiminde yanıma oturup bu etkileyici gösterinin kendisinde uyandırdığı düşüncelerden bahsetti. Ermeni halkının en iyi evlatlarının

Fransa tarihine kattıklarını hatırladık gururla. Azımsanmayacak sayıda Ermeni, siyasetten edebiyata çok çeşitli alanlarda, kimi zaman ön planda olmak üzere rol almıştır. Mesela, Collège de France öğrencisi Isdepan (Etienne) Vosgan, Fransız dostlarıyla yan yana 1789 Devrimi'ne katılmış ve hapse atılmıştır. Daha sonraları Victor Hugo, Leon Gambetta, Adam Mickiewicz, Béranger gibi yazarlara ve siyasetçilere konu olmuş, onların hayranlığını kazanmıştır.

Manuşyan, stadın basamaklarında hayallere dalmıştı. 19. yüzyıl Ermeni toplumunun gözdelerinden Krikor Odyan'dan da bahsettik. O dönemin yazarları ve siyasetçileri, Fransız entelektüelleriyle, en başta da Victor Hugo'yla yakın ilişki içindeydiler. Öyle ki Hugo, Ermeni edebiyatının daha sonraki dönemi üzerinde muazzam bir etki bırakmıştır. Despotizmin her türlüsünün karşısında olduğunu sık sık ifade etmiş, halkın korkunç sefaletini ortaya koyan eserleri, Ermeniler arasında özel bir yankı bulmuştur.

Fransız kültürü, bu kuşaktaki diğer herkes gibi Manuşyan'ın da ruhuna işlemişti. Onun gözünde Victor Hugo, Aydınlanma düşmanlarının her türlüsüne karşı mücadelenin yaşayan bir örneğiydi; edebiyatta devrimci hümanizme giden yolu açmış kişi olarak kabul ediliyordu.

Böyle fikir alışverişinde bulunduğumuz, hayalle gerçeğin sınırlarında gezindiğimiz zamanlar olurdu. Etrafımızdaki hayat, kaynayan bir kazandı. Devir, köpürüp taşma devriydi.

Stat boşalmaya başlıyor, akşam oluyordu. O Temmuz gününün bitiminde hava yumuşak ve sakindi: Fazla yumuşak, fazla sakin şüphesiz. Gökyüzü, yaklaşmakta olan fırtınaya daha iyi hazırlanmak istercesine, açıktı. Manuş şöyle dedi o an: "Ortam karanlık, çatışma dönemine giriyoruz. Kuşağımız Nazizm'le savaşmak zorunda kalacak. Korkunç şeyler yaşayabiliriz, fakat bundan muzaffer çıkacağız..."

Santé Hapishanesi'nden Cepheye

"Arı olmak istiyor ruhum tabiatın ortasında
Bal derlemek çiçeklerden
vermek onu ebediyen insanlığa."
Manuşyan'ın bir şiirinden.

Sonbahar kapıdaydı, hava harikuladeydi; öte yandan endişe çökmüştü yüreklerimize. Her an savaş ilan edilecek korkusuyla yaşıyorduk. Nitekim ilan edilir edilmez tutuklandı Manuşyan; Santé Hapishanesi'ne götürüldü. Daha sonra cepheye gönderildi. O zamanlar yazdığı bir mektupta şöyle diyordu: "Bu sınav, herkesin Fransa'ya ve köken itibarıyla mensup olduğu halkına yönelik tutumunu belirlemek için bir fırsat olacak. Her yurttaş, halk düşmanı Nazizm'le savaşmayı yürekten istemelidir." Duygularını dostlarına iletmemi istiyordu benden. Bir anlamda bu, ilk ortak Direniş eylemimiz oldu.

Reichstag yangını nedeniyle yargılanan Dimitrov'un davası sırasında Manuşyan, Nazizm'e olan nefretini ve bu adamın cesur, gözü pek tavrına duyduğu hayranlığı dile getirmişti. Dimitrov'un, "Nazi yalanı"nı gözler önüne serişindeki kahramanca tutumu onu heyecanlandırmıştı. Kendi mahkemesi sırasında, Nazi yargıçların karşısında, Hitler'in rezil adaletini aşağılayarak ezmek ve Nazizm'in sonunun yaklaştığını ilan etmek sırasının kendisine geldiğini aklından geçirmiş midir diye bugün bile düşünüyorum.

Fakat biz 1939'a dönelim tekrar.

Eylül ayındaydık; Manuşyan savaşın patlak vereceğinden şüpheleniyordu. O sıralar Ermeni çevresinde yoğun bir faaliyet içindeydik. Manuş, Raincy-Villemonble'da yapılacak bir top-

lantının hazırlıkları için beni dostlarının yanına göndermişti. Herşeyle birden ilgilenecek zamanı olmadığından, mümkün olduğunca vakit kazanmak adına, bazı görevler veriyordu bana. Akşamleyin, toplantı saatinde buluşacaktık. Fakat toplantı yapılmadı; gece yarısı, radyodan, savaşın ilan edildiğini duydum. Derhal yola çıkıp Paris'e dönmek istedim, fakat hiç tren yoktu. Dolayısıyla, geceyi dostlarımızda geçirdim. Ertesi sabah, kadının kocası işe gideceğinden, Gare de l'Est istasyonuna kadar trende benimle geldi. Doktor Kalciyan oraya çok yakın bir yerde oturuyordu, onun için de ilkin ona gittim. Kapıcı kadına, doktorun sekreteri gibi tanıttım kendimi. Fakat kadın hemen Meline olup olmadığımı sordu. Bunun üzerine, bana yazılmış bir pusula uzattı. Kalciyan tutuklandığını yazıyor ve başta, akıbetini bilmediği Manuşyan olmak üzere, tüm yoldaşları uyarmamı istiyordu. Aklıma ilk gelen, Manuş'un da tutuklandığı oldu. Bunun üzerine, olabildiğince çabuk evimize, Plantes Sokağı 79 numaraya gittim. Orada, kapıcı kadın, Manuşyan'ın tutuklandığını doğruladı. Ben de ulaşabildiğim bütün yoldaşlara haber verdim.

Örgütümüz HOG, 1938'den itibaren, Fransız-Ermeni Halk Birliği adını almıştı. Fakat kısa bir süre önce Daladier Hükümeti tarafından feshedilmişti. Örgütün, 9. Bölge'de, Saulnier Sokağı'ndaki merkezine gittiğimde, kapının mühürlendiğini gördüm. Fakat polis henüz derneklerden içeri girmemişti. Aralarında Fransız Komünist Partisi üyelerinin de bulunduğu örgüt üyelerimizin ve sorumluların isimlerinin yer aldığı bir listemiz olduğunu biliyordum. Yetkililerin eline geçmemesi gereken bu belgeleri almaya karar verdim. Lass ve Arpiar'a etrafı gözetlemelerini söyleyip, mühürleri kırmadan büroya girmeyi başardım. Avluya açılan ve polislerin hiç şüphe yok ki keşfedemedikleri küçük bir kapı vardı; çekiçle kırmam gerekti. İçeride, elime geçen tüm kâğıtları yakıp polise bilgi sağlaması

muhtemel belgeleri yanıma aldım. Kapıcı kadın çevirdiğim işleri fark ettiğinden, büroda bulunan ve uzun süre ihtiyaç duymayacağımız birkaç sandalyeyi ona verdim. Aslanyanlara gidince, yanıma aldığım her şeyi şöminede yaktık.

Manuşyan, Santé Hapishanesi'ne kapatılmıştı. Nazilere karşı verilen savaşta kendisini işe yaramıyor hissettiğinden, tutukluluğu ona iki kat ağır geliyordu. Bunun üzerine albayına bir mektup yazdı. Fransa'nın olduğu kadar kendisinin de düşmanı olan Nazilere karşı mücadelede görevini yerine getirmek için izin istiyordu. Albay olumlu yanıt verince, Manuş serbest bırakıldı. Morbihan'daki Colpo kışlasında hazır bulunması için üç gün mühlet tanındı. Hapishaneden çıkar çıkmaz, yanında kaldığım ablamın, Armen'in evine geldi.

Sadece birkaç ay kaldığı Colpo'da, savaş adına yaptığı tek şey kaslarını geliştirmek oldu. Zira albayı onu beden eğitimi hocası olarak alıkoymaya karar vermişti. Manuş her sabah askerlere jimnastik yaptırıyordu. Kışlada başka Ermenilerin de olduğunu görünce şaşırdığını hatırlıyorum. Manuşyan, aslında kendisi için de öyle olan bu "tuhaf savaş"[12] boyunca, üç kere Paris'e izne geldi. Birbirimize kavuştuğumuz bu birkaç gün boyunca, elimizden geldiğince eğlenmeye çalışırdık.

Bir keresinde, hatırlıyorum, Bach ve Beethoven dinlemeye gitmiştik. Dinleyiciler, Almanlara duydukları düşmanlığı göstermek istercesine, ıslıklamaya başladılar. Bu durum Manuş'u çok sarstı. İnsancıl ve evrensel olan sanat ile insanlık dışı ve milliyetçi Nazizm arasında ayrım yapılmayışına anlam veremiyordu.

Colpo'ya dönmeden önce, Manuş'un eşyalarını ablam hazırladı, zira ben çok meşguldüm. Ablam hem onunla, hem de kendisini tanıyan tüm yoldaşlarımızla daima yakından ilgilenmişti. Manuş cephedeyken ablamın ona yazdığı bu mektubun gösterdiği gibi:

Sevgili kardeşim Manuş, *10 Aralık 1939*
Pré-Saint-Gervais

Mektubunu aldım. Gidişinden iki gün sonra bir iş buldum. Erkek gömlekleri dikiyorum. Bu işlerden pek anlamadığımdan zorlanıyorum; fakat iki çocuğuma, eniştelerine kocaman birer öpücük yollayan Armand ile Vincent'a hem analık hem babalık ettiğimden, kabul ettim.

Umarım sen de eskisi gibi genç, dinç ve sağlıklısındır. İhtiyacın olan bir şey varsa, istemekten çekinme, ben senin de ablanım. Daha önce de çamaşırlarını yıkayıp ütülemiştim.

Ablan,
Armen

Bu mektubun arkasına Manuş birkaç kelime yazmış:

Armen'e yaz:
1) Gömlek dikmek...
2) Erkek kardeşten ablasına...
3) Çamaşırlarım.

Savaşın başında, Paris duvarlarında bir afiş görmüştüm: Tüm genç Fransız kadınlarından, cephedeki erkeklerin yerine fabrikalarda çalışmalarına imkân tanıyacak bir imtihandan geçmeleri isteniyordu. Derhal başvurdum ve kolayca kabul edildim. Fakat tam işime başlayacağım sırada, "tuhaf savaş" sona erdi. Ödevimi bu şekilde yerine getiremediğimden, ben de başka bir yola başvurmaya karar verdim...

İşgal

Almanların Paris'e girmesinden birkaç gün önce, Paul Reynaud, radyodaki beyanatında, Fransız halkına şöyle seslenmişti: "Kazanacağız, en güçlü biziz çünkü!" Bu cümle, binlerce metal rozete basılıp çoğaltıldı. Bunları gururla göğsünde taşıyan iyimserler, gerçekliğin bütün acımasızlığıyla boşa çıkaracağı bir umudu da kucaklıyorlardı böylece. Yine de, insanlar buna inanmak istiyorlardı. Başkent sokaklarından birinde, gözlerimin önünde cereyan eden o olay bunun kanıtıdır.

Bisikletli bir adam gelip, sokakta öylesine toplanmış birkaç kişinin önünde duruverdi. Daha ayağını bile yere basmadan, Noisy-le-sec tarafında Almanlar gördüğünü söyledi.

"Sakin sakin sabah temizliklerini yapıyorlardı," diye bağırdı. "Kimisi tıraş oluyor, kimisi çizmelerini boyayıp parlatıyordu. Kantinlerinden duman tütüyordu. Keyifleri yerinde, hiç çekindikleri yok!"

İnsanlar ağızlarını açmadan, inanmaz bir tavırla, adamın konuşmasını dinlemişlerdi. Derken, kuşkunun yerini öfkeye bıraktığını hissettim. Adam, Alman askerlerinin disiplini ve temizliği üstüne bir cümle edecek oldu. Lafını bitiremedi. İnsanlar kelimenin tam anlamıyla üzerine atıldılar: Onu linç etmek istiyorlardı!

Resmi propaganda çok kişiyi kandırmıştı. Ülke savunmasını örgütlemeyi beceremeyen yetkililer, insanları zaferin kaçınılmazlığına inandıracak her türlü eyleme izin veriyorlardı. "*Sieg-*

fried Hattı'na çamaşır asmaya gideceğiz"[13] diye şarkılar söyleniyordu. Bazıları buna hâlâ inanıyordu.

Kavga mahallinden uzaklaşıp République Meydanı tarafına yöneldim. Orada, Almanların belediye sarayına girdiğini haykıran başka bir adam gördüm. Bu sefer, adamı linç etmeyi aklından geçiren kimse olmadı. Bütün yüzlerde yeis vardı. Kadınlar ağlayarak kaçışıyorlardı; erkeklerin, başlarını ellerinin arasına alarak ifade ettikleri umutsuzluk yüreğimi parçalıyordu. Cumhuriyet Heykeli'ni seyre dalmıştım ki boğuk bir homurtu duydum. Arkamı döndüğümde, Alman ordusunun öncü kolunu gördüm. Asker çizmelerinin gürültüsü mutlak bir sessizlik içindeki şehirde yankılanıyordu sanki. Birden, askerler durdu. Sessizlik kulakları sağır eder hale geldi. Almanlar, tıpkı ilk adamın tarif ettiği gibiydi: Üstleri başları kusursuz, hizada duruşları mükemmel. Halkta bir kudret ve düzen duygusu yaratmak üzere hazırlanmıştı her şey. Hiçbir ayrıntı tesadüfe bırakılmamıştı. Yeni düzen kusursuz olmalıydı.

Dayama merdiveniyle Cumhuriyet Heykeli'nin kaidesine tırmanan bir Alman subayı halka seslendi. Bir tercüman, Almanca haykırılan cümleleri mükemmel bir Fransızcayla çeviriyordu. Kelimeleri tam olarak hatırlamıyorum, fakat anlamları hafızama kazındı. Önce şöyle dedi: *"Fransızlar! Buraya düşman olarak gelmedik, Fransa'ya kötülük etmeyi de hiç istemiyoruz!"* Sonra itaatten söz etti ve Alman ordusuna yönelik her türlü düşmanca tutumun yol açacağı tatsızlıkların yaşanmaması için, halka sükûnetini korumasını tavsiye etti. Derken, tünediği yerden indi ve yine derin bir sessizlik içinde, birlikler yürüyüş düzenine geçti. O esnada bir kadının Almanlara doğru ilerleyip öpücük gönderdiğini gördüm. Erkekler derhal onu yakalayıp var güçleriyle tokatladılar. Askerler başlarını çevirmedi bile. Emirler kesindi. Buna göre, Fransızlar arasında çıkacak anlaşmazlıklara hiçbir şekilde karışmayacaklardı. O dönemde, bu

gibi sorunlarla "uğraşma"yı diğer Fransızlara bırakıyorlardı. Fakat adamların kadına yönelik bu davranışı, hüküm süren o bezginlik havası içinde, işgalciye verilen ilk düşmanca tepki gibi göründü bana. Bu kendiliğinden isyan hareketi ilerde büyüyecek, örgütlenecek, yayılacak ve Direniş'e dönüşecek olan şeyin tohumuydu.

Daha sonraları, Kurtuluş'tan sonra tanık olduğum, bir o kadar anlamlı bir başka sahne, o ilk işgal gününü bir kere daha getirecekti aklıma. Danube metro durağının yakınında, çırılçıplak bir kadının peşine bir kalabalık takılmıştı. Kadının saçları kazınmış, göğüslerinin üstüne çini mürekkebiyle iki gamalı haç kazınmıştı. Bu kadının, bedenindeki utancı sergilemeden bir erkeğin karşısında belki de bir daha hiç soyunamayacağı fikri beni ürpertti. Sırtında da Hitler dövmesi vardı. Kudurmuş ahali kadını taşlıyor, itip kakıyor, hakaret ediyordu. Beş yıl boyunca, acı ve mücadele dolu beş yıl boyunca birikmiş bir ıstırap okunuyordu insanların gözlerinden. Sahne dayanılır gibi değildi, ama savaşın tanınmaz hale getirdiği bu insanlara kızamıyordum. Zalimce davranışlarıyla, ellerinden alınmış onuru geri kazanmaya çalışıyorlardı: Nazizm yüzünden düştükleri halin intikamını almaya ihtiyaçları vardı.

Gnôme-et-Rhône Fabrikası'nda

"Tuhaf savaş" sona erdiğinden, Manuşyan terhis edilmeliydi. Ancak, tam da öyle olmadı. Meslek sahibi olduğundan, Mans yakınında, Arnage'daki Gnôme-et-Rhône Fabrikası'na gönderildi. Manuşyan orada bir Ermeni dostuna, Garabedyan'a rastladı; o da işgal altındaki ülkede zorla çalıştırılanlardandı.

Orada, işçiler gerçek anlamda mahpus değillerdi, fakat dışarı çıkmaları veya seyahat etmeleri ancak yazılı izinle mümkün olabiliyordu.

Manuşyan için korkunç bir tecrübe oldu bu. Fransızların eliyle yapılıyor olsa da, Nazi şiddetinin nasıl olabileceğini bir kere daha görmüş oldu.

Fabrikada onlarla birlikte çalışan bir siyah varmış. Manuşyan onun son derece nazik ve munis biri olduğunu yazmıştı bana. Daima neşeli, her an şakalar yapan, herkesi güldüren... Manuşyan, bu adamın varlığının, o keder dolu fabrikaya biraz olsun neşe kattığını anlatmıştı daha sonraları. Herkese ufak tefek hizmette bulunduğundan, oradakiler tarafından çok seviliyor, fakat en iyi Manuş'la anlaşıyormuş. Aralarında doğan dostluk, şeflerinin hiç hoşuna gitmiyormuş. Kaldı ki, adamlar gayet ırkçıymış ve ırkçılıklarını bu siyah adama yöneltme konusunda hiçbir fırsatı kaçırmıyorlarmış. Amirlerinin eziyetine maruz kalmadığı tek bir gün bile olmuyormuş. Bu tahriklere hiç karşılık vermiyor, zira adamların tam da bunu beklediğini gayet iyi biliyormuş.

Bir gün, maalesef, dayanacak gücü kalmamış. Karşı gelip şeflerden biriyle dövüşmüş. Gücü ortalamanın çok üstünde olduğundan, ırkların eşitsizliği üzerine uzun uzadıya kafa yormuş olmalı şef. Fakat, kiralık katiller, siyah gençten hınçlarını almak için böyle güzel bir fırsatı kaçırmamışlar. Onu bir yere götürüp sıkıca bağladıktan sonra, saatlerce üzerine çullanmışlar.

Ertesi sabah, Manuşyan işe gitmek üzere çıkmaya hazırlanırken, dışarı açılan kapıyı itememiş. Kapının arkasında, açılmasına engel olan bir şey varmış sanki. Epey çabaladıktan sonra, kapıyı aralamayı başarmış ve engelin, siyahın cesedi olduğunu görünce müthiş bir şaşkınlığa ve dehşete kapılmış. Bunun üzerine pencereye koşmuş ve avazı çıktığı kadar, dışarı çıkamadığını ve nedenini haykırmış.

Bu olay, kaçıp Paris'e, kendisini bekleyen işlere geri dönme niyetini iyice pekiştirecekti. Fakat tek sebep bu değildi.

Ben de başkentte boş durmamıştım. Nazi karşıtı yayınlarla uğraşıyordum. Henüz gerçek anlamda Direniş sayılmazdı bu, fakat çok vakit alıyordu. Üstelik hamileydim ve bu durum aklımı fazlasıyla kurcalıyordu. Ne yapacağımı bilmiyordum. Karnımdaki çocuğa bakamayacağım aşikârdı. Beni böyle düşünmeye iten çok şey vardı. O zamanlar ablamla yaşıyordum; boşanmıştı ve iki küçük oğlu olduğu halde çalışmak zorundaydı. Az da olsa bulunabileceğim yardımdan onları mahrum edemezdim. Üstelik, içinde bulunduğumuz şartlarda, militanlığın, kişisel sorunlarımdan daha önemli olduğunu düşünüyordum.

Manuşyan'a, Gnôme-et-Rhône'daki dostu Garabedyan'ın Fransız karısı vasıtasıyla gönderdiğim mektuplarda, bütün bunlardan bahsediyordum. Mans'a gidip Manuş'u görmeyi çok istiyordum, fakat bunun için *Kommandantur*'a[14] başvurmam gerekirdi. Yabancı olduğumdan, başvurumun sonuca ulaşma

ihtimali pek azdı; ayrıca tutuklanırım diye de korkuyordum. Kendimi bu şekilde aslanın ağzına atmanın tehlikeli olduğunu düşünüyordum.

Garabedyan'ın karısı ise beni caydırma görevini layıkıyla yerine getiriyordu. Çocuğumuzu aldırmamam için yalvaran Manuşyan'ın sözlerini tekrarlıyordu bana durmadan. Yanına gitmemi nasıl ısrarla istediğini, durumumdan dolayı moralimi bozmamam gerektiğini iletiyordu. Sayısız mektuplarından birinde şöyle yazmıştı Manuşyan:

Şayet beni bir kardeş, koca ve hayat arkadaşın olarak seviyorsan, yerin benim yanımdır. Sana her bakımdan çok ihtiyacım var. Bugün senden beklediğimi yapmazsan, yarın çok geç olabilir.

Buraya gelirsen, çalışmak zorunda kalmayacaksın; kazandığım ikimize de rahatça yeter. Kendini yetiştirmeye devam etmen ve konuştuğumuz gibi, sevdiğin ve sana uygun olan mesleği sürdürmen için hiçbir gayreti esirgemeyeceğim. İmkânlarım elverdiği ölçüde, seni küçük bir prenses gibi el üstünde tutmaya çalışacağım...

Bir gün, *Kommandantur*'a başvurmaya teşebbüs ettim, fakat bunun hiçbir sonuç vermeyeceğini anlayınca, aklımdan geçeni hayata geçirmeye karar verdim. Son derece acılı bir tecrübeydi, bedensel olmaktan çok manevi yönden. Dostlarımızdan birinin tavsiyesi üzerine gittiğim doktor, beni vazgeçirmek için elinden geleni ardına koymadı. Çocuk doğurmaya fevkalade müsait bir vücudum olduğunu ve kürtajın kendime karşı işlenmiş bir suç olacağını ileri sürerek, bana katil muamelesi yaptı. Fakat ısrarım ve kararlılığım karşısında, kendisinden beklediğimi yaptı eninde sonunda. Akşam, eve metroyla döndüm; çok halsizdim ama kendimi muazzam bir yükten kurtulmuş hissediyordum. Uğruna savaştığım davaya adayabilecektim kendimi nihayet.

Manuş'tan çocuk sahibi olmak için önümde daha yığınla fırsat ve zaman olacağını düşünüyordum o sıralar. Dönüşünde, olanlardan dolayı canı çok sıkıldı, fakat bana çok kızmışa benzemiyordu. Zaten, bu konuyla ilgili pek konuşmadık.

Ne var ki bu durum, fabrikayı terk edip oradan kaçması için Manuş'a fazladan, hem de öyle az buz değil, bir gerekçe sağlamış oldu.

Bir gün, o ve Garabedyan, çevrede biraz dolaşmalarını sağlayan bir izin belgesi sayesinde, bisikletle gezintiye çıkmışlar. Fransız plakalı bir kamyona rastlamışlar. Şoför onları almayı kabul edince, fırsatı kaçırmamışlar; böylece Manuşyan 1941 ilkbaharında Paris'e dönmüş oldu. Aylar öncesinden başlamış olan Direniş'e katılmak üzere, yoldaşlarıyla derhal temasa geçmesi gerekiyordu.

Compiègne

Manuşyan Paris'e döner dönmez, derhal kaldığımız yeri değiştirdik. Savaşın süreceğini düşünüyordu, zira Almanya'nın Sovyetler Birliği'ne saldıracağı, Sovyetler'in de savaşa girmek zorunda kalacağı kesindi. Manuşyan'a göre, Alman-Sovyet Saldırmazlık Paktı bir engel teşkil etmeyecekti. Hem öncelikli görevimiz Nazizm'le her şekilde mücadele etmek değil miydi? Kararlılığımız hiçbir şekilde sarsılmadı ve diğer Fransız yoldaşlar gibi biz de, Nazizm'le mücadele etmek için, SSCB ile Almanya arasında savaş ilan edilmesini beklemedik. Fransa'da yaşıyorduk; varolabilecek en korkunç şeye, yani Nazizm'e karşı savaşımızı da bu ülkenin halkıyla omuz omuza vermeliydik. Nitekim savaştan sonra, d'Astier de la Vigerie, bir makalesinde, Pakt dönemi boyunca Nazilere karşı mücadelede göçmenlerin oynadığı rolden söz edecekti.

Yoldaşlarıyla çoktan temas kurmuş olan Manuşyan, direnişçi Ermeniler arasında derhal sorumluluklar üstlendi.

1941 başında, Faubourg Poissonnière Sokağı'nda, dostlarımızın yanında muhasebe işi bulmuştum. Manuş'la benim geçinmemize yetecek kadar para kazanmamı sağlıyordu bu iş.

Gündüzleri Direniş'le ilgili işler yaptığımdan, dostlarımızın yanında ancak sabahın erken saatlerinde ve akşam çalışabiliyordum. Bazen, karartma nedeniyle eve dönemeyip, Faubourg Poissonnière Sokağı'nda yatıya kaldığım olurdu. Sabah, daima Manuşyan'dan önce çıkardım.

Almanların SSCB'yi istila ettikleri gün, 22 Haziran 1941'de, eve dönüyordum ki, uzaktan kapıcımızı gördüm; mümkün mertebe belli etmemeye çalışarak, eve girmememi işaret etti. Manuşyan'ın tutuklandığını hemen anladım. Kapıcımız Manuş'a çok saygı duyardı; durup konuştuklarını görürdüm bazen. Ona yaklaştığımda, adam kulağıma birkaç kelime fısıldamayı başardı. Evin civarına gelmememi, yerime birini göndermemi söyledi. Aradan biraz zaman geçtikten sonra, dediğini yaptım.

Oradan, Manuşyan'ın nereye götürülmüş olabileceğini öğrenmek amacıyla, derhal Emniyet Müdürlüğü'ne gittim. Bana karşı çok kaba davranan bir adama, bir Fransız'a çattım; beni tuttuğu gibi, kimsenin olmadığı büyük bir odaya soktu ite kaka. Yalnız kaldığımızda, parmağını dudaklarına götürerek, susmamı ve servisteki diğer insanların önünde bu oyunu oynamasına ses çıkarmamamı işaret etti. Tutuklanan herkesin Romainville Kalesi'ne götürülmüş olduğunu ondan öğrendim. Sonra beni tıpkı karşıladığı gibi "uğurladı". Emniyet Müdürlüğü'nden çıkınca, durumdan haberdar etmek amacıyla bir bir dostlarımızı görmeye gittim. Hepsi de Manuşyan için giysi, yiyecek vb. verdiler bana. Bunları bir valize tıktığım gibi Romainville Kalesi'ne götürdüm.

Birkaç gün sonra, bir valiz daha götürmek istedim, ama oraya vardığımda iki Alman'dan ve birkaç Fransız memurdan başka kimse yoktu; tutukluların ayrı bir yere nakledildiğini söylediler. Nerede olduklarını öğrenmeye çalıştığımda, içlerinden biri Bourget istasyonundan söz etti. Bunun üzerine, elimde valiz, otostop yaparak oraya gitmem gerekti.

Bourget'ye varınca, memurun biri bana istasyona girmenin yasak olduğunu söyledi. Fakat ne pahasına olursa olsun girmeye kararlıydım! Memurun girişi tutmasına rağmen, usulca içeri sızmaya çalışıyordum ki bir düdük sesi, ardından da hareket

eden trenin sesini duydum. Adam gene de bir göz atmama izin vermiş olduğundan, silah elde nöbet tutan Alman askerlerini gördüm. Bunun üzerine, valizimi girişte yere bıraktım. Tren giderken, birden yüzlerce sesin *Marseillaise*'i[15] söylediğini duydum. Ve bu yüzlerce ses arasından, tüm benliğimle Manuş'un sesini tanımaya çalıştım. Meçhul bir istikamete doğru yola çıkmış bu müthiş erkekler korosu arasında benim için biricik olan bu ses oradaydı, orada olmalıydı. Fakat tren uzaklaşıyordu ve *Marseillaise* yerini sessizliğe bıraktı; o an, müthiş bir hayal kırıklığı olarak kaldı bende. Kendimi, yolunu yönünü tamamıyla yitirmiş biri gibi hissettim. Tek başıma kalakalmıştım, demin olup bitenler karşısında işe yaramaz ve herhangi bir şey yapmaktan aciz bir halde. Manuşyan'ın nereye götürüldüğünü bilmezken, şimdi ben ne yana gidecektim?

Başım önde, gözlerim yaşla dolu, istasyondan tam uzaklaşırken, arkamdan, "Hanımefendi! Valizinizi unuttunuz," diye seslenildiğini duydum. Sanırım adam bu sözleri birkaç kere tekrarlamıştı, zira sesi çok çok uzaktan geliyor gibiydi. Bunun üzerine dönüp yanına gittim ve "Yüreğimde ve ruhumda öyle bir ağırlık taşıyorum ki, ellerim dolu muydu değil miydi bilmez haldeyim," dedim. Vücudum iflas etmişti, dünyanın tüm acılarının yükü benim üzerimdeydi sanki.

Valizimi aldım ve yine otostop yaparak Paris'e döndüm. Bir süre sonra, tutukluların Compiègne kampında bulunduğunu öğrendim, tam da Birinci Dünya Savaşı'nı bitiren mütarekenin imzalandığı yerde.

Arada sırada Manuşyan'dan birkaç satırlık bir mektup aldığım olurdu. Mektuplar titizlikle açılıp okunduğundan, pek bir şey anlatamıyordu. Onunla birlikte Compiègne'de bulunmuş ve kendini hasta gibi gösterip oradan kaçmış olan bir dost beni ziyarete geldi bir gün. Manuş'tan haberler getirdi ve sicil

numarasının 351 olduğunu söyledi; çok geçmeden bu bilgi işime yarayacaktı.

Manuş'a giysi ve yiyecek göndermek için postaneye gitmiştim; fakat memurlar her şeyin bozulacağını, reçellerin etrafa saçılacağını, dolayısıyla bunun boş bir çaba olacağını kesin bir dille belirterek, bu yolu kullanmamam konusunda beni gayet nazikçe ikna etmişlerdi. Bunun üzerine, koliyi kendim götüreyim bari, diye düşündüm.

Planımdan cesaret alıp, Mişa Aznavuryan'a Compiègne'e kadar bana bisikletle eşlik etmesini önerdim. Hemen kabul etti ve ikimiz de birer bisikletin üstünde, ben yine elimde ebedi valizimle, yollara düştük.

1941 Ağustosu'ydu, yakıcı bir sıcak vardı. Compiègne'e varmak saatlerimizi aldı. Kampın yakınlarında, adım başı, üstünde ÖLÜM TEHLİKESİ yazan levhalar vardı. Durmadan yolumuzu değiştirmek zorunda kalıyorduk. Köy yollarından geçiyorduk; yükümle beraber birkaç kere düştüğüm oldu. Nihayet, kampın hemen yakınına geldik. Küçük bir kafeye girip bir şeyler yedik. Sonra, Mişa'ya beni beklemesini söyleyip valizi kampın nizamiyesine götürmek üzere çıktım. Oraya vardığımda, askerler benimle alay etti. Nitekim, öğrendim ki, bir tutukluyu ziyarete gelen ilk kadın bendim, üstelik koca bir valizle. Ancak alayları saldırgan değildi. Askerlerden biri valizin içinde ne olduğunu sordu. Fransızca konuşmadığından, el kol hareketleri eşliğinde, "mam-mam" diye cevap verdim. Valizi açmamı işaret etti ve içindekilere baktı, sonra bunları kime getirdiğimi sordu. Yine hareketlerle: "Manuşyan, Kalciyan, Ermeniler!" diye cevap verdim. Bunun üzerine, "Ha! Biliyorum, entelektüeller!" diye bağırdı. Almanca konuşuyordu, fakat hareketleri yeterince açıklayıcıydı. Kendisinin Avusturyalı olduğunu belirtti. Sonradan, getirmiş olduğum her şeyin Manuş'a ulaştırıldığını öğrendim.

Tutukluları görmek mutlak surette yasak olsa da, bu uzun ve zahmetli yolculuğu Manuşyan'ı görmeyi bile denemeden gerisingeri dönmek için yapmadım ben, dedim kendi kendime. Nizamiyeden çıktığımda, Mişa'nın beni beklediği kafeye gitmek yerine, dikenli tellerin arka tarafına, kampın etrafını dolaşan patikaya girdim. Askerlerin binanın çevresini gözetlediği kuleleri apaçık görüyordum, fakat sonuçta güneşin ve kırların tadını çıkarmak üzere gezintiye çıkmış biri olabilirdim pekâlâ. Hapishanenin arka tarafına, hücre pencerelerinin bulunduğu yere geldiğimde, avazım çıktığı kadar Manuş'un sicil numarasını haykırdım: 351, 351..! Birden, binadan, haykırışımı tekrarlayan onlarca ve onlarca ses duydum: "351! 351! 351!" Alt katlardan başlayıp en yukarıdaki pencerelere kadar yükseldi bu ses. Manuş'u orada gördüm, daha önce ona ulaştırmış olduğum dar, sarı bir kazak vardı üstünde; Doktor Kalciyan yanındaydı. Manuş da bana bağırmaya koyuldu: "Git, git, yalvarırım git!" Bunu yaparak hayatımı tehlikeye attığımı biliyordu. Bense pek ihtimal vermiyordum buna. Kötü bir şey yapmıyordum ki. El bombası atmak veya başka türden bir karışıklık çıkarmak için gitmemiştim oraya. Manuş'un hâlâ sağ salim olduğundan emin olmak istiyordum sadece. Olmuştum da. Belli ki nöbetçiler aynı fikirde değildi, zira birden beni hedef aldılar. Kurşunlar her yandan vınlayarak geçiyordu, hiç düşünmeden kendimi yüzüstü yere attım. Uzun otlar beni gizliyordu; sürünerek binanın etrafını dolaştım. Bir süre sonra, dikenli telerin berisinde, hareket etmememi, gitmişim gibi yapmamı işaret eden Alman üniformalı bir asker gördüm. Derken bana yaklaştı ve Avusturyalı olduğunu anlamamı sağladı; gözetleme kulelerinde nöbet tutanlar ise Alman'dı. Avusturyalı asker, az ötedeki yıkık duvarın arkasına geçmemi söyledi, oradan nöbetçilere görünmeden kaçıp kurtulabilirdim. Kampın etrafını bu şekilde dolaştıktan sonra, askerlere hiçbir şey hissettirmeden

tekrar nizamiyenin önünden geçtim ve Mişa'nın beni beklediği kafeye döndüm.

Doktor Kalciyan, sonradan kaleme aldığı hatıralarında, Manuşyan'ın Compiègne'de kalışı ve o dönem zarfındaki tutumuyla ilgili eşsiz ve son derece ilginç bir tanıklık bıraktı. Sözü ona bırakıyorum.

Tutuklanışımın ertesi günü, 23 Haziran 1941'de, beni götüren polis otosundan indim. Uzaktan, bana işaret eden genç bir adam gördüm: Manuşyan'dı bu. Göz göze geldiğimizde, durumun vahametini anladık. Benimle konuşmaya çalıştığı anda, hizaya çağıran bir tokat indi suratına. Aynı gün Compiègne'e nakledildik. Bizi hayvan vagonlarına tıktılar, üstlerinde şöyle yazıyordu: "10 at veya 40 adam." Oysa, her vagonda 100 kişi kadardık. Manuşyan ile belli etmeden yan yana gelmeyi başardık. Bu benim için büyük bir şanstı, zira az daha canımdan oluyordum. İşte nedeni:

Tren hareket etmeden, kaçmayalım diye askerler kapıları ve bütün açık yerleri kapattılar. Yarım saat kadar gittikten sonra, hava solunmaz hale geldi. Boğulmak üzereydik. Kendi payıma ben, ciddi nefes tıkanması belirtileri gösteriyordum. Manuşyan bunu görünce, Maurice adlı bir Fransız yoldaşla beraber, pencereleri kapatan tahta kepenklere hücum ettiler. Kepenkleri yumruklaya yumruklaya kırmayı başardılar. Bu da içeri biraz hava girmesini sağladı ve muhakkak ki bir sürü insanın hayatını kurtardı. İnsaniyet namına yaptıkları bu hareket, dayak ve iki gün hücre cezasıyla ödüllendirilecekti. Zavallı Maurice'e gelince, bir ay sonra rehin tutulan dokuz yoldaşıyla birlikte kurşuna dizilecekti, zira direnişçiler sarhoş bir Alman askerini öldürmüşlerdi. 1'e karşı 10 olan rehine oranı kısa sürede 1'e karşı 25'e, sonra da 1'e karşı 50'ye yükselecekti.

Compiègne'de aynı koğuşa düştük. Yetmiş yedi gün kalacaktık orada. Alman askerleri, küçümseyen alaycı bir tavırla, "entelektüeller koğuşu" adını takmışlardı buraya. Gerçekten de bu koğuşta

bir hekim, iki şair, iki gazeteci, üç mühendis, beş avukat vb. bulunuyordu. Avukatlar arasında, Humanité gazetesinin hukuk danışmanı Hadj ile Vatansız Yabancılar Birliği Başkanı Boitel, Pitard ve Rolnikas vardı. Dördü de, rehine olarak ilk kurşuna dizilenlerdendi. En gencimiz Manuşyan'dı. İstisnasız herkes tarafından seviliyordu. Fakat yaşının küçüklüğünden değil, sahip olduğu insani niteliklerden... Yardımseverdi, her daim moralimizi yükseltmeye hazırdı. Şarkı söylemeyi sever, umut dolu şarkılarıyla ihtiyaç duyduğumuz ortamı yaratırdı.

Bir sabah, yüzünden hiç eksik etmediği tebessümüyle, bize hoş ve beklenmedik bir haber verdi. Dolaşırken, yün battaniyeler ve çarşaflarla dolu bir yeraltı deposu bulmuştu. Belli ki Almanlar burayı fark etmemişlerdi. Manuşyan sekiz kişilik bir sefer düzenledi. Aynı akşam, bütün bu şeyleri almaya gittiler. "Sefer kolu görevini yerine getirmiştir!" Her birimize ikişer battaniye ve çarşaf düştü. Gün içinde bunları saman yığınları altında gizliyorduk.

Yemekler nitelik olarak idare eder olmakla birlikte, nicelik olarak çok azdı. Herkes ailesinin veya dostlarının gönderebildiklerinin yolunu gözlüyordu. Fakat Manuşyan'la benim ailemiz yoktu; eski dostlarımız ise bir kenara çekilmişlerdi. Onun için de tek koruyucu meleğimiz Meline'ydi... Çalmadık kapı bırakmıyor, elzem şeyleri bize göndermeyi başarıyordu. Manuşyan kendisine gelen yiyecekleri bütün yoldaşlarıyla paylaştığından, biz de Meline'ye tüm kalbimizle şükrederek, okunmuş ekmek yercesine tadını çıkarıyorduk bunların. Bir keresinde, bizi görme arzusunun kurbanı olacaktı az kalsın...

... Fransız polisi bizi, isimlerimizin karşısına "komünist" ibaresi düşerek Gestapo'ya teslim etmişti. Bir gecede 7 bin kişi tutuklanmıştı. Tutuklular arasında Çar'ın eski subaylarının da olması, Almanların, Fransız polisinin samimiyetinden ciddi şüphe duymasına yol açtı. Fransız polisi gerektiğinden fazla gayret göstermişti. O dönemde Almanlar ellerindeki onca tutukluyla güç durumda

kalmışlardı. Her vakayı tek tek inceleme gereği duyduklarından, bizlere doldurmamız için formlar verdiler. Haftalar sürdü bu. İçimizde önceden de komünist olarak tanınanlar dışında, diğerleri için, komünist bile olsalar, yalan söylemeyi denemenin daha iyi olacağına karar verdik; böylece özgürlüklerine kavuşarak Direniş'te yer alabileceklerdi. Manuşyan'ın durumu da bundan farklı değildi. 29 Ağustos'ta, benim soru formum şu ibareyle elime ulaştı: "Komünist olduğu ispat edilemediğinden, serbest bırakılsın." 6 Eylül'de, Manuşyan'a da aynı cevap geldi. Bu şekilde serbest bırakılmış olduk.

8 Eylül'de Paris'te buluştuk. Üstümde hiçbir kimlik belgesi yoktu ve iki günde bir karakola gitmek zorundaydım. Manuşyan'ın kimlik belgesi olarak kullanabileceği bir ordu sertifikası vardı, dolayısıyla daha serbest hareket edebiliyordu. Fakat Gestapo'nun bizi Almanya'ya götürmeyişini hazmedememiş olan Fransız polisinin gözünde, ikimiz de, etlerine batmış kıymık gibiydik. Dikkati üzerimize çekmemek için çok tedbirli olmalıydık. 10 Eylül'de, ne yapacağımıza karar vermek için tekrar buluşacaktık. Fakat ayın 9'unda tutuklandım ve Zorunlu Çalışma Hizmeti'ne (STO)[16] verildim. İki gün sonra Karlsruhe'ye doğru yola çıkmıştım.

Tutuklandığımı öğrenen Manuşyan, buluşma yerine gelmemişti. Bunun üzerine kaçmaya karar verdi ve ortak düşmanla, Nazizm'le savaşmak amacıyla Fransız ve yabancı direnişçilerin yanında Direniş Cephesi'ne girdi.

Manuşyan üç ay tutuklu kalmıştı. Bu süre zarfında, Plantes Sokağı'na hiç gitmedim. Louvois Sokağı'ndaki küçük odamda oturuyordum yine, Knar Aznavuryan'ın dayısıyla aynı katta. Bir sabah, 1941 sonlarıydı, kapı vuruldu; açmak istemiyordum, zira Direniş'teki faaliyetim nedeniyle her şeyden sakınıyordum. Derken, bir ses duydum: "Benim, benim!" Kapıyı açtım ve karşımda gördüğüm adamı o an tanıyamadım, hatta az kalsın ka-

pıyı geri kapatacaktım. Bana sarılan ilk Manuş oldu. Gözleri çökmüştü; öyle zayıflamıştı ki, korktum. Heyecandan ağlıyorduk. Knar'ın dayısı kapıya çıktı ve Manuş'u içeri davet edip bir duş almasını söyledi. Sonra bize kahvaltı ikram edip Seine Nehri'nde kayıkla dolaşmaya götürdü. Manuş çok zayıf düştüğünden, kürekleri ben çekmekte ısrar ettim; zor oldu ama çok eğlenceliydi!

Başka bir ev aramaya o zaman karar verdik ve Plaisance Sokağı 11 numarada küçük bir daire bulduk. Kimse orada oturduğumuzu bilmeyecekti.

Elde Silah

Rüzgârlar dizginsiz varsın kamçılasın beni
Zincire vurulmuş bir kaplan öfkesi
Döllüyor ruhumu zaptedilmez gücüyle,
Patlayacak büyük fırtına için...
Manuşyan'ın bir şiirinden.

Manuşyan, Göçmen İşgücü'ne (MOI)[17] daha savaş başlamadan üyeydi. Oradaki kadrolar kadar, Fransız-Ermeni Halk Birliği'nin ve Fransız Komünist Partisi'nin sorumlu mevkilerindekileri de tanıyordu elbette. Compiègne'den çıktığında, Direniş'e katılmak için gerekli temasları kurmakta hiç zorluk çekmedi. Entelektüel bir militan olarak görüldüğünden, ona öncelikle Ermeniler arasındaki örgütlenme düzeyinde sorumluluklar verildi. Marcel Rayman ve kendisi gibi Ermeni olan Arsen Çakaryan'la birlikte hareket ediyordu. Marcel de Arsen de aylardır Direniş için çalışıyorlardı. İlerde Rayman'la birlikte Manuşyan Grubu'na dahil olacak olan Celestino Alfonso ise bir süredir mücadelenin içindeydi, fakat başka bir birliğe bağlıydı. O günlerde, Manuşyan'a bir anlamda pratik eğitimini veren Rayman oldu. Bizzat Manuşyan'ın gerçekleştireceği ilk eylemin raporunu tutmakla görevli olan da oydu. Eylem şu şekilde gerçekleşti:

Levallois Köprüsü'nün hemen yakınında bir SS kışlası vardı. Askerler, her sabah, ant içtikten sonra, *Deutschland über alles*'i[18] söyleyerek kışladan çıkarlardı. Nereye gidiyorlardı bilmiyorum; fakat anlaşılan o ki, bu düzen değişmez bir şekilde, her sabah aynı saatte tekrarlanıyordu. Sonunda SS'lere yönelik

ses getirecek bir eylem yapılması kararlaştırıldı ve görev Manuşyan'a verildi. Yapılacak şey, tam kışladan çıktıkları sırada, dağılmalarına fırsat vermeden, askerlerin ortasına bir el bombası atmaktı. Bu iş hem soğukkanlı olmayı hem de en doğru anı yakalamayı gerektiriyordu.

Herkes Manuşyan'ın zihinsel meziyetlerine ve örgütleme yetisine hayrandı, fakat kimse onu silahlı bir eylemde işbaşında görmemişti. Kaldı ki, daha önce hayatında hiç el bombası tutmamıştı. Nasıl kullanacağını ona öğreten Rayman oldu. Hatta Rayman, Manuşyan'ı korumak amacıyla "gizlenerek" arkasından gitti. Ayrıca Arsen, Leon ve isimlerini hatırlamadığım bir iki partizan daha vardı.

Vakit gelip çattığında, Manuşyan el bombasını attı; SS'lerin tam ortasında patlayan bomba, içlerinden yedi sekiz kişiyi cansız yere serdi, hayatta kalanlar arasında çok sayıda yaralı vardı. Bunun üzerine civardaki sokaklarda bir panik yaşandı: Almanlar dört bir yana ateş ediyor, insanlar koşuşup bağırıyorlardı. Az ötede, bir köşede tek başına duran Manuşyan cebinden bir gazete çıkardı ve neler olup bittiğini anlamayan biri havalarında, arada sırada başını kaldırıp Almanlara bakarak okumaya koyuldu. Böylesine ses getiren bir eylemden sonraki bu tavrıyla, Manuşyan yoldaşlarının hayranlığını kazandı; en başta da, raporunda onun cesaretini ve soğukkanlılığını öven Rayman'ınkini.

Manuşyan'ın, örgütün önemli isimlerinden olmasının yanı sıra, eylem halinde de son derece cesur biri olduğunu anlayan sorumlular, onu hemen birliklerden birinin başına getirdiler. Kısa süre içinde, Paris bölgesi göçmen FTP'lerin[19] sorumlusu oldu.

Böylece, yüzlerce kişi doğrudan Manuşyan'ın emrine girdi; bunların arasında yardımcı birlikler ve direnişçiler de vardı. Dört büyük birlik bu grubun en iyilerini oluşturuyordu: "Öz-

gürlük", "Victor Hugo", "Çapayev" ve "Stalingrad". Bu sonuncusu, gruba 1943'ten itibaren girmiş olan Fransızlardan kuruluydu. Mahkûm edilen 24 kişi arasında, bu birliklerin sorumluları bulunuyordu. En gözü pek, en cesur ve aynı zamanda en bilinçli olanlar onlardı. En tehlikeli eylemleri yönetiyor, çoğu zaman da ön saflarda yer alıyorlardı. Diğerleri "güvenliği sağlıyor" veyahut da demiryolu sabotajlarında olduğu gibi, somut yardımlarda bulunuyorlardı.

Fakat biz Manuşyan'ın ilk eylemine dönelim yine. Daha doğrusu, bu eylemin onun için ifade ettiği derin anlama.

Önceleri, faaliyetlerinden haberim olmazdı. Manuş bunlardan hiç söz etmezdi. Güvenmediğinden değil, Direniş'in silahlı kanadına fazla bulaşmamı istemediğinden. Bana bilgi vermeyerek, başına bir şey geldiği takdirde daha az tehlikeye maruz kalacağımı düşünüyordu. Fakat örgüt sorumluları aynı fikirde değildi. Nitekim, Manuş'un bana da birtakım sorumluluklar vermeyi kabul etmesi için onlar bayağı ısrar etmiş, o da bütün gönülsüzlüğüne rağmen kabul etmek zorunda kalmıştı. Böylece, yavaş yavaş, beni faaliyetlerinden haberdar etmeye başladı. Yaptıklarından ilk bahsedişi, tam da ilk silahlı eylemin akşamıydı.

O akşam, eve döndüğünde, olağandışı bir şey olduğunu hissediyordum. Son derece heyecanlı görünüyordu. Sanki bir şey ruhunu ele geçirmişti; bir ateş, ya da hiç beklemezken ellerinin arasından fışkıran bir güneş. Sormaya pek cesaret edemiyordum, zira bundan hoşlanmadığını biliyordum. Yapmış olduğu, yaptığı veya yapmayı düşündüğü şeyler hakkında kendisine soru sorulmasına hiç tahammülü yoktu. Fakat o anda, bunu beklediğini hissettiğimden herhalde, bu olağandışı tavrının sebebini sormaya karar verdim. Daha ben lafımı bitirmeden, son derece sakin ve tereddütsüz konuşmaya başladı. Yaptığı şeyi anlattıktan sonra, şöyle dedi: "Biliyorsun, hiçbir durum ya da duygu öyle bir-

denbire ortaya çıkıvermez; az çok uzun bir geçmiş yatar bunun arkasında daima. Aklıma gelen ilk görüntü, Birinci Dünya Savaşı sırasında ölen babamınki ve çok geçmeden açlıktan ölen anneminki oldu. Mezarlarından çıkıyorlarmış hissine kapıldım gerçekten de. İntikamın suretine bürünmüşlerdi. Harekete geçmem gerektiğini söylüyorlardı bana: *Kötü bir şey yapmıyorsun, tek yaptığın katilleri öldürmek.* El bombasını attım ve sonrasında, dünyanın olanca ağırlığı, tüm sıkıntılar ve acılarla birlikte omuzlarımdan kalktı sanki. Kendimi hafiflemiş hissettim. Hafiflemiştim, vicdanım hiç olmadığı kadar rahattı! Demin yaptığım şey öldürmek değildi; aksine, muhteşem bir iş gerçekleştirmiştim..."

Bana bütün bunları anlattığında, ilk önce anlam veremedim. Hareketini kınadığımdan değil, aksine! Gerçi, onun örgütleyici olarak da çok becerikli olduğunu biliyordum ama, benim tanıdığım Manuş'un, yani onca yumuşak, onca sakin, bir anlamda onca şair olan Manuş'un bir suikasta doğrudan katılmayı neden kabul ettiğini anlamıyordum. Yeri orası değilmiş gibime geliyordu. Bunun üzerine, sorularıma oldukça yalın, çürütülemez cevaplar verdi: "Bil ki, bu çatışmaya girenler en iyileridir. Eğer beni de en iyiler arasında sayıyorsan, görevim bu konumda olmaktır. Bu işi yerine getirebileceğime hükmettiler; ben de yaptım ve bunu becerebildiğimi kendim de gördüm. Bu benim ilk eylemim, sonuncusu da olmayacak. Şu anda daha fazlasını söyleyemem, ama yakında sana vereceğim başka sırlar da olacak."

Kendisiyle çalışmamı içeriyordu bu sır. Yapılacak eylemlerin raporunu günü gününe tutmam için, evimizde Gestetner marka bir teksir makinesi ile iki yazı makinesi (biri Ermenice, biri Fransızca) saklamamız gerekti. Ayrıca, diğer partizanlarla bağlantıyı sağlayacak, kuryelik edecektim.

Askeri sorumlu Albay Baudouin'le temas kurmak ve randevuları ayarlamak da benim işimdi.

Öte yandan Manuşyan da, Direniş'in Fransız askeri sorumlularından, General Kœnig'den, General Joinville'den, Albay Baudouin'den ve Eylül 1943 itibariyle Albay Rol-Tanguy'den talimatlar alıyordu.

Daktilo ettiğim faaliyet raporları, Cezayir'deki Fransız hükümetine, Londra Radyosu'na, MOI'ye ve FTPF'nin[20] kurmay başkanı Charles Tillon'a aktarılıyordu.

Partizan Kimdir?

Burada, "partizan" kelimesinden ne anlaşılabileceğine dair kimi fikirleri açıklığa kavuşturmak gerekli gibime geliyor.

Almanların ve belki onlardan da çok, uşaklarının, işbirlikçilerin, ellerindeki imkânlar ölçüsünde kendileriyle savaşanlar, yani partizanlar hakkında halkın kafasında nasıl çarpık, hatta iğrenç bir imge uyandırmaya çalıştıkları bilinir. Bütün bunların, artık unutulmuş birer yalan ve iftiradan başka bir şey olmadığını kesin bir dille ifade etme konusunda herkes hemfikir olacaktır. Yine de, partizanlara dair belli bir bakış açısı, olası tehlikeleri fark edilmeksizin, zihinlere yerleşmişti: Başka insanlardan farklı, ister istemez merhametsiz, her şeye, hatta eylemlerine özgürlük, vatan gibi soylu idealler yön verdiği için, tereddütsüz adam öldürmeye dahi hazır insanlar... Dolayısıyla, ölüm bir bakıma onların işi olduğundan, dudaklarında tebessümle can vermeye kadir kişiler olmalıydılar. Nihayet, partizan olmak bu insanların başlıca yaşama, dolayısıyla ölme sebepleriymiş gibi görünebilirdi. Geride kalmış bir çağın biraz demode ve pek de ilginç olmayan cengâverleri değiller miydi? Döneme yabancı kimselerin kafasında böylesi fikirler doğabilir; fakat bu gibi yanlış kanıların asıl suçlusu, o günleri yaşamış olduğu halde görmezden gelebilen, yok sayabilenlerdir. Zira böyle bir mutlak partizan imgesinden daha yanlış bir şey olamaz. Temelsiz bir imge, çarpık bir efsanedir bu. Gerçeklik ise bunun tam tersidir.

Partizanlar kimlerdi? Çok şey ifade edebilecek, fakat uzunluğundan dolayı sıkıcı gelebilecek bir liste yapmadan da, onların "herkes gibi" insanlar oldukları rahatlıkla görülebilir. Demek istediğim, birtakım idealler çerçevesinde olabildiğince iyi yaşamak isteyen insanlardı. Bu idealler bazen farklı farklı olsa da, ortak amaç insanların mutluluğuydu; kimilerinin aleyhine olacak şekilde bir avuç insanın değil, *bütün insanların* mutluluğu. Ne var ki, savaş onları tam da bu mutluluğa yönelmişken yakaladı. Çoğu için korkunç bir şey oldu bu. Hepsi de barışa tutkun, hayatı tüm benlikleriyle seven insanlardı. Fakat savaş onları ellerine silah almaya mecbur bıraktı. Partizan oldular, yani Ölüm Partisi'nden olanlara karşı Yaşam Partisi'nden olan erkekler ve kadınlar...

Doğanın insana en iyiyi ve en güzeli kendiliğinden sunabilmesini isteyen bilim insanlarının, bu işleyişi korumak adına zararlı böceklere savaş açmaları gibi, partizanlar da insanlık için zararlı olana, yani savaşa cephe aldılar. Savaşın kaynağında ise insanın o güne kadar gördüğü her şeyden daha korkunç bir zararlı vardı: Nazizm. Naziler insan hayatına saldırıyorlardı, yani kısacası hayatın kendisine. Partizanlar bu zararlılarla savaşarak, onları imha ederek, insanlığı kurtardıklarına samimi olarak inanıyorlardı. Böylelikle insanlık, aydınlığa doğru yoluna devam edebilecek, aksi takdirde anlamını yitirecekti.

Partizan diye adlandırılanlar, bir bakıma, insanlığın seçkin kesimiydi. Birçoğu öldü, fakat bu ölüm asla bir kurtuluş olmadı: Bakışları, süregiden hayata dönüktü. Katil olmak şöyle dursun, yüce idealler ışığında hareket eden, gerçek "hayat bilgeleri"ydi onlar.

Ermeniler ve Direniş

Daha savaştan önce, MOI üyesi Ermeniler vardı. Savaş ve Direniş sırasında Ermeni cemaati içinde en faalleri onlardı tabii, fakat tümü bununla sınırlı değildi. Ermenilerin büyük çoğunluğu Nazi karşıtıydı. Savaş boyunca bize destek oldular. Diğerleriyse, aslında sayıca çok azdılar; hepsi ille de Hitler yanlısı değildi ama Sovyetler Birliği'ne ve komünist ideolojiye karşı öyle bir nefretleri vardı ki, bizim yanımızda mücadeleye girmekte kararsızdılar.

Fakat Ermeniler, Birinci Dünya Savaşı sırasında çok acı çekmiş küçük bir halktı. İkinci savaş, bu hatıraları tazeliyor olmalıydı. Ermeniler Nazizm'in (bu kelime yoktu henüz) doğrudan kurbanları olmadılar, fakat Avrupa'da olup bitenler, kendilerinin yirmi beş yıl önce yaşadıklarına garip bir şekilde benziyordu. Teknik olarak daha üstün imkânlara ve daha geniş bir hareket alanına sahip, basbayağı yeni bir soykırımdı söz konusu olan.

Mücadeleye giren Ermeniler ya MOI'ye bağlıydı ya da Alman Çalışması'na (TA)[21]. Daha savaşın ilk günlerinden itibaren, sık sık bir araya geldik; hazırladığımız bildirileri öncelikle Ermeniler arasında, fakat aynı zamanda Fransızlara da dağıtıyorduk. Kendi payıma ben daha ziyade Nazi karşıtı yayınlarla uğraşıyordum (broşürler, yeraltı gazeteleri, bildiriler, çağrılar). Örgüt sorumluları, bana bir kunduracıyı yardımcı vermişlerdi. Bildiri dolu bir valizle ona giderdim; bunları küçük paketler

haline getirir, sonra da Ermeni cemaatinin bulunduğu yerlerde dağıtırdık. Bu şekilde Raincy'ye, Issy-les-Moulineaux'ya, Alfortville'e, Maisons-Alfort'a, Sarcelles'e, Arnouville-lès-Gonesses'e, ayrıca Belleville gibi, az da olsa bir Ermeni cemaatinin bulunduğu Paris'in çeşitli mahallelerine giderdik. Yaptığımız hayli tehlikeliydi. Bildirilerle dolaşmaktan nasıl korkmazdık diye merak ediyorum şimdi. Bunun getirebileceği tehlikenin bilincinde değildik henüz. Daha savaş yeni başlamıştı ve şiddetin en acımasız yüzünün bize kadar ulaşabileceğine ihtimal vermiyorduk.

Fransızca yazılmış küçücük afişlerimiz de vardı. Bunlar duvarlara ve mümkün olan her yere yapıştırılacaktı. Avuç içine sığmaları büyük kolaylık sağlıyordu, fakat işin kötü yanı, yapıştırmadan önce dilimizle ıslatmak gerekiyordu. Almanlar Paris'e girene kadar elimizde bir kova tutkal ve fırçayla dolaşabiliyorduk; fakat sonra böyle bir şey söz konusu bile olamadı! Lass'la birlikte bir süre bu işi yaptık. Ben küçük afişlerin arkasını yalıyordum, o da bunları mümkün mertebe gizlice yapıştırıyordu. İki haftalık bu deneyden sonra, dilim o kadar acıyordu ki artık hissetmez olmuştum. Öyle derin kesikler oluştu ki dilimde, bugün bile izi durur.

Ermeni direnişinin bütününü bu kısa bölümde ele almam söz konusu olamaz. Lyon'dan Marsilya'ya, Grenoble'dan Loiret'ye kadar uzanan bu direniş, taşrada bile kendini göstermişti. Ben, önce savaşın, ardından işgalin başında, Ermeniler arasında hüküm süren atmosfere dair bir fikir vermek istedim yalnızca.

Yaşasın Direniş...

Bu bölümde, Misak'la paylaştığımız hayatın Direniş çalışmalarımızla bağlantısını kurmaya çalışacağım. Gerçekten de, bu ikisi birbirine doğrudan bağlıydı. Dolayısıyla burada yapmaya çalıştığım, gündelik hayatımız ile uğruna savaştığımız dava arasındaki yakın ilişkiyi ortaya koymak. Yaptığımız her şey, en ufak bir gündelik ayrıntı bile, sürmekte olan mücadeleyle ilgiliydi çünkü.

Üç yılı aşan Direniş boyunca, eğlence nedir bilmedik. Keyfimizce dolaşmak veya baş başa vakit geçirmek için bir kez bile dışarı çıkmadık. Öte yandan, evde misafir ağırlamak da söz konusu değildi; riskli olabilirdi. Bizse en ufak tehlikeyi bile göze almaya yanaşmıyorduk. Plaisance Sokağı'nda, dördüncü kattaki o küçük dairemiz, ancak ikimizin yemek yiyebileceği bir mutfakla asgari eşyalı bir odadan ibaretti. Duvarlarda tek bir fotoğraf yoktu, kitap da yok denilecek kadar azdı: Hepsi, Louvois Sokağı'nda, hâlâ elden çıkarmadığım küçük odadaydı. Son derece kısıtlı şartlar altında, gayet sade bir ortamda yaşıyorduk. Manuş sabahları çok erken kalkar, tepeden tırnağa yıkanıp temizlendikten sonra bir müddet beden eğitimi yapardı. Gerçekten de vücuduna çok özen gösterirdi; bu da soğuğa veya yağmura karşı birçoklarından daha dayanıklı olmasını sağlardı. Kışın, pencerenin kenarından kar toplayıp bununla vücudunu sertçe ovduğunu görür, ben onun yerine üşürdüm. Sonunda,

mutfak havuza dönmüş olurdu. Manuş o döneme göre spor giyinirdi. Bir golf pantolonuyla kuşaklı bir ceketi vardı. Bazen de, takım elbise ve kravatla çıkardı dışarı. Giyim kuşamda her türlü ayrıksılıktan nefret ederdi. Nadiren kazak giyerdi. Şapka veya kasketiyse, ancak gerekli olduğunda, gizlenmek için takardı.

Çalışma yaptığımız arkadaşlar dışında, çok fazla kişiyle görüşmemize izin verilmiyordu; "gezinti"lere yer yoktu. Genellikle kafelerde buluşurduk veyahut da dolaşıyormuş gibi yaparak, sokakta. Manuşyan'ın yoldaşlarıyla arada sırada bir araya geldiği tek yer ablam Armen'in eviydi. Ablam ketumluğun ta kendisiydi; onları rahat bırakmak için ortalıktan çekilirdi. Ben bu buluşmalara hiç gitmedim, zira bu konumda bir rolüm yoktu.

Manuşyan ve yoldaşlarının giriştiği eylemleri burada uzun uzadıya saymak sıkıcı olur. Mesela, tutuklanmalarından önceki üç ayda gerçekleştirdikleri demiryolu sabotaj eylemlerinin dökümü bile etkileyicidir: Paris-Cherbourg, Paris-Château-Thierry, Paris-Reims (Ferté-Milon istasyonu yakınında), Montereau-Longeville, Reims-Rethel, Paris-Troyes vb. hatları. Demiryolu sabotajlarını yöneten Boczov'du. Mühendis olması ve örgütleme yeteneği nedeniyle bu sorumluluğu üstlenmişti.

Daha birçok başka eylem oldu. Hepsi bu kadar gösterişli değildi, fakat her biri son derece gerekliydi. Almanlarla işbirlikçilerinin propagandasının aksine, bu eylemler halkın çoğunluğunda infial uyandırmıyordu. Mesela, 1943'te gerçekleştirilen bir eylem bunun kanıtıdır.

Bazı günler, SS birliği dolu bir otobüs, Orléans Kapısı'ndan hareket ederdi, hangi istikamete şimdi hatırlamıyorum. Hareket saatleri uzun uzun incelenmiş ve düzenli aralıklarla yapıldığı ortaya çıkmıştı. Bunun üzerine, SS'lere karşı bir eyleme girişilmesi kararlaştırıldı. Eyleme üç yoldaş katılacak, "üçgen" tekniğine göre organize olacaklardı: Birincisi otobüse el bombası atacak, ikincisi geri çekilme sırasında ilkini koruyacak,

üçüncüsü ise diğer ikisini kollayacaktı. Bu sonuncu kişi olay yerinden en son ayrılmalıydı.

Belirlenen saatte, birinci adam, hareket etmek üzere olan otobüse el bombasını attı. Çok sayıda ölü vardı. Hayatta kalan birkaçı her tarafa ateş ediyordu. İlk iki partizan sorunsuzca kaçmayı başardılar, fakat polisler üçüncüyü saptayıp civar sokaklarda peşine düştüler. Yoldaşımız için işler sarpa sarmak üzereydi ki, köşe başında bisikletli bir delikanlıyla burun buruna geldi. Genç, hiç tereddüt etmeden, bisikletini ona verdi. Böylece kaçmayı başaran yoldaşımız, pedallara asılırken bir kafenin adını söyledi bağırarak; delikanlı bisikletini oradan alabilecekti. Nitekim birkaç gün sonra, bir diğer yoldaşın, rahat ve gevşek bir tavırla, söylenen yere bıraktığı bisikleti, öngörüldüğü gibi sahibi gelip aldı. Gerçekten de halka hiçbir şekilde zarar vermemeye çok özen gösteriyorduk. Bu şekilde davranmak bizce özellikle gerekliydi; zira halkın dayanışması olmazsa Direniş'in de etkili olamayacağını biliyorduk. Böylece, fiilen Direniş'te yer almayan binlerce ve binlerce kişi, ön saflarında partizanların bulunduğu savaşa kendilerince katılmış oldular. Zaten birbirine dostlukla kenetlenmiş güçlü bir geri hat olmaksızın, ön safların hiçbir değeri yoktur.

Örgütlenmemiş bu Direniş'in aldığı yön bazen insanı şaşırtır, hiç beklenmedik biçimlere bürünürdü. Bir defasında, hatırlıyorum, Manuş'la ben Montmartre'daki Tertre Meydanı'ndaydık. Bir randevuya erken gelmiş, ressamların ve tuvallerinin etrafında geziniyorduk. Tuvallerden biri Laval'ı neredeyse gerçek boyutlarında gösteriyordu. Almanların resmin önünde durduklarını gördük. Ressamdan tabloyu kendilerine satmasını istediler, fakat adam alt köşedeki "SATILDI" etiketini gösterdi. Bu durum beni biraz işkillendirdi; zira Montmartre ressamlarının sattıkça resim yapmak gibi bir âdetleri olduğunu gayet iyi biliyordum. Birkaç gün sonra, o semtten geçerken,

merakım ağır bastı ve Tertre Meydanı'na uğrayıp tablo hâlâ orada mı görmek istedim. Oradaydı, üstünde de aynı etiket vardı. Bunun üzerine dayanamayıp, ressama niye Laval'ın yeni bir portresini yapmadığını sordum. Bana öyle kaba bir tavırla, neredeyse küfrederek karşılık verdi ki, ısrar edecek cesaretim kalmadı.

Bu dönem boyunca, her yayımlandığında, *Cahiers de la Liberté*'nin iki nüshası gelirdi bize. Ben seçtiğimiz makaleleri teksir makinesinde çoğaltırdım; sonra bunları yoldaşlara dağıtırdık, onlar da elden ele geçmesini sağlarlardı. Bu şekilde, François Mauriac, Paul Eluard, Elsa Triolet, Jacques Decour, Jean Cassou ve Aragon'un makalelerini, şiirlerini veya metinlerini yaymış olduk.

Gerçekleştirilen eylemlerle ilgili raporlarda, isim vermek yerine sicil numaraları kullanırdım. Mesela, 10300 Manuşyan, 10305 Alfonso, 10318 Rayman'dı. Alfonso ile Rayman özel ekiptendi; zira onlardı en gözü pek olan. O dönem çok ses getiren ve Manuşyan Grubu'ndan her söz edildiğinde hâlâ anılan en çarpıcı iki eyleme, von Schaumburg ile Ritter'in infazına katılanlar da yine onlardı.

İlki 28 Temmuz 1943'te yapıldı. Von Schaumburg, "Büyük Paris"in[22] kumandanıydı; Parislilere, gittikçe sıklaşan infazları duyuran afişlerin altında hep onun imzası vardı. Bu isim halkın gözünde katil kelimesiyle eşanlamlıydı. Şiddetli bir kin besleniyordu ona. Direniş'in üst düzey sorumluları, bu karanlık adamı ortadan kaldırma kararı aldılar. İnfazın sorumluluğu Manuşyan'a verildi. Bunun üzerine, eylemi en iyi şekilde sonuçlandırmak için bütün ihtimalleri titizlikle incelediler. Von Schaumburg, Boulogne Ormanı yakınında lüks bir evde kalıyordu. Her sabah oradan çıkıp Rivoli Sokağı'ndaki *Kommandantur*'a gidiyordu. Arabasında daima, özel şoföründen başka, yüksek rütbeli bir subayla bir astsubay olurdu. Bu güzide şahıs-

ların topunun işini bir defada görmek üzere, bomba kullanılmasına karar verildi. Bu işin nerede yapılacağına gelince, güzergâh uzun uzun ve sabırla incelendikten sonra, eylemin 16. Bölge'de, Paul-Doumer Caddesi ile Nicolo Sokağı'nın birleştiği köşede yapılması kararlaştırıldı. Bunun iki sebebi vardı: Birincisi, oradan döndüğü için araba o noktada yavaşlıyordu; ikinci sebepse, civar mahallelerin hızlı ve emin bir şekilde geri çekilmeye elverişli olmasıydı. Görev Rayman ile Alfonso'ya verildi. Belirlenen günün sabahında, her şey öngörüldüğü gibi gelişti: Arabadakilerden sağ kalan kimse olmadı. Bombayı Rayman attı, geri çekilirken Alfonso ve diğer yoldaşlar onu korudular. Akşam, raporumu şu kelimelerle bitirdim: "Hepsi sağ salim döndü. Cesareti ve soğukkanlılığıyla sivrilen 10318 sicil numaralı bombacı ve onunla birlikte bu eyleme katılmış olan bütün ekip, takdire şayandır."

Bu infazla ilgili olarak, savaştan sonra, von Schaumburg'un o gün Paris'te olmayıp, arabadakinin aslında vekili olduğuna dair bir söylenti dolaştı. Bugün bile, gerçeği bilmiyoruz. Her ne olursa olsun, sonuç değişmedi. Bu infaz Alman yönetiminde bariz bir karışıklığa yol açtı ve sonraki günlerde kurşuna dizilecek olan çok sayıda insanın hayatını kurtardı. Nihayet, von Schaumburg'un ölüm haberi (o dönemde tartışma konusu yapılmadı), partizanların eylemini destekleyen Parislilerde gerçek bir rahatlama sağladı.

Bu göz alıcı başarının ardından, aynı derecede kötü üne sahip bir başka kişinin öldürülmesi görevi de yine bizim gruba verildi. STO dairesi sorumlusu Julius Ritter'di bu kişi. 600 bin işçinin Almanya'ya gönderilişini örgütleyen oydu. Böyle olduğu için de, Fransa halkının gözünde bir caniydi.

Ritter, 1942'de Hamburg'da verdiği bir söylevde, Ermeniler hakkında şöyle demişti: "Ermeniler Ari ırktan değildir, onları da Yahudi gibi kabul etmek gerekir."

"Aslında, Ritter, Ermenileri Türklerin eliyle yok eden Almanların 1914-18'de kullandıkları yöntemleri uygulamak istiyordu.

Fransız Ulusal Askeri Komitesi, Ritter'i ölüme mahkûm etmişti.

Ritter'i tanımak zordu. İstihbarat Komitesi'ne göre, Meclis'e gitmek için her sabah 8.45'te Trocadéro'nun önünden geçiyordu.

Manuşyan, Ermenilere karşı nefret dolu olan bu caniyle ciddi olarak ilgileniyordu. Gerekli bütün bilgileri topladıktan ve atılacak adımları belirledikten sonra, seçilen gruba emirleri verdi."[23]

Bu grup, hem tehlikeli hem de büyük önem taşıyan bir görev söz konusu olduğunda, alışılageldiği üzere, Celestino Alfonso ve Marcel Rayman'dan oluşuyordu. Tarih olarak 28 Eylül 1943 belirlendi; saat 8.45'te, Trocadéro yakınındaki Pétrarque Sokağı'nın köşesinde. İşe yaradığı von Schaumburg deneyimiyle kanıtlanmış yöntemle hareket edilecekti. Bu sefer, ıskalama ihtimalini ortadan kaldırmak için tabanca tercih edildi. İlk ateş eden Alfonso oldu; fakat Ritter sadece yaralandı ve arabadan çıkıp silahını çekmeye çalıştı; bunun üzerine, Alfonso'ya eşlik eden Rayman, revolverle işini bitirdi. Sonra, bir engelle karşılaşmadan geri çekildiler, onlara eşlik eden Fontano ile Leon da. Eylem tamamıyla başarılı olmuştu: O zamanlar dediğimiz gibi, "Cehennemi boyladı!"

Ritter'in ölümü çok ses getirdi, yankısı Berlin'e kadar ulaştı. Bu suikasttan bizzat etkilenen yakın dostu Hitler, Almanya çapında bir günlük yas ilan etti.

Böyle eylemlerden sonra, derin bir tatmin duygusuyla dolardık daima. Geri kalan her şeyi unutmak ve kendimizi yeniden hatırlamak mümkünmüş gibi gelirdi. Manuş, tanıdı-

ğım o eski Manuş olurdu yine: Mütebessim, neşeli hatta. Beni uzaklara götüren, kendimi kaptırdığım o açık, temiz bakış yerleşirdi yüzüne yine... Başka şartlarda son derece fuzuli görünebilecek hayatın küçük ayrıntıları öyle bir önem kazanırdı ki, zihnimiz, büyülenmişçesine meşgul olurdu bunlarla. Böyle akşamlarda, "normal bir şekilde", herkes gibi, susma derdi olmadan, konuşmaktan veya gülmekten korkmadan, hatta başka bir şeyle ilgilenmeyi kendimize yasaklamadan yaşayabileceğiz belki de diye düşünürdük. Mutlu olabilirmişim gibi gelirdi bana. Manuş gevşemiş olurdu; her anını zevkle paylaştığımız bir keyif yaşardık. Ne yazık ki hiçbir zaman bir günden fazla sürmezdi bu; zira vakit kaybetmeden, hazırlanacak başka eylemler, göğüs gerilecek başka tehlikeler ve ulaşılacak yeni hedefler olurdu.

Tehlike derken, kastettiğim, eylemler sırasında karşılaşabileceğimiz şeylerdi. Gerçi bu eylemler daima büyük bir titizlikle, hiçbir şey tesadüfe bırakılmadan hazırlanırdı ama, ne kadar ince elenip sık dokunsa da, öngörülmedik olan, aksi gibi vuku bulabilirdi. Grubumuzun karşılaşabileceği tehlikelerse, bu eylemlerden önce şartların titizlikle incelenmesi sayesinde asgari düzeye indirilirdi. Örgütlenme şeklimiz, polisin veya Gestapo'nun, oluşturduğumuz zinciri tek bir halkadan hareketle, geriye doğru takip etmesini imkânsız kılıyordu. Adresler de, yoldaşların gerçek isimleri gibi, kesinlikle gizli tutuluyordu. Ben bile, mesela Olga Bancic'in ismini ancak mahkemeden çok sonra öğrenmiştim. Onunla iki-üç defa sokakta veya bir kafede karşılaşmıştım tabii, ama benim için olduğu gibi, herkes için de onun ismi Pierrette idi. Bütün bunlara rağmen, Manuşyan tutuklandı. Yalnız o da değil, yakınındaki tüm yoldaşları da. Olanlara talihsizlik denilebilir. Fakat biz hiçbir zaman şansa bel bağlamamıştık. Manuşyan, "şans"a binde birlik bir pay dahi bırakmazdı. Bu ihtimal tamamen devre dışı kalana kadar her şeyi yeni baştan gözden geçirirdi.

İşlerin ters gitmesi için, Manuş'tan daha üst düzeyde bir yerlerde çok vahim hatalar yapılmış olması (ki bu da pek muhtemel görünmüyordu) yahut da birilerinin ihaneti gerekiyordu. Fakat bu son ihtimali aklımıza getirmiyorduk. Ancak, bir şeylerin pek de "normal" gitmediği fikrini yavaş yavaş benimsemek zorunda kaldık. 1943 yılı içinde, bazı amirlerin normalde beklenenle pek de uyuşmayan davranışlarının tuhaflığını sezmeye başladık. Bu yüzden de, grubun tutuklanmasından önceki son aylar, Manuşyan ve yoldaşları için, daha sonra da benim için, şüphe dolu zamanlardı.

Şüpheler

Şunu belirtmeliyim ki, burada aktaracağım olayların çoğunu ancak çok daha sonra, Manuşyan'ın Gestapo'nun elinden kurtulan az sayıdaki yoldaşlarından Henri Karayan, Garbis Tulumciyan, Arsen Çakaryan ve Aleksan Konstantinyan'a doğrulatabildim. Zira, daha önce de söylediğim gibi, Manuş sorunlarından bana neredeyse hiç bahsetmezdi. Bununla birlikte, başkalarından öğrenmek zorunda kaldığım şeyler, izlenimlerimi doğrulamış oldu yalnızca. İnsanın sezdiği, hissettiği şeyler vardır; bunun için her şeyi bilmesi bile gerekmez. Manuş'un tavrı, bazen asabileşmesi, keza arada sırada karşılaştığım dostlarındaki gerginlik, içime bir kurt düşmesine yol açardı elbette. Hasılı, bu endişe yüzünden, olan biten Manuşyan'ı ne kadar ilgilendiriyorsa, beni de o kadar ilgilendiriyordu.

Bazı olaylar, kafamızda soru işaretlerinin belirmesine yol açtı yavaş yavaş. Bazen, yalnızca bir histen ibaretti bu; amirlerden Roger'nin bir tavrı veya emri karşısında duyulan tedirginlikti. Fakat bu konu üstüne birşeyler söylemek zor; zira hissettiklerimizi nasıl açıklayacağımızı biz de bilmiyorduk çoğu zaman. Kesin olan bir şey varsa, o da gittikçe daha sık endişeye kapıldığımızdı.

Buna karşılık, hatırladığım başka olaylar, şüpheye yer bırakmak şöyle dursun, Manuşyan ve yoldaşlarının etrafındaki çemberin daraldığını doğruluyordu.

1943 Ekimi'nin başlarında, Manuşyan, Henri Karayan'la

buluşacaktı. O da Manuşyan Grubu'na mensuptu. Sokakta "tesadüfen" karşılaşmış gibi yapacaklardı. Fakat Manuş tam dostumuza yaklaşacakken, Karayan uzak durmasını işaret etti gizlice. Manuş talimata uydu ve onunla konuşmadan yanından geçip gitti. O dönemde, Karayan ablamda kalıyordu; çok geçmeden Manuş kendisini görmeye oraya gitti. Henri takip edildiğini o zaman anlattı. Manuş bunu fark etmişti, kendisinin de defalarca "izlendiğini" belirtti. Bu olayların münferit olmadığını anlayan Manuş, MOI sorumlusu Roger'ye durumu bildirmeye karar verdi. Fakat Roger, kuruntu yaptıklarını, bunun mümkün olmadığını ve endişelenmemeleri gerektiğini söyledi. Manuş ısrar edip, belki de bir süre eylemlere ara vermenin veya en azından bölge değiştirmenin kendisi ve yoldaşları için daha iyi olacağını söyleyince, Roger öfkelendi ve içlerinden biri işini bıraktığı takdirde, derhal hain ilan edileceğini öne sürdü. Bu tavır karşısında, Manuş eylemleri sürdürmekten başka bir şey yapamazdı.

Manuşyan ile Roger arasındaki ilk anlaşmazlık değildi bu. Daha önce, Roger, onu Albert adlı bir siyasi komiserle çalışmaya zorlamıştı. Manuşyan hiç güvenmediği bu adamın "yardım"ını geri çevirmek istedi, fakat Roger'nin ısrarı karşısında, karara boyun eğmek zorunda kaldı. Albert, gruptaki yoldaşların adreslerini biliyordu elbette; dahası, öngörülen eylemlerden haberdardı; ancak bu eylemlerin tam olarak nasıl yapılacağını bilmiyordu. Günün birinde tutuklandı, fakat biz ne hangi şartlarda tutuklandığını öğrenebildik ne de sebebini. Kısa süre sonra, sorunsuz bir şekilde salıverildiğini duyduk. Bu durum Manuşyan'ın çok canını sıktı, adamın konuştuğundan şüpheleniyordu.

Gerçekleşemeyen buluşmadan birkaç gün sonra, Roger, Karayan'la başka bir yerde buluşmasını istedi Manuşyan'dan. Bu yerin, bir sürü üniformalı ve sivil polis kaynayan bir yiyecek

karnesi dağıtım bürosunun çok yakınında olduğunu öğrenen Karayan, Manuşyan'a, böyle bir buluşmanın mümkün olamayacağını, bunun düşüncesizlik olduğunu, Roger'nin onların ölümünü istediğini söyledi. Bunun üzerine Manuşyan, kendi kendine konuşurcasına, karamsar bir sesle şöyle dedi: "Gerçekten de, bizi ölüme göndermek istiyorlar galiba."

İleri geri konuşmak gibi bir âdeti yoktu, hele böyle konularda. Cidden endişeli olsa gerekti. Bir keresinde, Karayan'ın, diğer yoldaşların ve benim yanımda, eski siyasi komiserin konuşmuş olduğuna dair kanaatini açıkça dile getirdi.

Bu durum karşısında, fikrimi belirtmek zorunda hissettim. Manuş'a bunun böyle süremeyeceğini, Fransız sorumlularla konuşması gerektiğini söyledim. Ya faaliyetlerimizi durdurmasına izin versinler, ya gruptaki yoldaşların buluşmaları bir müddet kesilsin, ya da şehir değiştirelim. Pekâlâ Marsilya'ya gidebilir, orada da buradaki kadar faydalı olurduk. Manuş genelde bir şey söylemezdi, fakat suskunluğuyla bu çözüme karşı olmadığını anlatmış oldu. Hatta, bir müddet sonra, bu konuyu yakın bir yoldaşıyla, Tavit Tavityan'la konuşmaya karar verdi. Tavityan, onunla aynı kanıya vararak, Direniş'in sorumlularına grubun bir başka yere gönderilmesini önermeye ikna oldu.

Yakında çevre değiştireceğimiz ve endişelerimizin ortadan kalkacağı fikri bizi rahatlatmıştı.

Grenoble'da, mütareke vesilesiyle bir gösteri yapılması öngörülmüştü. Gösteri sırasında, polis büyük çaplı bir gözaltı eylemine girişti, birçok göstericiyi tutukladı, aralarında Tavit de vardı. Bu yüzden de, niyetlendiği gibi sorumlularla konuşmaya fırsatı olmadı. Buchenwald'a götürülmüş olmalıydı. Böylece, Paris bölgesinden ayrılma umutlarımız sona erdi ve bütün tasarılarımız suya düştü. Fakat kaygılarımız çok sürmeyecekti, zira bir haftadan kısa bir süre sonra, en trajik biçimde yerimize çakılıp kalacaktık.

Son Bir Gün, Son Bir Gece

O dönemde tek uğraşım yayınlar ve eylemlerimize ilişkin raporların kaleme alınmasıydı. Manuşyan, ne yapıp edip, silahlı direnişe fazla karışmamamı sağlamayı başarmıştı. En yakın mücadele yoldaşları dışında kimseyle karşılaşmamalı, özellikle de hiçbir sorumluyla işim olmamalıydı. Bu şekilde, Manuşyan, sorun çıkması durumunda beni meselenin dışında tutacağını umuyordu.

İstisnai olarak, 15 Kasım 1943'te, bir buluşmaya giderken kendisine eşlik etmemi istedi. Manuşyan bu ani tavır değişikliğiyle ilgili herhangi bir açıklamada bulunmadı. Akşam tam sekizde, Cherche-Midi Sokağı'ndaki bir kafenin önüne gelmemi söyledi. Tam vaktinde gelmek çok önemliydi, ilk gelen hiçbir zaman beş dakikadan fazla beklememeliydi.

Oraya vardığımda, Manuş gelmişti bile. İçeri girdik ve tezgâhta durup birer içki söyledik. Manuşyan arada sırada dışarı çıkıp sokağa göz atıyordu. Birkaç dakika sonra, gayet iyi tanıdığım Henri Karayan, ardından da Olga Bancic geldiler. Olga'yla iki defa karşılaşmıştım ve daha önce de söylediğim gibi, onun Direniş'teki ismini biliyordum yalnız: Pierrette. Üçü birden alçak sesle, birbirlerinin kulağına bir şeyler söylediler, sonra Pierrette bana ayakkabı kutusu büyüklüğünde bir paket verdi. Ben de paketi Manuşyan'ın yanıma almamı istediği bir torbaya koydum. Sonra, iki çift oluşturduk, bir yanda Henri'yle ben,

diğer yanda Pierrette'le Manuş. Bu ikisi önemli şeyler konuşuyorlardı, bizse oradan ayrılana kadar havadan sudan konuştuk.

Birden, kafedeki herkeste bir hareketlenme oldu. Bir şeylerin olacağını hemen hissettik. Tam çıkmak üzereydik. Pierrette'in gelişiyle bu olay arasında iki dakika bile geçmemişti. Bir baskın olduğunu anladık. Manuş'a gitmesini söyledim derhal, bu mahallenin dar sokaklarını iyi biliyordu ve de aramızdan en çok o tehlikedeydi. O ise Pierrette'in bana verdiği paketi geri almak istedi. Kendi sabit fikrine göre davranmaktaydı yine: Ne pahasına olursa olsun benim yaşamam gerekiyordu. Önemli olanın, her ne olursa olsun benim hayatta kalmam olduğunu söylerdi hep: "Seni yakalayacak olurlarsa, yaptığın şey için seni benim zorladığımı, hiçbir şeyden haberin olmadığını söyle..."

Paketi almak için ısrar ettiğinde, ne olursa olsun ondan daha fazla şansım olduğunu söyledim: "Git haydi! Bu işten sıyrılacağım, emin ol!" Her şey birkaç saniyede oldu bitti. Manuş sonunda gitmeye karar verdi, Pierrette de öyle, ikisi ayrı yönlere gittiler. Henri'yle bense, yakındaki metro istasyonuna girdik ayrı ayrı. Koridorda baskına yakalandım. Alman askerleriyle sivil Fransız polisleri vardı. Torbamda ne olduğunu sordular. "Silahlar!" diye cevap verdim. Öfkelendiler, Almanlar daha yüksek sesle bağırıyordu. Bunun üzerine bir Fransız polisi bana şöyle dedi: "Böyle şeylerin şakası olmaz, bu bir oyun değil! Bir daha olmasın! Haydi, yolunuza gidin!" Belli ki bende suikastçı havası yoktu. Gençtim, suratım yaramaz bir çocuğunkini andırdığından, söylediklerim çoğu zaman ciddiye alınmazdı. Başka bir durumda buna öfkelenebilirdim, fakat bu sefer, kesinlikle hayatımı kurtardı.

Böylece metroya binip Plaisance Sokağı'na gidebildim. Metrodan çıkarken, hıçkıra hıçkıra ağlamaya başladım. Gözyaşla-

rımı tutamıyordum. Bütün vücudumu titreme aldı. Yüzüm yaştan sırılsıklam, nihayet dördüncü kattaki dairemize çıktım.

Manuşyan evdeydi. Takip edilip edilmediğimi sordu hemen. Son derece endişeli görünüyordu. Onu hiç bu halde görmemiştim. Aşağıda duran birilerine dikkat edip etmediğimi de sordu. Kendisi, karşıdaki kafeden onu gözetliyormuş gibi duran iki adam fark etmişti. Onu takip etmişlerdi sanırım.

Manuş elimdeki paketi aldı ve bize çok yakın oturan bir Ermeni kızla sinemaya gitmemi rica etti. Canım film filan seyretmek istemiyordu hiç! Olmaz demeye çalıştım ama öyle ısrar etti ki, yalvardı adeta, boyun eğmekten başka çarem kalmadı. Hangi filme gideceğimi bile o belirledi. Belli ki yalnız kalmak istiyordu. Yapacak çok işi olduğunu söylemekle yetindi. Fakat benim içim hiç rahat değildi. Film gösterilirken, aklımdan binlerce düşünce geçiyordu. Manuş'un maruz kaldığı takibi düşünüyordum; aynı durumda olan Henri'yi, Pierrette'i, Arsen'i ve diğer yoldaşları düşünüyordum. Etrafımızdaki çemberin daraldığını hissediyordum. Fakat ne yapmalıydı? Umuda ilişkin her düşünce beyhude gibiydi. Beni en çok kızdıran buydu. Sinema salonunun karanlığında, kendimi korkunç şekilde yalnız hissediyordum. Kız arkadaşım eylemlerimizden haberdar değildi. O anda istediğim tek şey bir an önce eve dönmek ve Manuş'un yanında olmaktı!

Eve döndüğümde gecenin on biriydi. Manuş, üzeri biraz paslı bir tabancayı temizlemekle meşguldü. Taşıdığım paketin içinde silahlar vardı. Şüphesiz ertesi sabah yapılacak bir eylemde kullanılacaktı bunlar. Manuşyan tabancanın nasıl kullanıldığını göstermek istedi. Hayatımda hiç silah kullanmamıştım, kullanmak da istemiyordum. Fakat her zamanki gibi ısrar ettiğinden, anlıyormuş gibi yaparak dinledim onu. Oysa zihnim başka yerdeydi. Cendereye sıkıştırılmışçasına kaygının esiri olmuştum. O silahı hiçbir zaman kullanmayacağımı biliyordum.

Kaldı ki, Manuş da kullanmak zorunda kalmamı istemiyordu; fakat o gece, birlikte geçirdiğimiz o son gece, öğrenmemi istedi...

Bir soba almış, ama daha hiç kullanmamıştık. İçinde saman vardı, Manuş tabancalardan birini yığının altına sakladı ve benden yerini unutmamamı istedi. Hafızamın çok kuvvetli olduğunu ve bana öğrettiği hiçbir şeyi unutmayacağımı ona hatırlatarak canını sıkmak istemedim.

Tekrar ediyorum: Onu hiç bu halde görmemiştim. Tüm varlığıyla derin bir endişe içinde olduğu belliydi. Daima son derece dengeli davranan, ancak lüzumlu olanı söyleyen, her bir kelimesini tartan Manuş, anlamadığım birtakım sözler mırıldanıp duruyordu o akşam. Yaklaşıp kulak vererek neler söylediğini duymaya çalışıyordum. Bana gelince, hiç bu kadar pervasız olmamıştım. O denli ki, Manuş bir şeylerle meşgulken, müşterek hayatımızda ilk ve son defa ceplerini karıştırdım. Giysileri topluyormuş gibi yaparken güya dalgınlıkla elimi ceketinin ceplerine soktum. Birinde bir kâğıt parçası buldum, Manuşyan'ın eşkali yazılıydı. Yanılmaya imkân yoktu, tarif mükemmeldi. Hiçbir şey eksik değildi; ne boyu, ne saçlarının ve gözlerinin rengi, ne yürüyüşü ne de giyim tarzı. Yanağındaki şark çıbanı bile belirtilmişti, Suriye'den gelmiş hemen hemen tüm Ermenilerde bulunan ayırt edici bir işaretti bu. Bin kişi arasından bile tanınabilirdi. Bu eşkali olsa olsa Albert vermişti; tutuklanan, sonra da salıverilen eski siyasi komiser. Albert'in bilmediği tek şey, Manuş'un gerçek ismiydi. Bu yüzden de, "ARANIYOR" ibaresinin altında, Georges adı geçiyordu. Gerçekten de Manuş, Direniş'te, "Komutan Georges" olarak tanınıp bilinirdi.

Beni altüst eden bu durum karşısında, bir anda Manuş'a dönüp bağırdım: "Nasıl olur! Bu kâğıt cebinde ve sen bana hiçbir şey söylemiyorsun?" İlk anda ne yapacağını şaşırdı, kâğıdı

bulmuş olmamdan dolayı kızdı belki de. Fakat suskunluğu, söyleyebileceği her şeyden daha kötüydü! Ertesi gün gitmesine kesinlikle izin vermeyeceğimi söyledim. Manuş tartışmaya kalkmadı. Sakince giysilerini çıkarıp yatağa girdi. Tek söylediği şey, "Gel, yat haydi," oldu. Sonra, ertesi sabah için şunları tembihledi: "Şayet yarın saat on buçukta dönmemiş olursam, her şeyi bırak ve çık. Akşam sekizde, konuştuğumuz gibi, Danube metro durağında buluşuruz." Gerçekten de o saatte dostlarımızın evine gidecek, onlara yakın bir yerde tutacağımız odayı görecektik. Fikirlerimizi paylaşıyorlardı, fakat Direniş'e katılmamışlardı. Ben de onlara Manuş'un STO tarafından Almanya'ya gönderileceğini, fakat bildikleri gibi, onun oraya çalışmaya gitmesinin söz konusu olamayacağını anlatmıştım. Bu yüzden de bizi bir süre saklamalarını istemiştim, Manuş kendini "unutturana" kadar. Bir kere daha, taşınmamıza ramak kalmıştı. Birkaç gün içinde hallolacak bir şeydi bu ve Manuş böylece Gestapo'dan kurtulmuş olacaktı. Fakat olaylar hızla gelişti.

O akşam, sarf edilen yegâne söz, Manuş'un tembihleri oldu. Birlikte geçirdiğimiz o son gece boyunca, hiçbir şekilde ne bir duygu, ne de şefkat ifadesi dile getirildi. Bu da istisnai bir durumdu. Hatta ben de onunla aynı tavır içinde olduğumdan, iki kat istisnaiydi. Benliğimizin en kuytu köşelerine kadar kaygı yüklüydük. Cebinde bulduğum şeyin Manuş'un canını çok sıktığı apaçıktı. Ancak bu durum, onun ayrıntılı bir değerlendirme yapmasına engel olmadı. Daha sonraları, yürüttüğü mantığı yerli yerine oturtacaktım: Manuşyan'ın 16 Kasım sabahı bazı yoldaşlarıyla bir randevusu vardı, belli ki bir eyleme katılacaktı. Eylem banliyöde, çok erken saatte olacaktı. İşin acı yanı, polisin kesinlikle büyük bir pusu hazırlığında olduğunu bilen tek kişinin o olmasıydı. Fakat diğerlerini uyarması kesinlikle imkânsızdı. Yapabileceği tek şey, korktuğumuz başımıza

gelmeden yoldaşları uyarmak umuduyla –fikrimce çılgınca bir umuttu– belirlenen saatte buluşma yerinde hazır bulunmasıydı. Bir çözüm yolu daha vardı: Belirlenen yere gitmemek. Fakat böyle bir şey söz konusu olamazdı. Bunu yaptığı takdirde, Manuşyan'ın bir firari, hatta bir hain olarak görüleceği hemen hemen kesindi. Bu da onu ölümden daha çok korkutuyordu! Her halükârda, öngörülen eylemin gerçekleşmeyeceğini biliyordu. Bundan çıkardığı sonuçsa, şayet geri dönebilirse, bunun kesinlikle on buçuktan önce olacağıydı. Aksi takdirde, Gestapo'nun evimize on bir ila yarımdan önce gelmeyeceğini hesaplamıştı.

O dönemde tüm bu bilgilere sahip olmasam da, Manuş'u bir daha hiç görememe ihtimalinin bulunduğunu hissediyordum. O akşam benimle konuşan kocam değil, bir Direniş grubunun şefiydi. Tek kaygısı, hayatımı kurtarmamdı. Garip ve korkunç bir şekilde bakıyordu bana. Gözlerinde hem acıma, hem korku, hem de yarım kalmış muazzam bir aşkın ifadesi vardı. Kendisi için sonun geldiğini biliyordu. Bana bir daha hiç dokunamayacağını biliyordu. Yaşamamı istiyordu, böylece benim aracılığımla kendisi de yaşamaya devam edebilecekti. Sarıldı, öpmedi, titrediğini hissediyordum. Titriyordu. Benliğinin derinliklerine varana kadar titriyordu. Durmadan şunları tekrarlıyordu: "Üzülme, sakın üzülme..." Fakat tanıdığım Manuş değildi artık. O anda kavrulmuş bir kâğıttan daha kırılgan görünen bu kaygılı adam o olamazdı. Normal hali bu değildi. Her şeyi biliyordu.

Yatıp uyumak istemiyordum. Ertesi sabah gitmesini istemiyordum. Onu alıkoymayı umuyordum çılgınca. Bir kadının sahip olduğu söylenen tüm imkânları kullanarak, belki beni bırakıp gitmekten caydırırım onu diyordum kendi kendime. Fakat ta yüreğimin derinliklerinde, bunu başaramayacağımı biliyordum. Bu randevuya gitmesini hiçbir şeyin engellemeye-

ceğini biliyordum. Bir saniye önce ne kadar da güçsüz görünüyordu: Bu haliyle savaşçı değil, bir kadının âşığıydı. Sabahleyin uyananın öteki, savaşçı Manuş olacağını biliyordum.

Uyumamak için belki on-on beş tane kahve içtim. Manuş ise çabucak uykuya daldı. Giysilerimi çıkarmadım. Odadan mutfağa, mutfaktan odaya gidip geliyordum. Saatler sürdü bu. Bir ara, yatağa, Manuş'un yanına oturdum. Sonrasını hatırlamıyorum.

Ertesi gün, uyandığımda, saat yediyi geçiyordu. Manuş gitmişti. Onu bir daha görmedim.

Bekleyiş

16 Kasım 1943'te, sabah on buçukta, kahvaltı hazırdı. Manuşyan'la birlikte erzak götüreceğimiz bir yoldaş için de yiyecek bir şeyler hazırlamıştım hatta. Çatal bıçak, ekmek ve gereken diğer şeyleri koyup paketlemiş, bütün sabahı yemek pişirerek geçirmiştim. Hepsini bir kenara bırakıp çıktım, Manuş'un söylediği gibi. Sadece çantamı aldım yanıma. Elimizdeki azıcık parayı bile unuttum, sobanın içindeki tabancayı da tabii. Öğleye doğru Gestapo'dan sekiz müfettişin, beni tutuklamak üzere geldiğini sonradan öğrendim. Daireyi köşe bucak aramışlar, fakat tabancayla Gestetner'den başka sorun çıkartabilecek birşey bulamamışlardı. Bununla birlikte, gayet iyi bilgilendirilmiş oldukları muhakkaktı. Daha sonra, bir kız arkadaşımı, bizimle arasının çok iyi olduğunu daha önce de söylediğim kapıcımıza gönderdiğimde, Gestapo'nun her şeyi götürdüğünü ve benim oralarda kesinlikle görünmemem gerektiğini haber aldım. Polislerin gözü önünde bir kenara fırlattığı bazı kâğıtlar olmuş ama adamlar bunları götürmeyi düşünememiş; onlar gider gitmez de yiğit adam hepsini geri toplayıp kız arkadaşıma vermiş. Belediye başkanının, yardım etmek amacıyla beni görmek istediğini de söylemiş. Fakat bu türden tekliflere güvenim yoktu. Nitekim belediyeye asla gitmedim.

Yine daha sonra öğrendiğime göre, Louvois Sokağı'ndaki küçük odama da gelmişler. Yayınları orada tuttuğumuz için, Gestapo her şeyi götürmüş. Ancak bu durum, gizli kalması

gereken herhangi bir bilgiyi açığa çıkarmadığı için vahamet arz etmedi; yalnızca Manuşyan'ın faaliyetlerini doğrulamış oldu ki, o da mahkemesi sırasında bunları asla inkâr etmedi.

Plaisance Sokağı'ndaki dairemizden çıkıp giderken, grubumuzun son üç ay boyunca yaptığı eylemlerle ilgili raporları yanıma almıştım gene de. Doğrudan Knar Aznavuryan'a gittim, fakat evde değildi. Bunun üzerine, başka bir kız arkadaşıma gittim. O, Direniş'e katılmamıştı, dolayısıyla, olan biteni anlatamazdım. Birlikte yemek yememizi önerdi. Kabul ettim, zira Manuş'la buluşacağım saate kadar yapacak başka şeyim yoktu. Hiçbir şey boğazımdan geçmiyordu, bu da onu meraklandırdı biraz. Halimi görünce, kocasının işten dönmesini bekleyip onlarla yemeğe oturmamı önerdi. Manuşyan'la akşamüstü Danube metro durağında buluşacağımı bahane edip başka bir gün birlikte oluruz dedim. Gene de, evlerine gideceğimiz dostlarımızın adresini vermekten kaçındım. Zaten onlara da saat sekizden önce gittim. Bu kadar erken geldiğimi görünce şaşırdılar. Manuş'la buluşmaya yakın, adamdan bana eşlik etmesini rica ettiğimde şaşkınlıkları daha da arttı. Bu şekilde, doğrudan, tutacağımız odayı görmeye gidebileceğimizi ileri sürdüm. Danube metro durağının çıkışında yarım saattir bekliyorduk ki, bana eşlik eden dostumuz, "Manuş nasıl olsa yolu biliyor, çocuk değil ya, onu evde bekleriz," dedi. Fakat ben kalmak istiyordum. Hiçbir şey söyleyemez, açıklayamazdım. Derken, ağlamaya başladım. O anda, vahim bir şeyin olduğuna emindim. Hiç şüphe yoktu. Manuş sırf gecikmiş olsaydı, ne yapıp eder bana haber gönderirdi, başka zaman başka durumlarda hep yaptığı gibi.

Gene de, saat dokuza doğru, eve dönmeyi kabul ettim. Tepeden tırnağa endişe içindeydim. Sofrada, tabağıma neredeyse dokunmadım. Bu da onları meraklandırdı. "Ne oluyor, tartıştınız mı?" diye sordular. "Haydi ama Meline, Manuş'un seni deli

gibi sevdiğini biliyorsun, ciddi bir şey olamaz!" Aynı minvalde cevap vereyim bari dedim kendi kendime: "Yo, hayır! Bu akşam eve dönmeyeceğim. Burada kalmak istiyorum!" Fakat ısrar ettiler: "Seni kapı dışarı etmek istediğimizden değil, ama eve dönmelisin. Manuş çok naziktir, ona bunu yapamazsın." Bense aynı şeyi söyleyip duruyordum: "Hayır! Burada kalıyorum. Benimle buluşacağını söyledi ama sözünde durmadı, eve dönmeyeceğim!" Bu oyunu sürdürmek zorundaydım! Aslında, oynanan oyunun korkunç bir trajedi olduğunu bilen tek kişi bendim. Gece yarısına kadar, dostlarımız eve dönmem gerektiğine ikna etmeye çalıştılar beni. "Gerçekten, seni metroya kadar götürelim mi, ister misin?" Nuh deyip peygamber demiyordum. Onlar, inatçılık yaptığımı, "o zavallı çocuğa" haksızlık ettiğimi söyledikçe, "Umurumda değil, oh olsun ona!" deyip duruyordum. Dünyada oradan kımıldamayacaktım. Nihayet, gece yarısına doğru, yanımda getirdiğim kâğıtları topladım, niyetim sabahleyin yakmaktı bunları. Kimliğimle, yiyecek karnem yanımdaydı hâlâ.

Dostlarımızın evinde kalmam bir şans olmuş, zira ertesi gün saat beşe doğru ablam geldi. Lass'ın oturduğu République Meydanı yakınındaki Aix Sokağı'ndan buraya kadar yürümüş. Çeşitli yollara başvurup izimi bulmayı başarmıştı.

Bir gün önce akşam saatlerinde, Knar'ın dayısı ablam Armen'e gidip, Louvois Sokağı'ndaki odaya baskın düzenlendiğini haber vermiş. En çok da, civarda görünmememi söylesin diye ablamın beni bulması konusunda ısrar etmiş. Ancak, Armen'e giderken biraz zorlanmış. Zira dairesinden çıkar çıkmaz, muhtemelen izimi bu şekilde bulmayı umduklarından, Gestapo tarafından takip edilmiş. Bir süre sonra, peşindekileri epey geride bıraktığından, Arts et Métiers metro durağı yakınında, Réaumur ve Turbigo sokaklarının köşesindeki, o sıralar ismi "Dupont" olan bir kafeye girmiş. Manuşyan'la dostları bazen

bu kafede buluşur, bir satranç tahtasının etrafında oturup konuşur ve eylemlerini hazırlarlardı. Böylece dayı, Gestapo'nun müfettişlerini ekmeyi başarmış. Kafede epeyce uzun süre kalmış, patronla konuşmuş, kendisine hizmet eden garsona da yüklü bir bahşiş bırakmış. Sonra, ablama gitmiş ve birkaç dakika içinde durumu açıklamış.

Armen, gecenin bir vakti Lass'ın kız kardeşine gitmiş. Ben de, avare geçecek olan günümden geriye küçük bir iz bırakmak amacıyla, aynı gün ona uğramıştım. Lass'ın kız kardeşi, ablama, benim Gambetta Meydanı'nda oturan arkadaşlarıma gittiğimi söylemiş. Nitekim öğle yemeğinde oradaydım, öğleden sonranın bir kısmını da orada geçirmiştim. Kadın, bildiği her şeyi Armen'e anlatmış, o da, Danube metro durağından söz ettiğini duyunca, ortak dostlarımıza gittiğimizi anlamış.

Geldiğinde, heyecandan ve uykusuzluktan gözleri çökmüştü; bütün gece uyumamıştı. Göz göze geldiğimizde, neredeyse aynı anda aynı kelimeler çıktı ağzımızdan: "Manuş tutuklandı!" Derhal, tüm belgelerimi yaktım. Bu sırada, ablam, beni ağırladığı için dostumuz olan kadına teşekkür edip duruyordu: "Sen bir meleksin, kız kardeşimi kurtardın!" Herkes ağlıyordu. Gözlerimizdeki yaşın sebebi, yorgunluk ve asap bozukluğu kadar, çektiğimiz acıydı da. Bununla birlikte, evinde bulunduğumuz kadın, demin öğrendiklerinden dolayı çok endişelendi. Son derece dürüstçe ve açık konuştu. Çocukları nedeniyle, beni barındıramayacağını söyledi. Evinde Gestapo tarafından aranan bir kadının bulunması onu çok korkutuyordu. Bu yüzden o gün oradan ayrıldım.

Daha sonraları, Aznavuryanlarda kalırken, Knar'ın dayısının başının polisle derde girdiğini öğrendim. Polis onu alıp götürmek üzere evine gelmiş ve 16 Kasım akşamı nerede olduğunu, neler yaptığını sormuş. Dayı da sadece bir kafeye gittiğini söyleyip, oranın ismini vermiş. Personelin dikkatini yeterince

üstüne çekmiş olduğundan ve orada kaldığı süre, evinde bulunmadığı süreyle birkaç dakikalık farkla uyuştuğundan, fazla üstüne gitmemişler. Gene de Gestapo, anlattıklarını doğrulamak amacıyla onu üç gün tutmuş.

Bunları yeğeni Knar Aznavuryan'a geldiğinde anlattı; benim de orada olduğumu ve söylediği her şeyi duyduğumu bilmiyordu. Küçük bir odada saklanıyordum; kapı çaldığında, arkamda varlığıma dair hiçbir iz bırakmamaya özen göstererek, oraya koşuyordum. Dayısı, nerede olduğumu bilip bilmediğini sorduğunda, Knar, en ufak bir fikrim yok diye cevap verdi. Ona güvenemeyeceğimizden değil, ama kimse, kesinlikle hiç kimse nerede olduğumu bilmemeliydi. Dayısı bana sonsuzmuş gibi gelen bir süre boyunca kaldı evde. En çok ıstırap veren şeyin, yaşadığım acı mı yoksa kapalı yerde kalma korkusu mu olduğunu bilmez haldeydim; bu daracık yerde belki yüz kere düşüp bayılacağımı sandım! Şurası gerçek ki, uzun ve sancılı bir kapalı kalma deneyimiydi bu, etkilerinden hiçbir zaman tam olarak kurtulamadım...

Herkes Kendi Hapishanesinde

Fresnes Hapishanesi'nde yatanlar Manuşyan ve yoldaşlarıydı, ama benim de özgürlüğüm kısıtlanmıştı. Gestapo ve Fransız polisi tarafından aranıyor olduğumdan, ne pahasına olursa olsun saklanmam gerekiyordu. Böylelikle, benimle ilgilenen yoldaşların yardımıyla, Magenta Bulvarı yakınında küçük bir odaya yerleştim. İki adım ötemde bir *Kommandantur* vardı, odamın penceresi olsa, oradan görebilirdim. Oda sekizinci kattaydı, dışarıya açılan tek delik ise küçük bir vasistastı; ona da boyum yetmiyordu. Kimseyi görmüyordum. Kapıda kilit yoktu; düğümlü bir ipin geçtiği bir delik vardı yalnızca. Günde iki kere, ipi çekerek kapıyı aralayan ve yemeğimi oradaki küçük masaya bırakan bir elden başka bir şey gördüğüm yoktu. Bana dışarıdan gelen bir damlacık hayatı temsil eden bu eli daima sabırsızlıkla, ama aynı zamanda kaygıyla bekliyordum. Hiç şüphe yok ki, bir işçinin eliydi. Haftalar boyunca, bu eli seyrettim: Kaba, hatları belirgin, kaslıydı. Beni yanıltmayacak kadar tipikti: Tipik bir işçinin tipik elleri. Tarif etmeye çabalamanın gülünç kaçacağı kadar türünün tüm özelliklerini taşıyan bir el. Fakat bu el bende öyle bir takıntı haline gelmişti ki!

Bu odada, benim için hem gündüz hem gece olan bu dört duvar arasında geçirdiğim onca zaman boyunca, olan biteni düşünüyordum durmadan. Devamlı bir keder içindeydim. Hatta hayatım kederden ibaretti ve bazı günler daha kederli olduğum bile oluyordu! Manuş ve yoldaşlarının tutuklandığını o gün bu

gündür biliyordum, ama onlardan hiçbir haber alamıyordum. Hayal gücüm devamlı çalışıyordu; neler olabileceğini düşünüyordum, hatta en kötüsünü. Gerçeklik benim tahminlerimi aşabilir diyordum aynı zamanda kendi kendime.

Mide ülserim gittikçe şiddetleniyordu. Bir gün, artık dayanamayıp, bana yemek getiren işçinin elini tuttum. Sahibi hakkında yanılmamıştım. Çok ağrım olduğunu söyleyerek, adamdan beni bir doktora götürmesini rica ettim. Defalarca ısrar etmem gerekti, zira anladığım kadarıyla muazzam sorunlar yaratıyordu bu durum. Nihayet, beni saklama görevini üstlenmiş olanlar, gerçeği kabul ettiler: Bir doktora muayene olmam kesinlikle şarttı. Sayısız tedbirden sonra, halimi anlatacak biriyle görüşebildim nihayet, bu da beni biraz rahatlattı. Doktor durumumun çok ciddi olduğunu saptadı; sinirsel çöküntü ve ülser başlangıcı teşhisi koydu. Ancak, benzer vakalarda elzem olduğu üzere, beni muntazaman tedavi edemeyeceği aşikârdı. Savaşın bitmesini beklemek gerekiyordu. O zamana kadar dayanmam çok önemliydi. İlaç bulunamadığından, ülser hastalarına tavsiye edilmese de, depresyon için şimdilik en iyi ilacın bu olduğunu ileri sürerek bana sigara verdi. Sonrasına bakacaktık artık. Sigara içmeye böyle başladım. O zamandan beri de hiç ara vermedim. Manuş benim tiryaki halimi görmedi; varlığımın bir parçası oldu sigara. O ilk sigaraları gayet iyi hatırlıyorum: O dönemde bulunması çok zor olan Polonya malı MEVA idi bunlar. Önceleri başım dönüyordu, fakat çok kısa zamanda dumanın bana iyi geldiğini gördüm. Sigara beni seyahate çıkarıyor, bu şekilde zoraki hareketsizliğimi telafi ediyordu.

Nasihatlere aldırmayıp, yalnızca bir kere de olsa sokağa çıktım. Bunu yaptığıma az kalsın pişman olacaktım, zira işler neredeyse sarpa sarıyordu. Gökyüzünü görmeden haftalar geçirmiştim, yüreğim daralıyordu, delireceğimi zannediyordum. Başımda bekleyenler bir an gözetimi gevşetmiş olsa gerek, bu-

nu fırsat bilip kaçtım. Gün ışığından, gürültüden, soluduğum havadan sarhoş olmuştum adeta. Bu şekilde République Meydanı'na doğru gelmiştim ki, aniden bir baskının ortasına düştüm. Soğukkanlılığımı biraz yitirdiğimi itiraf edeyim. Polisleri görünce, hızla geri döndüm. Fakat aceleciliğim iki müfettişi uyandırmış olmalı, peşime düştüler. Kimlik göstermemi isteyeceklerdi herhalde. Ne var ki kimlik filan yoktu bende. Kendimi karakolda bulma riskini göze alamıyordum. Müfettişlerin yetiştiklerini anlayınca, bir köşe başındaki dükkâna giriverdim. Korse satılan bir yerdi. Polisler beni gözden kaybetmiş olmalı, zira dükkâna girer girmez kendimi bir deneme kabinine attım ve soyunmaya başladım. Üstümde tek kuruş yoktu, sığınağımdan çıkmam da söz konusu değildi. Tezgâhtar kız benimle ilgilendiğinden, korseleri denemek üzere giyip çıkarmaya koyuldum. Maviler, pembeler, beyazlar. "Şu çok büyük geldi, şu da çok dar, diğeri çok pahalı, bunun da kalitesini beğenmedim," diyerek yığınla korse denedim. O kadar ki, kadın deli midir nedir diye düşünmeye başladı. Kasada duran patronuna kaş göz işaretleri yapmasından anladım bunu. Oradan nasıl çıkacağımı düşünürken, uyarı sirenleri çınlamaya başladı. Hayattaki en talihli anlarımdan biriydi bu; besbelli ölüm beni istemiyor dedirten anlardan. Kadınlar hemen giyinip gitmemi söylediler, zira dükkânı kapatacaklardı. Hiç ikiletmedim ve birkaç saniye içinde kendimi dışarıda buldum. Herkes sığınaklara koşuyordu. Müfettişler de saklanacakları bir yere koşmuş olmalı, canları her şeyden daha değerli olduğundan kuşkusuz.

Bahtımı değiştiren bu olaydan sonra, odamdan çıkabileceğim kararlaştırıldı. İzimin bulunmadığı ortaya çıkmıştı.

Bunun üzerine, Navarin Sokağı 22 numarada oturan Aznavuryanlara gittim bir süreliğine.

Aznavuryanların Evinde

Daha savaş başlamadan, Manuş'la ben, Aznavuryan ailesiyle çok iyi dosttuk. Hele Manuş, Knar'a çok saygı duyardı. Knar, çocuklarının eğitimi konusunda çok tasalanırdı. Bir gün, Manuş ona, oğlu için endişelenmemesi gerektiğini, zira geleceğinin çok parlak olduğuna emin olduğunu söylemişti. 1940'ta, Knar'a Colpo'dan gönderdiği bir kartpostala şunları yazmıştı: "Charles Ermeni halkının gururu olacak, Fransa'nın da medarı iftiharı." Knar, Manuş'un bunları söylemesinden çok mutlu olmuştu. Şöyle dediğini hatırlıyorum: "Manuş'un Charles hakkında yazdıkları var ya, ona inanıyorum. Neden bilmem, ama doğru söylediğini hissediyorum. Bu bana çok iyi geliyor..."

Kocası Mişa, Almanların uğrak yeri olan bir lokantada çalıştığından, konuşulanları bize aktarma imkânı oluyordu bazen. Biz de bunlardan değerli bilgiler ediniyorduk. Knar da çeşitli yardımlarda bulunarak Direniş'e katılmıştı. Herkes, Mişa'nın patronunun Nazilerle çalıştığına inanıyordu, bizse onu böyle yargılamakta tereddüt ediyorduk. Nitekim, zorla Wehrmacht'a[24] alınan Sovyet askerleriyle irtibat kurmamıza yardım eden oydu.

Lokantaya akşam yemeğine gelen çok sayıda SS olduğunun farkındaydık. Bir gün, Charles ve kız kardeşi Ayda, ağzımızdan zehir kelimesinin çıktığını duydular. Devamlı ayak altında dolaşan küçük bir köpekleri vardı. Çocuklar onu korkunç bir kaderin beklediği şüphesine kapılmışlar. Bu konuyu anneleri-

ne açmışlar ve "arkadaş"larını ortadan kaldırmayı tasarlayıp tasarlamadığımızı sormuşlar ona. Knar çocukları yatıştırmakta epey zorlanmış. Genelde pek çok şeyi sezer, fakat asla bir şey söylemezlerdi. Örnek alınacak kadar ketumdular.

Mişa'nın patronu Gestapo tarafından tutuklandı. Lokanta kapatılmaya zorlandığından, Mişa için en iyisi birkaç aylığına ortalıkta gözükmemekti. O da Knar'ın Lyon'daki kuzenlerine gitti. İyi de etti, zira Gestapo kısa süre sonra onu aramaya geldi. Knar'a, polise bir mektup yazıp kocasının ortalıktan kaybolduğunu söylemesi, ancak tabii ki mektubu Gestapo müfettişleri gelmeden göndermemesi fikrini vermiştim. Müfettişler geldiğinde, Knar, kocasının bulunmasını talep ettiği mektubu gösterdi onlara. Hazırlıklı olduğundan, terk edilmiş kadın rolünü mükemmelen oynadı, hatta müfettişlere Mişa'yı bulup bulamadıklarını sordu. Adamlar bu zavallı kadının masumiyetinden şüphe etmediler, mektubu yırtıp çekip gittiler.

Ben de gitmek zorunda kaldım, çünkü orası tehlikeli olmaya başlamıştı. Hem, aynı yerde uzun süre kalmamak en iyisiydi. Böylece, bir evden öbürüne, kendimi üç kadının yanında buldum. Onlara "üç kız kardeşler" diyecektim.

Üç Kız Kardeşin Evinde

Bana başımı sokacak yeni bir yer bulma işiyle, iyi tanıdığım bir yoldaş olan Adom Babikyan ilgilendi. Çok nazik bir adamdı. Terzilik yapıyordu. Son derece bilgili ve yakışıklıydı. Beni önce karısının ailesine götürdü. Orada, yalnız yaşayan çok yaşlı bir kadınla baş başa kaldım. Ortam, küçük odamdakinden de beterdi sanırım. Moralim iyice dibe vurduğundan, Adom beni bir aile yanına yerleştirmeye karar verdi. İki Fransız kız kardeşten ibaret bir aileydi bu. Üçüncü bir kadın, bir dostları, onlarla birlikte yaşıyordu. Vincennes Ormanı'nın hemen yakınındaydı ev. Babikyan, bana Jacqueline Albertini adıyla bir kimlik belgesi çıkarmayı başardı. Hayat hikâyem kimsenin içinden çıkamayacağı kadar karışıktı: Babam Korsikalı, annem İtalyan'dı! Kimlik için gereken fotoğrafın parasını yanında kaldığım kadınlar ödediler. Hakkımda her şeyi bildikleri halde, bana karşı son derece naziktiler. Dindar Hıristiyanlardı. Her pazar, başıma bir şapka, kolumun altına bir dua kitabı koyup beni ayine götürürlerdi.

İki kız kardeşin büyüğü yazardı. Beni para almadan barındırdıklarından, yazdıklarını daktilo etmeyi önermiştim. Böylece onlara küçük bir hizmette bulunmuş oluyordum. Onlarsa bana bin misliyle karşılık veriyorlardı. Fakat elimden bu kadarı geliyordu. Bazen küçük hediyeler verirlerdi: Bir eşarp, küçük bir yüzük, ufak tefek de olsa tattırdığı küçük mutluluklarla benim için çok büyük değere sahip şeyler.

Elimin altında bir yazı makinesi olduğunu gören Adom Babikyan, *Liberté* adında bir yeraltı gazetesi için makaleler daktilo etmemi rica etti. Adom, Direniş'teki diğer yoldaşlarla aramdaki tek bağdı. Bazen buluşmalara gitmem gerekirdi, fakat asla oturduğum yerden fazla uzağa değil. Baskınlardan veya polis kontrollerinden kaçınmak amacıyla, uzaklaşmamam ve mahallede kalmam önemliydi.

Bütün bu haftalar boyunca, Manuşyan'dan yalnızca radyo yoluyla haber alabildim. Gerçekten de, 23'ler –onlara böyle deniyordu– Fresnes Hapishanesi'ndeyken, her gün Jean-Hérold Paquis adlı, ne yazık ki işgalcilere bol keseden hizmet sunmasıyla ünlü şahsın haberlerine konu olma ayrıcalığına sahip oldular. Paquis, üç ay boyunca, bir saat süren programının neredeyse tamamını Manuşyan Grubu davasına ayırdı. Hakaretler ve alçakça iftiralardan ibaretti bunlar. En alçaltıcı sıfatlar gırla gidiyordu. Manuşyan'a "pis yabancı", "vicdansız katil", "kavruk dışarlıklı" vs. deniyordu. Bu "gazeteci", "o suratsız"ı eleştirmek için, Manuşyan'ın yüzünde işkencenin bırakmış olduğu yara izlerini bile kullandı. Ona ve yoldaşlarına eziyet edildiğini böyle öğrendim. Her gün, Paquis'nin söyleyeceklerini dinlemek istiyordum. Bu şekilde, nefret dolu sözleri arasından tek tük de olsa Manuş'la ilgili haber alabilmeyi umuyordum.

Bir gün, Adom Babikyan, bir makale vermek için Lass'ın benimle görüşmek istediğini söyledi. Onu epeydir görmediğimden buna çok sevindim. Vincennes Ormanı'nda buluşmaya karar verdik. Söylenen günde ve saatte, belirtilen yere gittim, fakat Lass orada değildi. Bir kural haline gelmiş beş dakikalık bekleme süresini fazlasıyla aşarak, yaklaşık çeyrek saat durdum orada. Baktım gelmiyor, eve dönmeye karar verdim. Akşamleyin Adom geldi. Canı çok sıkkın görünüyordu. O daha tek kelime söylemeden, gerektiğinden çok daha uzun beklediğimi, ama karşılaşmadıysak bunun benim suçum olmadığını ileri sü-

rerek kendimi savundum. Fakat sözümü kesti ve kanımı donduran şu sözleri sarf etti: "Gelemezdi, dün tutuklanmış!" Bunun üzerine, o makalenin yerine ne koyacağımızı sordum. Adom, ne istiyorsam onu yazmamı söyledi. Nazizm'e olan olanca nefretimi dile getirdiğim bir yazı yazdım.

Fakat bu haber bana muazzam acı verdi. Lass'ı gayet iyi tanırdım. Olağanüstü bir kadındı. Manuş'a derin bir hayranlık beslerdi. Hatta tapınma derecesinde bağlıydı ona diyebilirim. Bu yüzden de, Lass'a bir bölüm ayırmadan Manuşyan'dan söz etmek olmaz.

Yaman Kız Lass

Gerçek adı Luiza Aslanyan'dı, fakat hepimiz ona Lass derdik. Savaştan önce de bu adla bilinirdi. Yüzünde en ufak darbede kırılacak gibi duran titrek bir güzellik vardı; ta derininde ise, mücadelesi boyunca, ölüm yakasına yapışana dek kullandığı muazzam bir güç...

Manuşyan'a ne kadar hayran olduğunu söylemiştim. Hayranlığı şu mektubunda görülebilir; ayrıca hem Lass'ın hem de Manuş'un kişiliğini bulmak mümkündür orada. İşte, Manuşyan'a yazılmış ve onu konu alan en güzel mektuplardan biri:

Sevgili Manuş, *1937, 17 Aralık*

HOG'un ofisinde, şöminenin yanında, masanın karşısında oturuyordum. Birden, üstünde senin elyazın olan bir kâğıt parçası fark ettim. Muhtemelen orada unutmuştun. Bu beni duygulandırdı ve sana iki satır bir şey yazmaya karar verdim.

Önce, kâğıtta neler yazıyor, bir bakalım:

Kararlar

1. Bir "Fransız-Ermeni" iletişim ağı kurmak.
2. En iyi halk eserlerinin bir araya getirileceği bir defter edinmek.

Bu sade ve süssüz sözler, bir an seni, ruhsal edimlerini, zihnini harekete geçiren dürtüleri ve arzularını düşünmeme yol açtı. Aynı zamanda, kalbinin ne kadar temiz olduğunu hissettim.

Sen yüzünü ilerlemeye ve kültüre dönmüş bir çocuksun. İçinde

bulunduğumuz gerçeklik, genç omuzlarına bir örgütün sorumluluğunu yükledi. Ama bil ki sen insanlığın büyük AVANGARD[25] *örgütünün bir üyesisin. Hayat, onun atılımlarına vakit tanımıyor; bu yüzden çağımızın sana ve senin gibilere ihtiyacı var. Bir sel gibi ön saflarda ilerleyen işçi sınıfının, kendi bağrından çıkmış entelektüellere ihtiyacı var. Burjuva entelektüelleri tarafından aldatılabileceğinden, davasını emanet edebileceği asıl kişiler onlardır. Burjuvalar kimi zaman yanımızda çarpışmaya hazır görünseler de onlara güvenemeyiz.*

Sen sayıları gün geçtikçe artanlardansın. Kalpleri cömertlik ve asalet, not defterleriyse çeşitli kararlarla dolu sayısız genç var. Çoğu o kararların bir tekini bile gerçekleştirme imkânına sahip değil; bazılarıysa ancak bir kısmına ulaşmayı başarıyor.

Fakat bilmeni isterim ki Manuş, irade, cesaret ve inatla tüm kararlarını gerçekleştirmeyi başaranlar da var. Bilmeni isterim ki, hayat kavgasından zaferle çıkan ve olması gereken kişiye, OLABİLECEĞİ *kişiye dönüşenler onlardır. Sen, bunu* YAPABİLİRSİN, *öyleyse yapmalısın. İşçi sınıfının içinden çıkmış entelektüellere öyle ihtiyacımız var ki. Birçok önemli şahsiyeti, çok değerli yoldaşları ve genç, onurlu, iyi yetişmiş bir kuşağı daha önce olduğu gibi bir kere daha bize kazandıran, o yeni entelijansiyadır.*

İçinde kendini biçimlendirdiğin hayat tecrübesi bugün sana çok şey öğretecek ve not defterinde –cebinde ... ateşten (?)[26], yakıcı arzularla dolu, küçük bir defterin saklı olduğunu hissediyorum– yazılı kararları nasıl gerçekleştireceğini gösterecek. 1937 yılının son günlerinde sana yazdığım bu satırları, 1938 yılı için en iyi dileklerim olarak kabul et; mektubumu bu dileklerle bitiriyorum.

Coşkulu yoldaşça selamlarımla,

Lass

Hamiş: Moniqua, Tavit'in Paris'te olmadığını sana söylememi rica etti. Mektubun, onun gidişinden iki gün sonra eline geçmiş.

Manuşyan'ın tutuklanmasından bir süre sonra, Lass bana şu garip soruyu yöneltti: "Şayet günün birinde Manuş kapıyı çalıp gelse ve kötü bir şey yapmadığını, fakat aşkına karşı koyamadığını, bu yüzden de serbest bırakılsın diye yaptıklarından pişman olduğunu beyan ettiğini söylese, onu kabul eder miydin?" Ona bu sorunun yersiz olduğunu, zira böyle bir şeyin hepten imkânsız olduğunu söyledim. Fakat o ısrar edip, böyle bir ihtimali tahayyül etmeye çalışmamı istedi. Bunun üzerine, tek bir sözle kimsenin oradan çıkamayacağını bildiğimi söyledim; dolayısıyla, şayet çıkarsa, onu kesinlikle kabul etmezdim. Fakat, tanıdığım Manuşyan'ın, karakteri gereği, böyle bir şeyi asla yapamayacağını da belirttim. Lass bunu bildiğini, fakat onu asıl ilgilendirenin benim tepkim olduğunu söyledi. Sonra da baş kahramanın Manuşyan olacağı bir roman yazdığından bahsetti.

Bana yönelttiği soruya gelince, gerçek hayatta tepkim bu kadar açık ve kesin, bu kadar basit olur muydu bugün bile bilmiyorum. İnsanın sevdiğini kaybetmesi öyle zor ki..!

Gestapo'nun tutukladığı bu kadındı işte. SS'lerin eline düşme bahtsızlığına uğrayan tüm direnişçiler gibi uzun süre işkence gördükten sonra, Ravensbrück toplama kampına, oradan da Auschwitz'e götürüldü. Orada, hemen yakındaki bir krematoryumda yakılan insan etinin kokusunu ilk duyduğunda, MALA adlı bir şiir yazdı. MALA sevdiklerinin isimlerinin baş harflerinden oluşuyordu: Annesi Manìa, ablası Arşaluys, kendi gerçek ismi Luiza ve toplama kampına götürülürken ölen kocası Arpiar. Bu şiir, onunla birlikte tutuklu bulunan ve ölüm kamplarından sağ çıkma şansına eren kadın bir yoldaş vasıtasıyla ulaştı bize.

Lass'ın ölmeden kısa süre önce yazdığı üç yüz dizeden birkaç bölüm aktarıyorum:

MALA

.....

Işık saçan bir kız çocuğu Mala;
Usta şair, iyi bilir şarkı söylemeyi,
Müziği, sevmeyi; tepeden tırnağa hayat dolu.

.....

Kâbus mu bu, gerçek mi?
Mala bakıyor onlara, faltaşı gözlerle;
Yüreğinden, kanı boşalıyor sanki, sonsuzca,
Kara yarasından sıza sıza.

.....

Mala geldiğinde böyleydi Ravensbrück,
Diğer bütün kampların aynısı...
Bir kamptan diğerine sürüklendi
Tıkıldı Auschwitz cehennemine ebediyen.

.....

Auschwitz, ateş denizi, yoğunlaştırılmış dehşet,
Auschwitz, sayısız kurbanın mezarı,
Toprak inliyor, altında yatan, yarı canlı
Bedenlerin iç çekişleriyle;

.....

Dışarı çıkmak için direnmek lazım,
Bu karanlık cehennemden... o gün geldiğinde.
Birinin nihayet hayatta kalması lazım;
Çıksın ve anlatsın, öğrensin dünya
Hey, hey! Dinleyin, dinleyin, bilin!
Germenlerin kampları böyle işte!

Luiza Aslanyan (Lass)

Bu sararmış kâğıt parçalarını bize Lise Ricole teslim etti.

Gerçekten de, Lass, Auschwitz'den asla dönmeyecekti. Şiirini yazdıktan kısa süre sonra, o da krematoryuma gitti.

Yine Ermenilerden Tutuklananlar

Birkaç gün içinde Manuşyan ve en yakın yoldaşlarının tutuklanmasıyla sonuçlanan büyük gözaltı darbesinden sonra, Gestapo hummalı bir faaliyete girişti. İhanet edecek birilerini bulmaya uğraşıyordu harıl harıl. Arpiar Aslanyan'ın da üyesi olduğu TA'nın merkezi böyle keşfedildi.

MOI sorumlularından Emile, TA sorumlularından Nicolas adlı birinin Gestapo tarafından tutuklanıp kısa süre sonra salıverildiği konusunda Ermeni Direniş yönetimini uyardı. Hemen ardından, diğer göçmen gruplarından TA üyesi yoldaşların tutuklandığı haberi geldi. Besbelli, Nicolas, Gestapo'nun hizmetine girmiş ve direnişçileri ele vermişti. Lass ile Garo Tulumciyan'ın da aralarında bulunduğu Ermeni merkez üçgeni[27], bu durumu Arpiar'a bildirdi. Hem kendisini hem de karısı Lass'ı ve tüm şebekeyi karşı karşıya bıraktığı tehlikeden dolayı, Arpiar'ın evine dönmesi, özellikle de dükkânına gitmesi yasaklandı.

Gerçekten de, Arpiar, sadece birkaç haftadır irtibatta olduğu Nicolas'ı dükkânına götürmek gibi bir tedbirsizlik etmekle kalmamış, Ermeni TA'sının sorumluluğuna getirilmesi vesilesiyle Tulumciyan'ı da oraya çağırmıştı. Tulumciyan, tanımadığı bu adamın karşısında, yeraltı mücadelesinin en temel disiplin kurallarının bu şekilde çiğnenmesinden duyduğu şaşkınlığı ifade etmekten çekinmemişti. Gene de, Almanca bildiriler hazırlayıp dağıtmakla yükümlü bu örgütlenmede aktif bir müca-

dele yürütmekten geri kalmamıştı. Bu işin amacı Nazi askerlerinin cesaretini kırmak ve silahlarını kendi amirlerine doğrultmalarını sağlamaktı.

Tulumciyan, bu şebekede sekiz ay –ki bu süre zarfında her hafta Nicolas ile buluşmuşlardı– faaliyet gösterdikten sonra Direniş'in Ermeni kanadının (Üçgenin) başına getirilmiş, Nicolas'ı da bu gelişmeden haberdar etmişti.

Fırtınadan önceki kısa sessizliğin ardından, Arpiar, Gestapo tarafından dükkânında yakalandı ve evine, Aix Sokağı'na götürüldü. Lass evdeydi ve o da tutuklandı (26 Temmuz 1944). İki gün sonra, iki Gestapo müfettişi, Ermeni yönetimine ulaşmak amacıyla, Tulumciyan kardeşlerin atölyesine geldi. Atölye, malzemelerimiz için depo işlevi görürdü ve pek çok yoldaşımız burayı bilir, gerekli ihtiyaçlarını düzenli aralıklarla buradan temin ederlerdi. Nazi karşıtı Fransızca ve Ermenice yayınları, dağıtım için burada tutardık.

Garo orada değildi. Kardeşi Avedis tutuklandı, Almanya'ya gönderildi ve orada Gestapo tarafından öldürüldü.

Yüreğim burkularak, mütevazı ve kendi halinde bir kadının ismini de anacağım: Şuşanig Der-Tomasyan. Manuşyan'dan bir hafta sonra tutuklandı. Dairesini, toplantılar için Manuşyan'ın hizmetine vermişti. Son seferinde, Manuş'un yanında Albert denen hain de vardı.

Bayan Der-Tomasyan, götürüldüğü Fresnes Hapishanesi'nde iki ay kaldı. Mahkemeden önce, hapishanenin avlusunda, Manuşyan ile Manukyan (Arpen Tavityan), onun serbest bırakılması için ellerinden gelen her şeyi yapacaklarını belirtmişlerdi. Şuşanig'in "hiçbir şey bilmediği" sonunda saptanıp kayıtlara geçti, fakat Manuş ile Manukyan "bir güzel okşandıktan" ve işkence gördükten sonra. Sonraları, ikisinin bu yüce gönüllü hareketini gözleri yaşararak anlattı bize. Ne mutlu ona ve bize ki, oğlu Jirayr'la arkadaşı şair Rupen, bildiriler kaleme

alıp dağıtarak Nazi karşıtı mücadeleyi sürdürüyorlardı. Manuşyan'ın, çok takdir ettiği bu çocuklara güveni tamdı.

Direniş sırasında, Paris bölgesinde, Manuşyan'dan başka altı Ermeni öldürüldü. İşte isimleri:

- *Vahric Vacaraganyan.* 1942'de öldürüldü.
- *Arpen Tavityan* (Manukyan). Kurşuna dizildi.
- *Luiza Aslanyan* (Lass). Krematoryumda öldü.
- *Arpiar Aslanyan.* Toplama kampına götürülürken öldü.
- *Avedis Tulumciyan.* Toplama kampına götürülürken öldü.
- *Hayg Tıbiryan.* Kurtuluş'tan birkaç saat önce öldüresiye işkence gördü.

Manuşyan Grubu'ndan hayatta kalan Ermeniler (partizanlar): *Aleksan Konstantinyan, Arsen Çakaryan, Diran Vosgeriçyan, Henri Karayan, Meline Manuşyan.*

Grup parçalandığından, yeni bir faaliyete girişmiştik. Zorla Alman ordusuna alınan ve Müttefiklerin çıkarmasına karşı kalkan olarak kullanılması düşünülen Sovyet askerleriyle temasa geçmeyi amaçlıyorduk. Bu hiç de kolay olmadı, zira bazı yoldaşlar bunun hiçbir işe yaramayacağını düşünüyorlardı. Fakat çoğunluk böyle bir girişimden yana olduğunu belirtti. Elde edilen sonuçlar, çalışmamızın boşuna olmadığını kanıtladı sonradan. Almanların karşı safına geçen Rus, Ermeni, Gürcü veya Azeri kökenli askerler saymakla bitmez. Bu durum, çıkarmanın ardından Müttefiklerin ilerleyişini büyük ölçüde kolaylaştıracaktı. Tutsakların –gerçekten tutsaktılar– çoğu bizim yanımızda çarpıştı. Yabancı topraklarda, Alman ordusu bünyesinde öyle tecrit edilmiş haldeydiler ki, şiddetle ihtiyaç duydukları bu dış desteği onlara sağlayan biz olduk. Çoğu Fransa topraklarında öldü, fakat özgürlük için ve Nazizm'e karşı çarpışarak.

Bu çalışma başladığında, Manuşyan henüz hayattaydı. Fa-

kat ondan ve yoldaşlarından hâlâ haber alamıyordum. Sovyet askerleriyle kurulan temaslardan ben sorumluydum. Sonradan bildiriler halinde dağıtacağımız mektupları yazmakla yükümlüydüm. Bu faaliyet, onların sorumlularıyla tanışmama vesile oldu. Aznavuryanların evinde toplanılıyordu. Üstlerinde Alman üniformaları vardı tabii ki, bu da küçük Charles için bayağı sorun yarattı. Çok munis bir çocuktu, durumu da gayet iyi anlıyordu. Fakat bir gün, kendini tutamayıp, bu konuyu annesine açtı. Hepimizin Fransız veya Ermeni olduğunu, Alman ordusunun üniformasını taşıyan askerleri eve kabul etmememiz gerektiğini söyledi. Bunun üzerine Knar ona durumu açıkladı, fakat oğlan tatmin olmadı. Askerlerin gelmeden önce üstlerini değiştirmeleri konusunda ısrar etti; konu komşu Alman askerlerini eve aldığımızı sansın istemiyormuş. Biz de buna göre davranmak zorunda kaldık.

Yine Aznavuryanların Evinde

Daha önce gördüğümüz gibi, patronu tutuklanınca ve bunun üzerine Mişa da Lyon'a gidince, Sovyet tutsaklarla yaptığım çalışma sekteye uğramıştı. Knar'ın evine haftalar sonra dönebildim ve bu çalışmaya yeniden başladım.

Misak'ın ve yoldaşlarının başına neler geldiğini hâlâ bilmiyordum. Çevremdekiler bu konuda tam bir sessizlik içindeydi. Bir tek Jean-Hérold Paquis hakaret ve nefret dolu safrasını akıtıyordu her gün. Fakat davayla ilgili en ufak bir haber alamadım; sonra ise, hiç. Bazen bir şeylerden şüphelendiğim olurdu. Fakat kesin bir şey yoktu. En kötüsünü tahayyül etmekten korkarak, bu konuya daha fazla kafa yormaya cesaret edemezdim.

Bir gün, Mişa'nın dönüşünden sonra, bir tartışma oldu, tam takip edemedim. Gittikçe kendi yalnızlığıma gömülmüştüm. Mişa kulak vermediğim bir şeyler söylüyordu ki, birden, Manuş'un adını sarf etti. O anda bir hareketlenme oldu, herkes bir ağızdan konuşmaya başladı. Mişa odadan çıktı, Knar ise yanımda kalıp, bana başka şeylerden bahsetmek için çırpındı.

Savaştan kısa süre önce, Misak'la ben, Vire'de bir yıllığına bir oda kiralamıştık. Ayrı düşersek veya ikimizden birinin başına bir iş gelirse, orada buluşacaktık. Bize bu odayı kiraya verenlerin on üç-on dört yaşlarında bir oğulları vardı; çocuk Manuş'a çok hayrandı. Bazen bana şöyle derdi: "Sizi seviyorum gerçekten, kendimi size yakın hissediyorum, fakat o olağanüstü biri..." O zaman kıskanmış gibi yapar ve Misak'ın da herkes gibi bir insan olduğunu, sayısız işçiden biri olduğunu söylerdim. Bunun üzerine bana şöyle derdi: "Hayır, hayır! Onun bir

işçi olduğunu biliyorum, fakat aynı zamanda başka bir şey de... Ona çok hayranım." Bunları hatırlayınca, aklıma çılgınca bir fikir geldi. Radyoda anlatılanlar belki de halkı kandırmak için söylenen yalanlardı diye düşündüm. Belki de Manuş, Gestapo'nun elinden kurtulmayı başarmıştı. Belki orada, Vire'de saklanıyor ve aylardır beni bekliyordu. Bu fikir aklımdan çıkmıyordu. En ufak bir kuşkumun kalmaması gerekiyordu. Manuş'un orada olup olmadığına bakması için Knar'dan Vire'e gitmesini rica ettim. Kadıncağız kabul etmek zorunda kaldı, yoksa ona rahat vermeyecektim. Tabii ki Manuş orada değildi. Ev sahibi kadın Knar'a güvenmemiş ve hakkımızda bilgi vermek istememiş. Manuşyan'ı tutuklandığından beri görmediğine yemin etmiş sadece.

Bazı anlar zihnim oradan oraya sürükleniyordu. Bir keresinde, hatırlıyorum, yine Knar'ın evindeydik. Alman ordusundaki Ruslarla Ermenilerin katılacağı bir partiye gidecekti herkes. Direniş'e katılmayan Ermenilerin düzenlediği bu eğlencenin resmi bir niteliği vardı. Bütün aile orada olacaktı, Marie adında bir dostları da. Beni de götürmeye çalıştılar, ama kabul etmedim. Evde yalnız kalmayı tercih ediyordum. Döndüklerinde, beni aynen bıraktıkları halde, bir sandalyeye oturmuş bulmanın nasıl da yüreğine dokunduğunu söyleyen Marie oldu. Saatlerce, duvarda veya havada, görünür ya da hayali bir noktaya takılı kalırdım. Gözlerimi o noktaya diker, hiç ayırmazdım; onu kaybedersem kendimi kaybederim diye korkardım. Böyle zamanlarda dengem, umutsuzca tutunduğum o uyduruk dala bağlıydı adeta. Bu durum Marie'yi sarstı, beni evine davet etti. Çocuklarının varlığı sayesinde havam değişir diye düşünmüştü. Herkes bu konuda hemfikir olduğundan, sorun çıkarmadan kabul ettim. Oradan oraya çekip götürülmekten hiçbir rahatsızlık duymayan bir kuklaya dönmüştüm nasılsa. Yavaş yavaş bilincimi kaybetmekteydim.

Öğreniyorum..!

Marie'nin evinde, etrafımdaki herkes hoş ve gerginlikten uzak bir ortam yaratmayı başarmıştı, en azından, mümkün mertebe. Knar'ın evindeyken de, küçük Ayda bana manevi yönden büyük güç vermişti. Alabildiğine nazikti ve küçük kız kardeşiymişim gibi ilgilenirdi benimle. Akşamları aynı yatakta uyuduğumuzdan, bana hikâyeler anlatırdı. Çocuksu aşklarına dair küçük sırlarını paylaşır, bunları annesine söylemeyeyim diye söz verdirirdi. Önemsiz şeylerdi bunlar, fakat günün en iç daraltıcı zamanı olan akşam saatlerinin olabildiğince iyi geçmesi için beni yeterince oyalardı. Bu şekilde beni konuşturur, kendisi de konuşurdu, ben uykuya dalana kadar.

O zamanlar uykum eskisine oranla biraz daha sakindi. Bir geceyi hatırlıyorum, "üç kız kardeş"in evindeyken olmalı. Sıçrayarak uyanmıştım, deli gibi bağırıp ağlıyordum. Herkes kalkmış, başucuma koşmuştu. Sanrılar içinde, "Onu öldürdüler, onu öldürdüler!" diye tekrarlıyordum. "Böyle bir şey mümkün değil, yoksa gazeteler yazardı," diyerek beni rahatlatmaya çalıştılar. Kanıtlamak istercesine, son günlerin bütün gazetelerini alıp getirdiler. Manuşyan hakkında hiçbir şey yoktu. Fakat içimde bir şeylerin kırıldığını hissediyordum.

Marie'nin evindeyse, bana yöneltilen ilgi ve yakınlık, eğreti de olsa bir dengeye kavuşmamı sağlamıştı. Bu da eski halime nazaran bir gelişme sayılırdı. Zor zamanlardı. Marie birazcık et temin etme imkânı bulduğunda, onu çocuklarıyla bana pay-

laştırır, kocasıyla kendisi ise hiç dokunmazdı. İtiraz ederdim elbette, fakat bunun beyhude olduğunu da görürdüm. Benim yerime yemektense, çöpe atmayı yeğlerdi. Herkese yetecek kadar yoktu işte! Arada sırada patates kızartması yaptığı da olurdu, kendimi bildim bileli bayılırdım buna. Başta, bir iki taneden fazla yiyemezken, yavaş yavaş iştahımı açmayı başarmıştı Marie.

Bir akşam, yemeğe oturacaktık. Patates kızartmalarının kokusunu çoktan içime çekmeye başlamıştım. Çok canım çekiyordu ve bu sefer iyi kötü bir miktar yiyebileceğimi hissediyordum. Birden, güm güm kapı vuruldu. Marie derhal beni bir odaya sokup kapıyı üstümden iki kere kilitledi, anahtarı da cebine koydu. Sonra, gidip kapıyı açtı. "Ah! Sen misin Joseph!" diye bağırdığını işittim. Joseph, benim gibi Gestapo tarafından aranan bir yoldaşımızdı. Sokağa çıkmamalıydı, fakat o aklına estiği gibi davranırdı. Daima gözü pek biri olmuştu, hatta bazen temkini tamamen elden bırakırdı. Patates kızartmalarını görünce bir sevinç çığlığı attı, sonra benim orada olup olmadığımı sordu. Birbirimizi iyi tanıdığımızdan, Marie beni saklandığım yerden çıkardı. Ete dokunmamasını, çünkü bana ve çocuklarına ayırmış olduğunu söyledi. Yemeğe koyulacakken, Manuşyan'dan hiç haber alıp almadığını sormak istedim. Daha cümleme yeni başlamıştım ki, lafı ağzıma tıkayarak, "Manuşyan bütün grupla beraber kurşuna dizilmiş!" deyiverdi. O esnada, bastığım yerin ayaklarımın altından çekildiği hissine kapıldım. Az evvel duyduğum kelimeler sanki milyonlarca ağız tarafından haykırılmıştı. Kapıyı çarparak çıktım ve nereye gittiğimi bilmeden koştum, koştum. Marie'nin daha sonra söylediğine göre, hemen yakındaki Seine Nehri tarafına gitmişim. Fakat o sırada amacımın ne olduğunu doğrusu bilmiyordum. Koşuyor, koşuyordum. Kaçıyordum belki, yahut da ulaşmaya çalışıyordum. Neye? Kime? Bilmiyorum. Arkamdan yetişen

Marie ile Joseph zor da olsa beni eve getirmeyi başardılar. Artık ne patates kızartması, ne de herhangi bir şey yemem söz konusuydu. Yalnızca biraz kahve içirebildiler.

Marie, Joseph'e çok hiddetlenmişti, onu bir daha görmek istemediğini söyledi. "Yaptığına bir bak! Nihayet ona bir şeyler yedirebiliyorduk, biraz konuşmaya başlamıştı ve sen iki-üç kelimeyle her şeyi berbat ettin. Haydi, iki lokma bir şeyler ye ve git!" Zavallı Joseph, mahcup olmuştu, öyle duygulanmıştı ki bir şey diyemedi. Belli ki söylediklerinden pişman olmuştu, fakat benim bildiğimi sanıyormuş. Gerçekten de, Manuşyan ve yoldaşları haftalar önce kurşuna dizilmiş; fakat korkunç haberi benden gizlemeyi başarmışlar.

Artık, yavaş yavaş, zihnimdeki her şey aydınlığa kavuşacaktı. Önce, nasıl tutuklandığı, sonra nasıl hapsedildiği, son olarak da hepsinin idamıyla sonuçlanacak yargılanmaları. Bu şekilde, son ayların trajik seyrini zihnimde yeniden oluşturabildim.

"23 Kişiydiler..."

Kalabalık ruhumu ebediyen kalabalığa
sunmak için dışarı fırlıyorum..
Manuşyan'ın bir şiirinden.

16 Kasım 1943'te, Manuşyan tutuklanır. Bu tarihten önceki üç gün içinde yoldaşlarının çoğu yakalanmıştır. Görünüşe göre bundan bir tek Manuşyan haberdardır. Fakat buluşacağı kişilerin adreslerini bilmediğinden, ayrıca o meşhur 16 Kasım sabahına kadar belirlenmiş başka buluşma olmadığından, hain ilan edilmemek adına randevuya gitmekten başka çaresi kalmamıştır. Onun açısından bu, intihardan farksızdı, fakat başka ne yapabilirdi? En yakın yoldaşlarını tutuklamış olan Almanlar, sonunda grubun şefini de ele geçirmeye karar vermiştir. O sabah olan budur işte. Tutuklanmanın nerede yapıldığını ise kesin olarak bilmiyoruz. Bildiğimiz tek şey, her şeyin banliyöde olup bittiği.

Almanlar gerekli bütün bilgilere sahiptirler. Önce tutuklayıp ardından salıverdikleri siyasi komiserden edinmişlerdir bunları. Bu da şaşmaz bir şekilde hedefe varmalarını sağlar. Manuşyan ve yoldaşları buluşma yerinde bir araya geldiklerinde, bütün mahalle kuşatılmıştır. Her şey çok kısa zamanda olup biter. Manuşyan, birkaç metre ötedeki Albert denen siyasi komiseri hemen fark eder. Adam onu Almanlara işaret eder, onlar da derhal etrafını sararlar. Askerlerin gözetimindeki Albert ise sıvışmayı başarır. Naziler ateş açmadıklarından, Manuşyan silahına davranmamaya karar verir. Yanında bulunan yoldaşlarına teslim olmalarını emreder.

Tutuklanma biçiminin ve buna zemin hazırlayan şeyin ihanet olduğundan şüphe yok. Son zamanlarda kapıldığımız kuşkuların doğrulanacağından emin gibiydik zaten. Sonradan, pek çok tanık ifadesi, korktuğumuz şeyin başımıza geldiğini kanıtladı. Mesela, Manuşyan Fresnes Hapishanesi'ndeyken, infazdan kısa süre önce bir hücre arkadaşının yazdığı şu mektup. Yazarı yabancı kökenli olduğundan, imla hatalarını düzeltim.

Ben, aşağıda imzası bulunan, Colombes, Colbert Sokağı 206 numarada mukim, 22 Mayıs 1944'te, 3801 sicil numarasıyla Neuengamme kampına gönderilen siyasi tutuklu, eski Uluslararası Tugaylar savaşçısı ve Komünist Parti üyesi TOMASINA Joseph.

24 Ocak 1944'te tutuklandım ve Fresnes Hapishanesi'ne götürüldüm. 25 Ocak'ta, ikinci kısımdaki, 354 numaralı hücrede, yoldaşımız Manouchian Michel ile beraberdim. Manouchian kendi siyasi komiserinin onları ihbar ettiğini, bu siyasi komiseri onunla tanıştıran ve birlikte çalışması için ısrar edenin Roger adlı biri olduğunu söyledi bana. Manouchian bu siyasi komisere güvenmiyordu. Roger adlı kişinin ısrarı karşısında, disiplini bozmamak adına çalışmayı kabul etmiş. Manouchian karısına son ifadelerini aktarma ve onun vasıtasıyla Komünist Parti'yi haberdar etme sorumluluğunu bana verdi. Manouchian, Roger adlı kişiyi siyasi komiserin suçuna iştirak etmekle itham ediyor açıkça. FTP'li yoldaşların gerçek isimlerini ve adreslerini siyasi komisere vermesi için Roger'nin (Manouchian'a) ısrar ettiğini ve adres değiştirmelerine engel olduğunu söyledi.

Ayrıca, Manouchian tehdit altında olduğunu, zira pek çok kişinin kendisini izlediğini fark ettiğini söyleyince, Roger onun gözünü disiplinsizlikle korkutarak, eylemlerini durdurmasını veya uzaklaşmasını açıkça men etmiş. Manouchian siyasi komiseri metrodaki son randevuda görmüş; adamın işareti üzerine, yanında bulunan

sivil polisler Manouchian'ın üzerine atılmış, derhal kelepçeyi geçirmiş, siyasi komiseri ise serbest bırakmışlar.

İfademin doğruluğunu teyit etmek için, Manouchian ve benimle birlikte hapiste olan arkadaşları bulmayı görev ediniyorum.

TOMASINA

Manuş'un ölmeden birkaç saat önce yazdığı son mektubundaki bir cümlede, bu yazılanlar zımnen teyit ediliyor: "Bana kötülük eden veya kötülük etmek istemiş olan herkesi affediyorum, kendi postunu kurtarmak için *bize ihanet edenle bizleri satanlar* hariç!" (Bu son kelimelerin altını çizen benim –Meline).

Fresnes Hapishanesi'nde geçirdikleri üç ay boyunca, 23'ler uzun uzun sorgulanır, yani işkence görürler. Yargılanmaları sırasında taşıdıkları yara izleri de bunu kanıtlar. Sorgulamalarda, eylemlerinden ve bunları niçin yapmış olduklarından başka bir şey söylemezler. Pişman olduklarına dair tek bir söz çıkmaz ağızlarından; aksine, sırf görevlerini yerine getirdiklerini söylerler. Her biri, onları harekete geçiren ortak nedenlerin yanı sıra, kendi özel gerekçelerini açıklar. Mesela Yahudiler, onları toptan ortadan kaldırmak isteyen Nazi barbarlığına karşı kendilerini savunduklarını; Ermeniler, Birinci Dünya Savaşı sırasında Almanların onayıyla katledilmiş halklarının özgürlüğünü korumak için savaştıklarını; İspanyollar, ülkelerinde ortalığı kasıp kavuran faşizme karşı çarpıştıklarını; İtalyanlar, Hitler'in müttefiki Mussolini tarafından kovuldukları memleketlerine dönebilmek amacıyla silaha sarıldıklarını; Polonyalılar, Hitler'in haritadan sildiği vatanlarının yok olmaması için mücadele ettiklerini belirtirler. Hepsi de, işgalci Nazilere karşı halklarıyla omuz omuza savaşırken, kendilerine kucak açmış olan Fransa'ya karşı görevlerini yerine getirdiklerini söylerler.

Bir gün, Naziler, düzenli olarak yaptıkları üzere, Celestino Alfonso'yu getirtirler. Alfonso son derece sakindir, hatta gülümsemektedir. Kendisine bir sigara verebilirler mi diye sorar, bir de oturması için tabure. Cellatları onu bu denli munis ve besbelli bu kadar iyi niyetli görünce, bayağı kibar davranırlar. Konuşacağı anı kollayarak, ona bir tabure verir ve sigara ikram ederler. Alfonso, Almanların dikkatli bakışları altında, sakin sakin sigarasını tüttürür. Sonra bir sigara daha ister: Aynı sahne, aynı sigara, aynı sükûnet. Nihayet, yoldaşımız ayağa kalkar ve izmariti atarak şöyle der: "Artık bitirdiğime göre, işinize başlayabilirsiniz." İşkencecilerinin öfkeden nasıl kudurduğunu belirtmeye gerek yok! Celestino Alfonso, İspanya'da Cumhuriyetçi Ordu'da savaşmıştı. Franco'nun hapishanelerinde yıllarca kalan erkek kardeşi intihar etmişti.

21 Şubat'tan birkaç gün önce Almanlar, tutsaklara mahkemelerinin görüleceğini bildirirler. Neler söyleyeceklerini iyice düşünüp taşınmalarını isterler. Belki pişman olduklarını dile getirirler de, böylece halkın gözünden düşerler diye ummaktadırlar. Manuşyan ve yoldaşları düşünüp taşınırlar gerçekten de, fakat bambaşka bir şekilde. Üç gün süren dava, 19, 20 ve 21 Şubat tarihlerinde Rivoli Sokağı'nda, Tuileries'nin tam karşısındaki Continental Oteli'nde görülür.

Savaştan önce, henüz Louvois Sokağı'ndaki küçük odamda yaşarken, Manuşyan sık sık beni almaya gelir, birlikte Tuileries Bahçeleri'nde dolaşırdık. Orada bir banka otururduk; binlerce ve binlerce gencin bir zamanlar yaptığı, hâlâ yapmakta olduğu ve ilerde yapacağı gibi. Şaka olsun diye, Manuş'a benim kraliçe Marie-Antoinette'in, onun da XVI. Louis'nin yerini aldığımızı söylerdim. Fakat o hemen ciddileşirdi. Bana güzel şeyler söylerdi, eşi benzeri yokmuş gibime gelen, daha önce hiç söylenmemiş sözler. Kendi şiirlerini mırıldanırdı, bir gün önce veya o sabah not aldığı birkaç dizeyi veya bir düşünceyi. Bana

Tekeyan'ın bir şiirini de okuduğunu hatırlıyorum; şöyle bir şeydi galiba: "Sevdim, ama bilen yok aşkımın derinliğini, ne seni ne kadar, ne de nasıl sevdiğimi..."[28]

Bugün bile, trafiğin şimdi tek yönlü aktığı Rivoli Sokağı'ndan geçerken, sağa, Continental Oteli'nin bulunduğu tarafa bakamam. Orası benim için ölümün tarafıdır. Bakışlarımı sola çeviririm, hayatın tarafına! Ben on sekiz-on dokuz, o yirmi üç-yirmi dört yaşlarındayken, hayatın, Manuş'la benim hayatımızın ifade ettiği şeyle dolar içim. Artık birer hatıradan ibaret olan, yani geride kalan o günlerle. Zira hayatımı yeni baştan kuramadım. Hem, bir hayat yeni baştan kurulabilir mi? O zamandan beri yitiğim; bana en ufak bir huzur vermeyen bir geçmişten artakaldım, hepsi bu.

Mahkeme sırasında, Manuşyan ve yoldaşlarına dair, oturumlarda hazır bulunan dinleyicileri etkileyen pek çok ayrıntıdan söz edilebilir. Fakat, davet edilmiş olduklarına göre, doğal olarak Almanlarla gayet iyi ilişkiler içindeki dinleyiciler, hayranlıktan çok, şaşkınlık duymuş olmalılar.

Ritter'e karşı düzenlenen suikast konuşulurken, küçük bir olay meydana gelir. Bu suikastın yankısının Berlin'e, hatta Hitler'in yakın çevresine kadar ulaştığını biliyoruz. Hitler, dostunun ölümünden sorumlu olanları yargılayan mahkemeye bir tebrik mesajı göndermiştir ayrıca. Mahkeme başkanı, Ritter'i kimin öldürdüğünü sorar. Alfonso, kendisinin öldürdüğü cevabını verir. O sırada Rayman ayağa fırlar ve "Nasıl? Sen mi! Julius Ritter'i ben öldürdüm!" diye haykırır. Dönemin köşe yazarları, iki direnişçinin tartışmaya başladığını görmekten bir an çok memnun olurlar; böylece saflarının nihayet dağıldığını ileri sürebileceklerdir. Ancak sevinçleri çok kısa sürer, zira Rayman sözlerine şöyle devam eder: "Hatırlasana, el bombasını atan sendin, evet, fakat Ritter sadece yaralanmıştı; bunun üzerine ben tabancamı üzerine boşaltarak işini bitirdim. Bu ey-

lemin sorumluluğunu niçin tek başına üstlenmek istiyorsun? Onu birlikte ölüme gönderdik ve bunun şanını da birlikte paylaşmalıyız!" Rayman, bunları söylerken, yalnızca yoldaşına hitap eder, onları yargılayacak olan mahkeme heyetine tek bir kere bile bakmaz. Anlaşılan o ki, salona korkunç bir sessizlik çökmüştür.

Her oturumun başında, sanıklara ayrılan bölmeye ilk giren Manuşyan'dır. Onu gruptaki diğer yoldaşlar izler. Elleri kelepçelidir. Son gün, salon ağzına kadar doludur. Gestapo temsilcileri ve işbirlikçi gazeteciler de oradadır. Manuşyan içeri girdiğinde küfürlerle karşılanır: "Haydut! Katil!" Manuşyan yerine doğru ilerleyip, her zamanki gibi ayakta durur. Bakışlarını orada bulunanların üzerinde gezdirir. Yüzünde burukluk ve küçümsemeyle karışık hafif, çok hafif bir tebessüm belirir. Bunun üzerine herkes, "Utanmaz! Hayasız!" diye haykırmaya başlar. Öyle ki mahkeme başkanı defalarca "Susun!" diye uyarıda bulunmak zorunda kalır.

Manuşyan, mahkemenin atamış olduğu avukatı reddedip, savunmasını kendi yapar. Savcı, iddianamesinde, dengesini koruyan, son derece sakin görünen, kelimelerini dikkatle seçen, söylediği her şeyi uzun boylu düşünen Manuşyan'ın bu özelliklerini kullanmaya çalışır. Nitekim bu da etkisini gösterir. İddia makamı, özet olarak şöyle der: "Şu adama bakın, zeki, sakin, iyi eğitimli birine benziyor; hiçbir şey onu incitemezmiş gibi, yüzünde tek bir kas kımıldamıyor... Fakat onunla bir başınıza ormana gitmenizi tavsiye etmem. Asla sağ çıkamazsınız!" Bu şekilde, hiç istemediği halde, Manuşyan'ın olağanüstü kişiliğini övmüş olur. Bu saldırılar, Manuşyan'ın inançlarının gücünü ve onu yargıladığını ileri sürenlere kafa tutma iradesini bir kere daha ortaya çıkarır.

Manuşyan son konuşmasını önceden hazırlamış olmalı, fakat orada bulunanların kendisine karşı son derece güçlü bir

şekilde dile gelen nefreti karşısında, irticalen, aşağı yukarı şunları söyler. Önce, Almanlara doğru dönerek: "Size söyleyecek hiçbir şeyim yok. Ben size karşı koyup savaşarak görevimi yaptım. Yaptığım hiçbir şeyden pişman değilim. Şimdi, rolünü oynama sırası sizde: Elinizdeyim." Sonra, Fransızlara dönerek: "Fakat size gelince, sizler Fransız'sınız. Biz Fransa için, bu ülkenin kurtuluşu için savaştık. Sizse vicdanınızı ve ruhunuzu düşmana sattınız. Siz Fransız uyruğunu miras aldınız, bizse bu uyruğu hak ettik."

Bu sözler, Cezayir Radyosu tarafından yayınlanır, Londra Radyosu ise Manuşyan Grubu'nun bütün önemli eylemlerini sıralar.

23'ler ölüme mahkûm edilir. Karar ilan edildiğinde, mahkeme başkanı onlara af dilemeyi düşünüp düşünmediklerini sorar. Bunun üzerine bütün yoldaşları Manuşyan'a dönüp kara ve derin gözlerinin içine bakarlar ve hep bir ağızdan "HAYIR!" derler.

Muhtemel bir af başvurusunda bulunmak için teorik olarak önlerinde birçok gün vardır, fakat Almanlar kendilerine bunca zamandır kafa tutmuş olan bu adamlarla işlerini bir an önce bitirmek için sabırsızlanmaktadırlar. Aynı gün kurşuna dizilirler, Olga Bancic hariç; çünkü Fransız yasasına göre kadınların kurşuna dizilmesi yasaktır. Bancic, Almanya'nın Stuttgart şehrine götürülür ve 10 Mayıs'ta başı vurulur. O gün otuz ikinci yaş günüdür.

Öğleden sonra, papazlar ve Kızıl Haç, mahkûmları ziyaret izni almayı başarırlar. Hepsi de son arzularını dile getirerek, kâğıt ve kalem isterler. Böylece yakınlarına, başlarına gelenin derinlerde yatan sebeplerini birkaç kelimeyle açıkladıkları bir mektup ulaştırma imkânı bulurlar. Ardından, kurşuna dizilmek üzere, Valérien Tepesi'ne götürülürler. Celestino Alfonso ve Manuşyan gözlerinin bağlanmasını kabul etmez; zira Misak,

birkaç dakika önce yazdığı gibi, "... güneşe ve güzelim tabiata bakarak..." ölmek istiyordur. Hepsi çok gençti, hem ruhen hem bedenen:

Thomas Elek	Macar	18 yaşında
Roger Rouxel	Fransız	18 yaşında
Wolf Wajsbrot	Polonyalı	18 yaşında
Rino Della Negra	İtalyan	19 yaşında
Maurice Fingercwajg	Polonyalı	19 yaşında
Leon Goldberg	Polonyalı	19 yaşında
Robert Witchitz	Fransız	19 yaşında
Georges Cloarec	Fransız	20 yaşında
Marcel Rayman	Polonyalı	21 yaşında
Spartaco Fontano	İtalyan	22 yaşında
Cesare Luccarini	İtalyan	22 yaşında
Jonas Geduldig	Polonyalı	26 yaşında
Celestino Alfonso	İspanyol	27 yaşında
Willy Szapiro	Polonyalı	29 yaşında
Olga Bancic	Rumen	32 yaşında
Amedeo Usseglio	İtalyan	32 yaşında
Szlama Grzywacz	Polonyalı	34 yaşında
Stanislas Kubacki	Polonyalı	36 yaşında
Misak Manuşyan	Ermeni	37 yaşında
Joseph Boczov	Rumen	38 yaşında
Emeric Glasz	Macar	42 yaşında
Antoine Salvadori	İtalyan	43 yaşında
Arpen Tavityan	Ermeni	44 yaşında

Manuş'un birkaç gün sonra elime geçmesi gereken son mektubunu, daha önce defalarca aktarılmış olsa da, buraya almamak elde değil.

Canım Meline'm, sevgili küçük yetimim, *21 Şubat 1944,*
Fresnes

Birkaç saat içinde, artık bu dünyada olmayacağım. Bugün öğleden sonra 15.00'te kurşuna dizileceğiz. Başıma gelen bir kaza gibi bu. İnanamıyorum ama yine de seni bir daha görmeyeceğimi biliyorum.

Sana ne yazabilirim? Kafamda her şey karmakarışık, aynı zamanda da çok açık.

Gönüllü asker olarak Kurtuluş Ordusu'na girmiştim, Zafere ve hedefe iki adım kala ölüyorum. Bizden sonra yaşayacaklara ve yarının Özgürlüğünün ve Barışının güzelliğini tadacaklara ne mutlu. Fransız halkının ve tüm Özgürlük savaşçılarının hatıramıza gereğince saygı göstereceklerine eminim. Ölüme bunca yaklaşmışken, ne Alman halkına ne de başka bir kimseye kin duymadığımı ilan ediyorum; herkes layık olduğu cezayı ve mükâfatı bulacak. Alman halkı ve diğer bütün halklar, çok sürmeyecek olan savaşın ardından barış içinde ve kardeşçe yaşayacaklar. Ne mutlu onlara... Seni mutlu edemediğim için derin bir pişmanlık duyuyorum. Bir çocuğumuz olsun çok isterdim, senin de hep istediğin gibi. Onun için senden ricam, savaştan sonra muhakkak evlenmen, beni mutlu etmek ve de son arzumu yerine getirmek için bir çocuk yapman. Seni mutlu edebilecek biriyle evlen. Neyim var neyim yok hepsini sana, ablana ve yeğenlerime bırakıyorum. Savaştan sonra, karım olarak savaş dulu aylığını bağlatabilirsin, zira Fransız Kurtuluş Ordusu'nun nizami bir askeri olarak ölüyorum.

Hatıramı yaşatacak olan dostların yardımıyla, okunmaya değer şiirlerimi ve yazılarımı bastır. Anılarımı, mümkünse, Ermenistan'daki akrabalarıma ulaştırırsın. Birazdan 23 yoldaşımla birlikte, vicdanı rahat bir insanın dinginliği ve cesaretiyle öleceğim; zira kişisel olarak kimseye kötülük etmedim, ettimse de kin

ve nefret duymadan ettim. Bugün hava güneşli. Güneşe ve onca sevdiğim güzelim tabiata bakarak hayata ve sizlere, sen çok sevgili karıma ve çok sevgili dostlarıma veda edeceğim. Bana kötülük eden veya kötülük etmek istemiş olan herkesi affediyorum, kendi postunu kurtarmak için bize ihanet edenle bizleri satanlar hariç! Seni ve ablanı, beni uzaktan veya yakından tanımış tüm dostları sıkıca kucaklıyor ve göğsüme bastırıyorum. Elveda. Dostun, yoldaşın, kocan.

Manouchian Michel djanigıt*

Hamiş: Plaisance Sokağı'ndaki bavulda 15 bin frankım var. Alabilirsen borçlarımı öde, kalanını da Armen'e ver. M.M.

Bu mektup ilk defa radyoda ve tiyatroda Madeleine Renaud tarafından okundu ve yine ilk defa d'Astier de la Vigerie, gazetesi *Libération*'da yayımladı. O zamandan beri, bilindiği gibi, mektup bütün dünyada defalarca gündeme geldi ve benimle hâlâ konuşuyor, konuşuyor...

* **djanigıt:** Manuşyan Fransızca yazdığı veda mektubunu Ermenicede "cancağızın" anlamında kullanılan *canigıt* sözcüğüyle bitiriyor.

İki Eksi Bir

"Seven, sevilenden daha zengindir."
Misak Manuşyan'ın kullandığı bir alıntı.

Manuş'un kurşuna dizildiğini öğrendiğimde, zihnimde beliren ilk görüntü, dişleri oldu. Işıldayan, sedef beyazı, gülünce güneş gibi parlayan dişleri: Nadiren güldüğünden, harikuladeydi! O ki diş ağrısı nedir hiç bilmezdi... Nasıl bozdular tebessümünü diye sormadan edemiyordum kendime. Nasıl dokundular dişlerine! Bozdular kim bilir; ne korkunç! Güzelim dişleri, hayat kadar güzel olan o tebessümü!

Kurtuluş'tan sonra, Direniş örgütleri, Manuşyan ve grubu onuruna bir tören düzenlediler. Ordu da törene katılıp, saygı atışında bulundu. O gün, Manuşyan ve yoldaşlarının naaşlarının nakledildiği Ivry Mezarlığı'na koca bir demet menekşe götürdüm. Manuşyan menekşeyi çok severdi. Bana sık sık birkaç tane getirirdi. Yılların sayısını, demet demet hesaplamıştım sanki. Demetlerin sayısı belki tutmuyordu ama gönlüm öyle söylüyordu. Menekşelerimi Manuş'un mezarına koydum ve şöyle dedim: "İşte, sana teşekkür ediyor ve bana getirdiğin çiçeği, yani aşkı sana veriyorum..."

Aşkımız nasıl bir şeydi, özellikle de Manuşyan için ne ifade ediyordu? Bundan bahsetmek boynumun borcu. Efsanelere gönderme yapmaktan hoşlanır, bunlarda kendi duygularının derin anlamını bulmaya çalışırdı. Aşkımız için de bu böyleydi, onun bana olan aşkı için de. Bir masal vardı anlattığı, bir kıza deli divane âşık bir delikanlının hikâyesi. Kızın babası birleşmelerine karşıymış. Delikanlı ne aşkından vazgeçmeye ne de unutmaya niyetli olduğundan, kızın babası onu bir sınavdan

geçirmeyi teklif etmiş. Aşkının kanıtı olarak, sevdiğini dağın tepesine kadar taşımasını istemiş delikanlıdan. Ne kadar tutkun olduğunu gösterebileceğine çok sevinen delikanlı, coşkuyla kabul etmiş teklifi. Babanın istediğini yapmış, fakat dağın zirvesine vardığında, yorgun düşen yüreği çatlamış. Genç kız da acısından ölerek, o saat kavuşmuş ona. Bu dağ, o gün bu gündür, sonraki nesiller için bir hac yeri olmuş...

Manuşyan'ın bana olan aşkı bazen deliliğin sınırlarını zorlardı. Benim içinse kulluğun sınırlarında dolaşırdı. Duyduğum aşkın onunki kadar tam, bütünlüklü olmadığını söyleyebilirim. Elbette, katıksız bir güzelliği, harika bir vücudu vardı: Hem yapılı, hem de Yunan heykellerini akla getiren zarafette çizgiler. Fakat asıl önemlisi, müthiş bir iç güzelliğine sahipti. Kristal gibiydi. Kusursuz yontulmuş bir elmastı sanki; istediğiniz kadar evirip çevirin, hiçbir yüzünde leke göremezdiniz. Ömrümde ona duyduğum kadar kimseye hayranlık duymadım ve hâlâ sürüyor bu. O beni, olağanüstü zenginliği içinde yaşanan anı sever gibi seviyordu; ben onu, insanın olanca neşesiyle kendini içine attığı geleceği sever gibi seviyordum. O beni, dinlenen bir müzik gibi, okşanan bir heykel gibi, yüksek sesle okunan bir şiir gibi seviyordu; ben onu, aklının olanca tutkusuyla insanın kendi içinde taşıdığı bir ideali sever gibi seviyordum. O hayatı kaybetti, yani dünyada kuşkusuz en çok değer verdiği şeyi: Teninin ta içinde hissettiği güneşi, tabiatı, güzelliği. Bense mutluluğu kaybettim, yani dünyada en çok arzu ettiğim şeyi. Beni, bir anlamda, bedbahtlık içinde bıraktı diyebilirim. Son arzusu evlenmem, bir çocuğumun olması, mutlu olmamdı; benim arzumsa onun yaşaması ve beni "o"nun mutlu etmesiydi.

Hayat bazen garip yanlış anlamalarla doludur...

Manuşyan'ın Hatırası

"Benim için,
sarhoşluk başına vurmuş desinler..."
Manuşyan'ın bir şiirinden.

Savaştan sonra, Manuşyan ve yoldaşlarının hatırası silinip gitmek bir yana, aksine, yeni bir boyut kazandı. Mesela, şair Çobanyan'ın başkanlık ettiği, Louis Aragon'un söz aldığı o Ermeni şiir günü. Aragon, Fransa ile Ermenistan'ı birleştiren bağlardan, özellikle de, katliamlar sırasında Ermeni halkının davasını savunan Anatole France gibi yazarlar aracılığıyla oluşan bağlardan söz etti. Fransa'nın özgürlüğü yolunda kanı dökülenlerin umutlarını şahsında yaşatan Manuşyan'ı andı. Fransız-Ermeni dostluğu, günümüze kadar uzanan ortak bir mücadele zinciri oluşturdu. Manuşyan da bu sonsuz zincirin bir halkasıydı.

1955'te, Manuşyan Grubu Sokağı'nın açılışı vesilesiyle, Aragon şu harikulade ve sarsıcı şiiri yazdı, Léo Ferré de bu şiir için çok güzel bir müzik besteledi.

MANUŞYAN GRUBU

İstediğiniz ne şandı ne gözyaşı
Ne bir tören ne de cenaze marşı
Dile kolay on bir yıl, ne çabuk geçmiş yıllar
Silahlarınızdı tek kullandığınız
Ölüm Partizanların gözlerini kamaştırmaz.

Şehrimizin duvarlarındaydı resimleriniz
Sakal ve gecenin kararttığı, yabani ve tehditkâr

Bir kan lekesi gibiydi afiş
Gelip geçene korku versin diyeydi
Telaffuzu zor isimleriniz.

Kimse size Fransız demez gibiydi
İnsanlar gün boyu bakmadan geçip giderdi
Ama karartma saatinde gezinen parmaklar
Fotoğraflarınıza FRANSA İÇİN ÖLDÜLER diye yazdılar
Ve artık farklıydı kasvetli sabahlar.

Kırağı tek renge boyamıştı her şeyi
Şubat sonunda, o son anlarınızda
Ve işte o an dedi ki içinizden biri:
"Ne mutlu herkese
Ne mutlu geride kalanlara
Kin duymadan ölüyorum Alman halkına."

Elveda acı ve zevk, elveda güller
Elveda hayat, elveda ışık ve rüzgâr
Evlen, mutlu ol ve sık sık beni an
Sen ki güzellikler içinde yaşayacaksın
Her şey Erivan'da noktalandığı zaman.

Parlak kış güneşi tepeyi aydınlatıyor
Tabiat ne güzel, yüreğim parçalanıyor
Muzaffer adımlarımızla gelecek adalet
Meline'm, ey aşkım, yetimim benim
Yaşamandır, çocuğunun olması senden dileğim.

Yirmi üç kişiydiler tüfekler çiçeklendiğinde
Vakitsiz giden yirmi üç yürek
Yirmi üç yabancı ama kardeşimiz de
Yirmi üç yaşam sevdalısı, ölecek kadar,
Düşerken Fransa diye bağıran yirmi üçler.

Fakat Manuşyan ve yoldaşlarının hatırasına ilişkin tüm tanıklıkları ortaya koymak zor, hatta imkânsız. Tek bir örneği alıyorum buraya; beni de yakından ilgilendiriyor çünkü. Manuşyan'ın anısına, bana ithaf edilen bir şiir:

KAHRAMANIN DULU

Bilirim üç kat acımasızdır
Seçilmişin kaybı, o hazin kaybı
Binler için kavga verip yaşayan
Ama bir tek senin olan.
Kavgada inatçı
Fakat bir yeniyetme gibi seviyordu seni.
Dizlerinde farksızdı bir çocuktan
Düşmana dehşet ve ölüm saçan.
Zor şey fakat ne şans
Kıvılcım olmak ve son akis
Ölecek olanın bulanık zihninde
Ve son fısıltı dudaklarından akan.
Ne müthiş bir şans yaşamak dünyada
Kutsal bir hatırayla dopdolu,
Ve yasını tutmak yaşam dolu bir ölünün
Hayattakilerden de güçlü yaşayan.
Ve zor anlarda, bir tılsım gibi
Bir daha açmak son mektubunu,
Dimdik, alnı açık, dünyaya meydan okuyan.
Birden daha da güçlü doğrulmak
Ve yukarıdan, ta oradan bakmak
Aşağılara: Rezalet peşindeki küçük insanlara.
Lekesiz bir bayrağı taşır gibi
Aşkı, bir kere bahşedilmiş o büyük aşkı korumak
Ve dahası, yüreğinde bir tek o ismi tutmak
Adına ant içilen, uğruna can verilen

Bu kutsal isme sunmak kendini ve bağrına basmak onu.
Ama hayır!
Yazık oldu da dememek feda ettiğin hayata...

Bağışla beni, ama söylüyorum işte: Kıskanıyorum seni.

Hayatımda çok sıkıntı yaşadım, evet. Umutsuzluğa kapıldım demeyeyim, ama bazen zayıflığın ağırlığına öylesine maruz kaldım ki, tahammül edemeyeceğimi sandım. Böyle anlarda bana cesaret veren, insanlara güvenimi tazeleyen bir kitap vardı, Hemingway'in *İhtiyar Adam ve Deniz*'i. Romain Rolland'ın *Jean-Christophe*'unun Manuş'a sağladığı da bu türden bir destekti belki. Şurası kesin ki, büyük... ama aynı zamanda da küçük insani sorunlarla –bunlara hâkim olarak– yüzleşmeyi sağladığında, önemli bir şeydir kitap. Manuş'un bana, zayıf bir ışıkta, *Küçük Prens*'i baştan sona okuduğunu hatırlıyorum, ikide bir de başını kaldırıp gözlerini gözlerime diktiğini... Aradığı neydi..?

Sonuç... Hiçbir Şeyin Sonuca Ulaşmayışı

Manuşyan'ın, Direniş şehidi olan diğer pek çok erkek ve kadın gibi, sırf bu şehitlik için yaşadığı düşünülebilir: Öylesi bir hayatın tek çıkışı ancak bu olabilirmiş gibi görünen kahramanca bir ölüm. Bu yüzden de, ona can veren hayatın, nasıl da içinde çok farklı bir kaderin tohumlarını taşıdığını göstermek önemli. O her şeyden önce şairdi. Hayatını dile döktüğü kelimeler şiirlerinde akan kanıydı biraz da. Şiirde dile getirse de, hayatını yaşadığı yer ora değildi ama. Hayat kendini eylemlerde yaratır, yeniden üretir, sürdürür. Ve eylem, onu var eden dünyadır da. Manuş'un eylemleri, eyleme geçmenin karşılıksız olmadığı bir dünyada gerçekleşti: Bedellerin hayatlarla ödendiği bir dünyada. (Bu durum değişti mi!) Manuşyan bu yüzden öldü, fakat istediği yaşamaktı, konuşmaktı, sevmekti, dünyayı değiştirmek ve kendisini de onunla birlikte değiştirmekti, ondan ayrılmak değil. O, içindeki şeyi özgürce dile getirmek istiyordu, bu da o zamanlar mümkün değildi. Günümüzde de onca erkek, kadın, genç, içlerinde gerçekten varolma arzusu taşıyor ve bunu yapabileceklerini umut ediyorlar. Manuşyan gibilerinin de var olduğunu biliyorum. İnşallah hayat onunla aynı yoldan meşhur olmalarına izin vermez.

Doğru, Manuşyan savaş sırasında bir askerdi. Olayların akışı bunu gerektirmişti. Fakat umutlarından vazgeçmemiş, hayatı savunmak adına, bir süreliğine bunları bir kenara kaldırmıştı. Hayatı savunurken öldü. Ölmemeliydi. Karşı koyup savaştığı şeyin, totalitarizmin kurbanı olarak öldü.

Her çeşit insan tanıdık. Kimileri parlak sözler ederdi, kelimeler, kelimeler... Fakat bu insanlar sözleriyle birlikte ortadan kaybolurlar. Sırf yapılan ya da yapılmayan işlerle ilgili ahkâm kesmek için yaşıyormuş gibi görünenler... Sırf büstleri onurlandırılsın, isimleri anılsın diye, pek pek son dakikada harekete geçenler... Bir de susanlar vardır, bencil sessizler, tüm çağların kayıtsızları. Bunlar bekleyiş içinde yaşarlar ve bana, savaş sona erdiğinde, "Yaşasın Kral!" diye bağıran adamın hikâyesini hatırlatırlar. Adama sormuşlar: "İyi de hangi kral?" Şu cevabı vermiş: "Muzaffer olan..!" Hainleri, her türden işbirlikçileri saymıyorum bile. Hepsi aynı sebepten dolayı öyle olmamıştır mutlaka. Fakat, onları alçakça davranmaya iten, temelde, aynı ölçüsüz hırstır. Bu bir fanatizm tezahürü de olabilir. Tarihte, insanın kişiliğinin az çok bir rol oynayabildiği doğruysa da, kim olursa olsun, asla ona tapınmamak, onu putlaştırmamak gerekir. Asla! Zira o zaman kariyerizmin saltanatı başlar. Bir savaşçının hırslı olabilmesi kabul edilebilse de, varolma, hizmet etme hırsını, kişisel yükselişin kibriyle karıştırmamak gerekir.

Bu son durumda, her şeyin durağan ve değişmez kalması istenir, böylece gericiliğin savunucusu haline gelir insan. Tarih, bu kişilerin insanlığın düşmanı haline geldiğini göstermiştir; tıpkı Manuşyan'ı satanlar gibi. Manuşyan mütevazı bir askerdi, Gabriel Péri'ler, Jean Moulin'ler, Jacques Decour'lar ve daha binlercesi gibi. Onlarınki başka türden bir hırstı; bir şey ya da biri olmaya, yani insanlığın gelişimi için en eksiksiz katkıyı sağlamaya dair bir hırs...

Zira Manuşyan'la yoldaşlarının yaptığı iş müthiş etkili olmakla birlikte, onlar bundan sağlayabilecekleri ün ve başarıya aldırmadan hareket ettiler. Bedenlerine sıkılan mermiler, başlarına defne dalından taç oldu. Mahkemeleri davalarına hizmet etsin diye her şeyi yaptılar elbette. Fakat grup, Direniş buzdağının görünür kısmıydı yalnızca. Direniş, halkın evlatlarının,

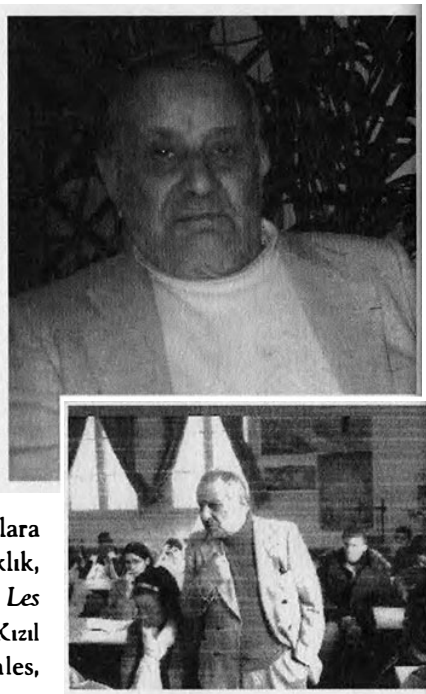
sayısız meçhul savaşçının direnişiydi. Herkes gibi Manuşyan da, kendisi için, ilerlemenin iyi bir şey olduğu inancının gereğini yerine getirmek için, sevgiyi savunmak için mücadele etti: Yüzyılların derinliklerinden gelen ve gelecek yüzyıllara doğru yol alan sevgiyi.

Zira her hayat ayrı bir kavgadır. Bizimki, Manuş'la benim hayatımız, belli bir kavganın parçasıydı. Bu kavganın çehresi değişmiş olabilir, daha çok ve sık sık da değişecektir. Fakat kavga daima sürecektir: Hayatı hayat yapan da budur işte.

Bu kitabın sonuna geldiğim şu anda, tamamlama işini, yani burada başlamış olan hikâyenin gerisini getirme sorumluluğunu galiba okuyucuya bırakmam gerekecek. Benim için hikâyenin en iyi kısmının kaybolup gittiğini söyleyebilirim. Buraya kadar olanları yazmamın sebebi, çok erken sonlanmış bir hayatı yeniden canlandırmaya çalışmaktı. Bu anlatıda ifade etmeyi istediğim ne miydi? Sefalete, tahammülsüzlüğe, totalitarizme, her biçimiyle mutlaklığa karşı öfke, isyan. Manuşyan'ın hayatının nasıl da geleceğe dönük bir varoluşun örneğini sunduğunu göstermek istedim: Değişimin iyi bir şey olduğu, hem toplumu eleştirmenin hem de bu eleştiriye eşlik edecek eylemin gerekli olduğu bilincini dolu dolu taşıyan bir varoluş... Bir davaya bağlanmayı, aslında, insanlığa düşman yapılardan kurtulmanın bir yolu sayan Manuş'un sözlerini tekrar etmek istedim. Bunları söylemek istedim... Söylemek istedim... Belki söylemeyi beceremedim. Becerdim belki de. Fakat, kusurlu da olsa, eksikleri de olsa, bir şey yapmayı denemenin, hiçbir şey yapmamaktan daha iyi olduğu kanaatindeyim hâlâ.

EKLER

Çakaryan'ın Tanıklığıyla...

Arsen Çakaryan 1916'da Sapanca'da doğdu. 1922'de ailesiyle birlikte Bulgaristan'a, 1930'da ise Fransa'ya göç etti. Louvre'da akşam derslerine katılarak dikiş bölümünden ustalık diploması aldı. 1937'de Manuşyan'la tanıştı. İşgale karşı Ermenice ve Fransızca bildiriler dağıttı. 1943'te FTP-MOI[29] saflarına katıldı. Manuşyan ve 23'lerin yakalanmasından sonra Direniş'i sürdürenlerden oldu. İlerlemiş yaşına rağmen halen arşiv araştırmalarını sürdürmekte ve yeni nesillere, yaşadıklarını bizzat anlatmak için okullara davet edilmektedir. Aşağıdaki tanıklık, onun, Direniş'in öyküsünü anlattığı *Les Francs-Tireurs de l'Affiche Rouge* [Kızıl Afiş'teki Direnişçiler, Éditions sociales, Paris, 1986] kitabından alınmıştır.

İşgal Altındaki Fransa'da Göçmenler

(...)

Direniş'in, Fransa'nın kurtuluşunda en önemli güç haline gelinceye kadar nasıl yavaş yavaş, el yordamıyla örgütlendiği tarihçiler tarafından gösterilmiştir. İlk günlerden itibaren Fransız direnişçiler, göçmenlerin en bilinçlilerini yanlarında bulmuşlardı. Zira bu göçmenler, faşizmi ve yarattığı dehşeti ülkelerinde görmüş ve yaşamışlardı. Biliyorlardı.

(...)

Bu yabancılar için, özellikle de Uluslararası Tugaylar'a katılmış olanların, "Direnmek gerekiyor mu?" sorusunu sormaları söz konusu değildi. Faşizmle mücadeleyi onlar çok önceden başlatmışlardı, şimdi tek yaptıkları bunu sürdürmekti. Göze aldıkları tehlikenin farkındaydılar, ama tereddüt etmediler. İlkin, aynı kökene sahip olanlar bir araya geldiler. Mücadele için gerçek anlamda örgütlü değildiler, fakat bir şeyler yapmak istiyorlardı. Bir şeyler yapmak istiyorduk.

(...)

1941 sonu. Her biri aynı kökene mensup üçer kişiden kurulu üçgenler[27] halinde örgütlendik. Eylül ayında, Misak Manuşyan Ermeni üçgenlerine katıldı. Onunla savaştan önce tanışmıştım. Paris'teki Ermeni cemaatinde çok saygı gören biriydi. İşçi Üniversitesi'nde yürütülen Ermenilere yardım faaliyetlerinde son derece aktifti. Hayat arkadaşı Meline, onun kişiliğini, şair, gazeteci ve militan yönlerini mükemmel bir şekilde tasvir eder. Olağanüstü duyarlığı, zekâsı, cesareti, insanlığıyla büyük bir dost ve silah arkadaşı olan Manuşyan'ı...

(...)

1942. Çok karanlık bir yıl. Yahudiler ve direnişçilere yönelik Vélodrome d'Hiver gibi büyük baskınlar yılı. Toplama kamplarına götürülenler... Ölüm kamplarına... MOI bir süreliğine dağılır, içimizden birçoğu tutuklanır. Eylemler kısmen durur.

İşgalcinin kendilerine biçtiği kadere ilişkin boş hayallere kapılmaktan vazgeçen birçokları Direniş'i seçer. Ekim ayında, MOI safları çeşitli milletlerden gönüllülerin akınıyla güçlenir: Almanlar, Ermeniler, Bulgarlar, İspanyollar, Macarlar, İtalyanlar, Polonyalılar, Rumenler ve birçok Fransız. O günlerde,

Alman ordusu, dondurucu Doğu cephesinde art arda fena halde hezimete uğrar. Direnişçilerin morali yükselir. Ellerinde silah, işgalciye saldırmak için sabırsızlanmaktadırlar.

Öldürmekten zevk aldıklarını sanmayın. Onlar katil değildir. Kolayca tetik çeken film kahramanları değildir onlar. Hayatı sever ve hayata saygı duyarlar. Gençtirler, yaşamak isterler. Onların kavgası, Hayat'ı kurtarmak içindir.

Korkarlar. Yoldaşları yanı başlarında vurulup düşünce, uyku tutmaz onları kolay kolay; kâbuslarla bölünür geceleri. Güneş yeniden doğduğunda ise, bu korkuyu yenmeleri gerekir. Yine saldırıya geçilecektir çünkü. Tutuklanmak göze alınacaktır. Ölüm göze alınacaktır.

1943. Aylar öncesinden kararlaştırılmış olan ilk silah sevkıyatı nihayet Londra'dan yapılır. Öyle cephanelik filan değil! Birkaç el bombası, bir-iki otomatik tabanca, bir kutu fişek, birkaç dinamit lokumu, ateşleyicileriyle birlikte birkaç patlayıcı. Yürüteceğimiz sokak savaşına uygun şeyler; ama çok yetersizdi yine de. Öyle ki pek çok direnişçinin hayatına mal oldu bu. Fakat nihayet asıl mücadeleyi yürütebilecektik. Hayattan yana verilen mücadeleyi. Ölüm cephesine karşı.

Mart 1943: İlk Eylemler

O dönemde, bir terziye parça başı iş yapıyordum. (...) 1942 başıydı. Bağlı olduğum üçgenin sorumlusu, Belleville'li bir adam, bir gün bana şöyle dedi: "Bildiriler iyi de, yeterli değil. Artık Almanlara saldırmak lazım." Ben de, "Tamam! Ama hangi silahlarla?" diye karşılık verdim.

Bu ziyaret, kararlılığımı yoklama amacıyla yapılmıştı sanırım; zira aylar geçti, kimse bir daha bu konuyu açmadı. Derken, 1942 yılı sonlarına doğru bir gün, Manuşyan, Malebranche Sokağı'ndaki atölyemde beni ziyarete geldi. Arada

sırada, kopuk bir düğme gibi çeşitli bahanelerle uğrardı. İçeri girer girmez, "Merhaba direnişçi!" diye neşeli bir şekilde selamladı beni. Afallamadım değil. O, ciddi bir şekilde devam etti: "Arsen, senle ben, silahlı mücadeleye katılan ilk Ermeniler iz." Çok geçmeden, bana bir randevu ayarladı. Vichy Hükümeti'nin terör olarak nitelendirdiği eylemlere çoktandır aşina bir direnişçiyle tanışacaktım.

Buluşma Pont-Neuf Köprüsü'nün IV. Henri heykeli tarafında, Seine Nehri'ne bakan dördüncü nişteydi. Manuşyan'la kararlaştırdığımız saatte oradaydım. Sarışın, yeşil gözlü, geniş elmacık kemikleri olan, on sekiz yaşlarında bir gencin geldiğini gördüm. Marcel Rayman'dı, Direniş'teki ismiyle Michel. İsmimi sordu. "Charles" dedim ve Direniş ismim olarak kaldı bu.

Üçümüz lafladık. Ortalık sakindi. Hava almaya çıkmış da Seine Nehri'ni seyrediyorduk sanki. Oysa Rayman bize, Levallois'da, yirmi kadar *feldgendarme*'ın kaldığı tespit edilen küçük bir otelden bahsetmiş ve bir buluşma ayarlamıştı. Her sabah saat sekizde otelden çıkıp, civardaki fabrikaları denetlemek üzere Seine Nehri'ne doğru yöneliyorlarmış. Bu şaşmaz geçit töreni çevredekileri hem tedirgin ediyor, hem de korkutuyormuş.

Sonraki günlerde, olay yerini incelemek, geri çekilirken kullanacağımız civar sokakları arşınlamak, yolun ne kadar tuttuğunu hesaplamak için üçümüz defalarca Levallois'ya gittik. Bütün bunları da dikkatleri üzerimize çekmeden yaptık. Rayman bize planını açıkladı ve tarih saptandı: 17 Mart.

Bu eylem için, Manuşyan'la ben bildiri dağıtma işine aylar öncesinden son verdik. Toplantılara katılmıyorduk artık. Dostlarımızla ve ailelerimizle her türlü bağlantıyı kesmiştik.

Levallois-Perret

17 Mart sabahı, grup şefi Rayman, Manuşyan ve ben, otelin yakınındaki yerimizdeydik. Saat sekizde, öngörüldüğü gibi, *feld-*

*gendarme*lar göründü, her birinin tüfeği vardı. Dörderli sıra oldular. Makineli tüfeği taşıyan bir asker, etrafı gözlüyordu. Palaskasında koca tabancasıyla bir çavuş, yürüyüş emrini verdi: "*Ein! Zwei!*..." ve müfreze yola koyuldu.

İşe gitmeden önce birkaç dakika aylaklık etmeye vakti olan biri gibi oralarda dolaşıyordum. Verilen Almanca emirleri duyuyordum.

Manuşyan yaklaştı. Sakindi. Elleri bej pardösüsünün ceplerindeydi. Birden, hızlı, kesin bir hareketle el bombasını çıkardı, pimini çekti, yürüyüş kolunun ortasına fırlattı, çabucak geri döndü, Rayman'ın, cebinde tabancayla, müdahale etmek üzere onu beklediği sokağa doğru koştu.

Dört ila altı saniye içinde patlama oldu. *Feldgendarme*ların tümü yere serildi.

El bombasının dağılan parçalarıyla yaralanmamış olan askerler ilkin paniklediler, sonra ayağa kalkıp sağa sola ateş açtılar. Yürüyüş kolunun arkasında kalmış olan çavuş, Manuşyan'ı fark etti. Peşine düşmeye kalktı, fakat Manuşyan ondan elli metre kadar öndeydi. Üç el silah sesi duydum. Kim ateş etmişti? Alman çavuş mu, Rayman mı? Belirsizliğin bitmek bilmeyen endişesi. Talimatlara uygun olarak, Champerret Kapısı yakınındaki tütün satılan bir kafede Rayman ve Manuşyan'la buluşmak üzere oradan uzaklaşmalıydım. Acele etmeden, dikkat çekmeden... Koşma isteğimi bastırmak zor oldu.

Yoldaşlarım da buluşma yerindeydi. "Silah sesleri duydum, ne oldu? Ödüm patladı!" dedim. Rayman, kulağıma eğilip, usulca, "Çavuş, Misak'ın arkasından koşuyordu. İyice yaklaşmasını bekleyip göğsüne üç mermi yolladım," dedi. "Gördüklerini anlat," dedi Manuşyan. Alçak sesle konuşmaya başladım: "Birden, senin koştuğunu gördüm. Pardösün, bir kuşun kanatları gibi açıldı. Sonra Almanların rüzgârda eğilen buğday başakları gibi topluca yere serildiklerini gördüm."

Üçümüz de birer kahve içtik, daha doğrusu sakarinle kavrulmuş arpa. Sonra yeni bir saldırı için buluşma sözü vererek ayrıldık.

Aslında eylemi böyle tasarlamamıştık. El bombasını ben atacaktım, bir gazeteye sarıp cebime koymuştum. Manuşyan ile Rayman koruma konumunda olacaklardı. Koruyucunun görevi, atıcınınkinden daha tehlikelidir. El bombasını atanın, bunun yarattığı şaşkınlıktan faydalanıp uzaklaşması için birkaç saniyesi vardır. Koruma konumundaki ise, atıcıyı olası bir takipten korumak üzere yerinde kalmalıdır. Saat 7 ile 8 arası oraya vardığımızda, Manuşyan yaklaşıp "Bombayı bana ver," dedi, ardından açıkladı: "Bir el bombasıyla iki tabancamız olacağını umuyorduk, fakat tek bir tabanca var. Bombayı ben atacağım. Rayman beni koruyacak, sen de elli metre ötede duracaksın. Olanı biteni dikkatle seyredip sonradan bize anlatacaksın." İşte bu nedenle gözlemci konumundaydım.

Gördünüz ya! Üçümüz, sadece bir el bombası ve bir tabancayla, silahlı yirmi adamın karşısına çıkmıştık. Fakat Marcel Rayman'la, imkânsızı başarmak mümkündü. Cesaret, şaşırtma, sürat, silah eksikliğini telafi etmişti.

En azından o gün.

(...)

Askeri Komiser Manuşyan

Mart ayında Levallois, Asnières ve Odéon metro durağının yakınında gerçekleştirilen üç saldırıyı, 1 Nisan'dan 1 Haziran'a kadar devam eden iki aylık bir sükûnet dönemi izledi. FTP-MOI sorumluları eylemlere devam etmeden önce enine boyuna düşünmeyi gerekli görmüşlerdi. Tahliller, savaşçılarımızın 1942 yılı boyunca başarılar kazandığını, fakat aynı zamanda önemli kayıplara uğradığını gösteriyordu. Belli ki yeraltı örgütlenme sistemimiz, Almanların ve Vichy Hükümeti'nin uygula-

dığı müthiş baskıyla başa çıkmaya uygun değildi. Fransız polisi ve Gestapo, Yahudilerin, komünistlerin, STO'ya karşı gelenlerin, kaçak tutsakların, vatanseverlerin ve elbette direnişçilerin peşine düşmüştü. Onları ihbar edecek muhbirler aranıp bulunmuştu.

Çarpışmaya ara verilen bu dönemde, MOI yönetimi örgütün yapısını değiştirdi ve askeri bir hiyerarşi uygulamaya koydu. Örgüte adam toplama işi, farklı göçmen topluluklarının sorumluları aracılığıyla MOI'nin siyasi kanadına verildi. Gönüllüler en güvenilir kişiler arasından, antifaşist veya sendikacı oldukları uzun süredir bilinen, Komünist Parti üyeleri veyahut da İspanya'da Uluslararası Tugaylar'da çarpışmış olanlardan seçildi.

Nisan 1943'te, Misak Manuşyan, FTP-MOI Paris bölgesi 1. Birlik askeri komiseri olarak atandı. Görevi, çarpışma gruplarını örgütlemek ve güvenlik önlemleri almaktı. Bu mütebessim, gerginlikten uzak, sinirleri sağlam ve savaşkan adam, mükemmel bir örgütleyici olacak, saldırıları Alman polisini dahi şaşırtacak bir kesinlik ve cesaretle yönetecekti. Titizlikle hazırladığı eylem planlarında öncelikli kaygısı adamlarını korumaktı. Planları saat gibi işliyor, öngörüsünden hiçbir şey kaçmıyordu. Üçgenleri yeniden kurdu, fakat bu sefer her biri farklı milletlerden kişilerden oluşuyordu. Her oluşumun başına uzmanlar getirdi. Bu şekilde Marcel Rayman, örgüte yeni alınanların askeri eğitmeni oldu. Marcel! Sakindi, yüzünde daima hafif bir tebessüm vardı. İlk karşılaşmamızdan itibaren aramızda müthiş bir ortaklık, kardeşçe bir güven oluşmuştu. Sesini hâlâ duyar gibiyim: "Tetiği çekmekte acele etme. Sakince nişan almak için kendine zaman tanı. Göreceksin, kolun hiç şaşmayacak. Eğer çok acele edersen, ıskalayabilirsin, adam da peşine düşer."

Joseph Boczov askeri trenlere düzenlenecek sabotajlardan

sorumlu oldu. Siyasi sorumlu Abraham Lissner mühimmat ihtiyacını karşılayacaktı. Lissner kavrayışı güçlü, insan ruhundan anlayan biriydi, gereksiz tek kelime etmezdi. Yeni gelenleri dostça, açıklıkla sorgular, denemeye tabi tutar ve Manuşyan'a öyle takdim ederdi. Manuşyan da onları grup sorumlularıyla irtibata geçirirdi.

Güvenlik açısından, her direnişçinin bundan böyle bir takma ismi ve sicil numarası olacaktı. Ortak talimat, hiçbir soru sormamak, hiçbir soruya cevap vermemekti. Direnişçilerin hakiki kimliğini, adresini, uyruğunu veya geldiği ülkeyi açıklamak yasaktı. Mesela ben Alfonso'nun İspanyol olduğunu bilmeyecektim. Ernst'in Avusturyalı olduğunu ve soyadının Blukoff olduğunu bilmeyecektim. "Pierrette"in Olga Bancic olduğunu, Besarabyalı Yahudi olduğunu bilmeyecektim. "Dubois"nın Alexandre Jar olduğunu bilmeyecektim; Pierrette'in kocası olduğunu ve küçük bir kızları olduğunu ise olsa olsa tahmin edebilirdim. Her şeyi Kurtuluş'tan sonra öğrendik. Gerçek kimliğin gizlenmesi sıkı sıkıya uyulması gereken bir kuraldı. Fakat ne zorluklar pahasına, tahmin edersiniz.

Birbirimiz hakkında hiçbir şey bilmiyorduk. Gene de, sıcak bir sevgi birleştiriyordu bizi. Fransızların, her milletten göçmenlerin, işçilerin, zanaatkârların, entelektüellerin, ateistlerin, Yahudilerin, Hıristiyanların iç içe girdiği bu grupta, hepimiz *kardeş*tik. Kelimenin tam anlamıyla.

(...)

O dönemde FTP-MOI saflarına katılan Ermeni, İtalyan, Macar, Polonyalı gönüllülerin sayısı giderek arttı. Bunun başlıca sebebi Yahudi cemaatinin kitleler halinde toplanıp götürülmesiydi. Tutuklamalardan kaçabilmeyi başaran Yahudi gençleri direnişçilerin saflarını güçlendirdi. Bu gençler düşmana karşı canla başla çarpışacak ve Paris kaldırımlarında yiğitçe can vereceklerdi.

Sayıları artan, daha iyi silahlanan direnişçiler saldırıya geçmekte gecikmedi ve oturtulan yapının etkili olduğu ortaya çıktı.

Tutuklamalar

FTP-MOI, Haziran'dan itibaren, Naziler ve işbirlikçilerine Paris bölgesinde epey darbe indirdi. Aslında sayıca nispeten küçük bir gruptu: 100 kadar erkek ve kadın, bunlardan da en çok 50'si kalıcıydı. Gene de, birkaç ay içinde, önemli şahısları vurmayı, sanayi kuruluşlarını yok etmeyi, demiryolu trafiğini aksatmayı, müfrezelerine saldırarak işgal ordusunun moralini çökertmeyi ve daha pek çok şeyi başardılar.

Temmuz'da, polis tüm imkânlarını seferber ederek karşılık verdi. Direniş eylemlerindeki bu patlamanın göçmenlerin işi olduğundan şüpheleniyorlardı. Bunun kanıtı da, 1943'ün ilk aylarındaki eylemlerde tutuklanan veya öldürülen birkaç direnişçinin gerçekten de "yabancı" oluşuydu: Jules Simon, Çekoslovak asıllı; Ernst Blukoff, Avusturyalı; Joseph Clisci, Rumen Yahudisi; Mayer List, Polonyalı. Ancak polisin bu tepkisi etkisiz kaldı. Temmuz'da, suikastlar Haziran'dakileri geride bırakmıştı.

Seferber edilen muazzam baskı aygıtının şüphesiz yetersiz olduğuna hükmeden Gestapo karargâhı, *Polizei Führer SS* Oberg Hoherer'i Berlin'e gönderdi. Hoherer, Ağustos başında, yeni bir "antiterörist" planla geri döndü. (...)

Öte yandan biz de, bu baskı aygıtının önemini yavaş yavaş kavramaktaydık. Eylül'den itibaren, takip edildiğimiz haberleri gelmeye başladı; önceleri evlerimizin yakınında, Ekim ayı içinde de buluşma noktalarımızda. Hayatta kalma içgüdüsü, yoldan geçen vatandaşla geleneksel bej pardösüsü olsun olmasın, sivil polisi birbirinden ayırt etmeyi öğretmişti bize. Kovalanan hayvanlar gibi, avcının kokusunu alıyorduk. (...) Şimdilik, bizi

korkutmak polisin çıkarına değildi, faaliyetlerimizle ilgili daha çok şey öğrenmek ve tek tek kişileri tutuklamaktansa tüm şebekeyi yakalamak için bizi gözetlemeyi tercih ediyordu.

Sonu gelmeyen bu takip, Ekim ayında bizi sokakta buluşma tekniğimizi değiştirmeye yöneltti. Artık her direnişçi ötekine doğru yürüyordu, ama karşı kaldırımdan. Bu şekilde, her biri, kendisine doğru gelen yoldaşın arkasında yürüyen biri olup olmadığını kolayca ve cepheden görebiliyordu.

Ekim ayı içinde, suikastlar hissedilir derecede azaldı. Neden?

Burada, sonradan öğrendiğim ve Patrick ile Tomasina'nın ifadeleriyle teyit edilen, komuta üçgenimizde kimlerin yer aldığını hatırlatmalıyım.

- *Askeri komutan*..... "Georges" = Manuşyan;
- *Siyasi komiser* ..... "Albert" = Joseph Dawidowicz;
- *Mühimmat sorumlusu* ... "Patrick" = Mihaly Patriciu.

Amirleri "Roger", MOI'nin siyasi kanadıyla irtibatı sağlıyordu.

Yönetmelik gereği, Manuşyan haftada iki kere Patrick ve Albert ile buluşuyordu. Ne var ki, günlerdir, bu elzem buluşmaların hiçbirinde Albert'i görmemişti. Yoldaşının tutuklanmış olduğundan haklı olarak şüphelenebilir ve grup adına endişe duyabilirdi. Bence 13 Ekim'den itibaren saldırıların hissedilir şekilde yavaşlamasının sebebi buydu. Nitekim, Ekim ayının ortalarına doğru, Patrick, Manuşyan'ı uyardı: "Albert tutuklanmış. Bizden yana olan polislerden biri, haberi bir irtibat memuru vasıtasıyla ulaştırdı. Albert Emniyet Müdürlüğü'nde görülmüş. Müfettişlere MOI'den söz ediyormuş, üstelik baskı veya işkence altında filan değilken. Roger'yi uyardım. Endişelenmememi, bunların söylentiden ibaret olduğunu söyledi."

Böylece Manuşyan, birkaç gün sonra, Ekim sonlarında, Bayan Der-Tomasyan'ın 13. Bölge Clisson Sokağı 58 numaradaki evinde yapılan üçgen toplantısına, Albert hakkında çekinceli gitti. Toplantıya Manuşyan ve siyasi komiser Albert'ten başka, bir de Roger katılmıştı. Mutfaktan, Bayan Der-Tomasyan'ın kulağına, fırtınalı geçtiği belli olan bir tartışma çalındı. Şaşırdı buna, çünkü toplantılar genellikle sakin geçerdi. İlk kez böyle bağırış çağırış duyuyordu. (Bayan Der-Tomasyan'ın oğlu Jirayr'ın yazılı tanıklığı ve Bayan Der-Tomasyan tutuklandığı sırada düzenlenmiş polis raporu bu olayı doğrular.) Yöneticiler arasında çok vahim bir anlaşmazlık olmalıydı. Muhtemelen Manuşyan, gittikçe sıklaşan polis takibinin adamları üzerinde yarattığı baskıdan ve tedbir olarak da grubu dağıtmak gerektiğinden söz etmişti. "Muhakkak," diye karşılık vermiş olmalı Albert, "fakat tehlike geçtiğinde grubu yeniden oluşturmayı da hesaba katmalıyız. Bunun için, bütün arkadaşların isim ve adresleri lazım bana." Kendisi de bütün isimleri bilmemekle birlikte, Manuşyan, koşullar göz önünde bulundurulduğunda mantıklı görünebilecek bu talebi makul karşılayabilirdi. Fakat Patrick'in Albert hakkındaki uyarısı aklındaydı. Güvenlik gereği gerçek kimliğin gizlenmesi kuralı uyarınca düşünülemeyecek olan, yönetmeliğe tamamen aykırı bu isteğe, temkinli davranıp, boyun eğmeyi reddetti. Polisin direnişçilerin peşinde olduğu böyle bir anda son derece tehlikeli bir istekti bu.

Bunun üzerine Roger, Albert'i destekledi. Manuşyan'ın isimleri ve adresleri vermesi için ısrar etti. Disiplinsizlik suçlamasıyla karşılaşacağı yönünde tehditler savurdu. Hatta adamlarına adres değiştirmeyi öğütlemesini yasakladı; aksi takdirde hain sayılacaktı. Manuşyan'ın, "Patrick"in verdiği bilgilere dair artık hiçbir şüphesi kalmamıştı.

Dawidowicz'in ihanetine ve "Roger"nin bu suça naifçe ortak olduğuna kanaat getirerek, dayanılmaz bir endişeyle çıktı

bu toplantıdan. Fakat kendisine savrulan tehditlere rağmen, bir karar almıştı ve bunu derhal uygulamaya koydu: Ekim sonunda, suikastların durdurulması emrini verdi. Ancak, iki ekip zamanında uyarılmadığından, biri 26 Ekim'de Montyon Oteli'nde, diğeri 30 Ekim'de Caumartin Sokağı'ndaki restoranda olmak üzere iki eylem gerçekleştirdiler. Manuşyan ayrıca komutası altındaki direnişçilerin dağılmasını emretti, özellikle de Polonya ve Rumen Yahudilerinin –"Albert" Polonyalı, "Roger" Rumen olduğundan ve ikisi birbirini yakından tanıdığından herhalde. Manuşyan'ın, yanında, yalnızca üç İtalyan (*Fontano, Della Negra, Luccarini*), üç Fransız (*Rouxel, Witchitz, Cloarec*) ve üç Ermeni'den (*Karayan, Konstantinyan, Çakaryan*) oluşan küçük bir kadroyu tutması bu varsayımı doğruluyor gibi. *Olga Bancic* de geçici olarak grupta bırakılmıştı: 12 Kasım'da La Fayette Sokağı'nda grubun varlığını sürdürebilmesi amacıyla gerçekleştirilecek soygun eyleminin silahlarını taşıyacaktı... *Marcel Rayman*'a gelince, Manuşyan'ın en yakın danışmanı olduğundan Paris'te kalıyordu.

FTP-MOI militanı ve Manuşyan Grubu üyesi, 1921 İstanbul doğumlu Henri Karayan, Ermeni Yılı kapsamındaki bir anma etkinliğinde (Paris, 2007).

1 Kasım'dan itibaren her türlü askeri faaliyet durduruldu. Bir yandan Manuşyan, aldığı kararı bildirmek üzere MOI'nin siyasi kanadından bir sorumluyla görüşme niyetinde olduğunu açıkladı. Derin bir yalnızlık duygusuna kapılmıştı; tehlikenin çok yakında olduğunu hissediyordu. Eşi Meline, kitabında, bunu dokunaklı bir şekilde anlatır.

Tekrar hatırlatayım; şahsen, o zamanlar, bu toplantıdan haberim yoktu. Fakat Kasım başında, Victor Hugo Caddesi'nde Manuşyan'la buluşmamızı hatırlıyorum. Yaklaştığını görür görmez, karşı kaldırımdan ona doğru yürüdüğümden, belli bir mesafe bırakarak onu takip eden iki kişiyi rahatça fark ettim. Orada ne yaptıkları şüpheye yer vermeyecek kadar açıktı. Karşıya geçtim ve ilk iş, Misak'ı uyardım. "Biliyorum," diye karşılık verdi, "artık onları tanıyorum. Ya silahlı olduğumuzu zannedip korktukları için yerlerinden kıpırdamıyorlar, ya da, daha muhtemel olarak, her şeyi bilmiyor ve bütün grubu yakalamak için elverişli anı kolluyorlar. Beni otuz metreden izle ve koruyormuş gibi yap. Az ileride Rayman'la görüşmem şart." Bunun üzerine, gayet kararlı adımlarla, sağ elim tabanca tutuyormuş gibi cebimde, yürümeye koyuldum –buluştuğumuz zamanlar asla silah taşımazdık, yalnızca eylemler sırasında silahlıydık. İki yüz metre kadar arkasından yürüdüm, Rayman'ı görür görmez yanlarına gelmemi işaret etti, çok şaşırdım. Şaşırdım, zira Manuşyan, üçlü buluşmaları bizzat yasaklamıştı. Vahim bir şeyler olmalıydı. Yaklaştım. İki polis bir anda gözden kayboldu. Korkudan mı? Yoksa alarm verip mahalleyi mi çevireceklerdi?

(...)

Bütün direnişçiler sıfırı tüketmişlerdi; karınlarını doyuramıyorlardı, özellikle de cemaatlerinin desteğinden yoksun kalmış Yahudiler. Durmamız gerekiyordu, en azından bir süreliğine. (...) Karnımızı doyurmak, adres değiştirebilmek ve saklanmak üzere Paris dışına çıkmamızı sağlayacak tren bileti için para lazımdı. Grubun "kızağa çekilmesi" için olmazsa olmaz bu parayı elde etmek üzere son bir operasyon yapılmasına karar verildi. Tehlikeliydi. Fakat bu işe girişmemek daha da tehlikeliydi. İşte bu eylemi düşünerek, Manuşyan, adamlarından on kadarıyla irtibatı kesmedi, diğerlerineyse dağılma emrini vermişti, üstelik bu sefer ısrarla. 12 Kasım'da La Fayette So-

kağı'nda gerçekleştirilen bu son eylemin acı bir şekilde sonlandığını biliyoruz. Rino Della Negra ile Robert Witchitz çarpışma sırasında tutuklandılar, ertesi gün ve izleyen günlerde on yedi yoldaşımız yakalandı:

- 13 Kasım'da iki İtalyan, *Spartaco Fontano* ve *Cesare Luccarini*'nin yanı sıra *Georges Cloarec*, muhtemelen evlerinde;
- 14 Kasım'da *Roger Rouxel*, Vitry-sur-Seine'deki evinde, anne-babası ve kardeşi Paul'ün yanındayken;
- 16 Kasım'da *Olga Bancic* ve *Marcel Rayman*;
- 17 Kasım'da *Celestino Alfonso* ve *Emeric Glasz*;
- 18 Kasım'da *Joseph Boczov*;
- 20 Kasım'da Ermeni *Arpen Tavityan*, Belleville Sokağı 200 numaradaki evinde, hastalıktan yeni çıkmış, dinlenirken;
- 20 Kasım'da İtalyan *Salvadori*;
- 17 ile 20 Kasım arasında, İtalyan *Usseglio* ile Polonya Yahudileri *Fingercwajg*, *Grzywacz* ve *Geduldig* (bu sonuncusu Michel Martiniux takma adıyla tutuklanıp idam edildi);
- Kasım sonunda Macar Yahudisi *Tamas Elek*.

Misak Manuşyan 15 Kasım'da polisin eline düştü. (...) O gün Manuşyan, Évry-Petit-Bourg istasyonu çıkışında, Albay Gilles adıyla bilinen şefi Joseph Epstein ile buluşacaktı (bu randevuyu kimin ayarladığını bilmiyorum). Saat 15.15'te, Paris'ten gelen trenden iner inmez, istasyonun dört bir yanına gizlenmiş bir düzine polis üzerine çullandı; oracıkta kelepçelenip, bir arabanın içine tıkıldı. Büyük bir hızla Paris'e yönelen araç 'Nazilerin bir numaralı düşmanı'nı taşıyordu.

Hikâyenin tahammül edilmez devamı malum: Hapishane, sorgulamalar, işkence, yargılama, 21 Şubat 1944, Valérien Tepesi, Kızıl Afiş...

*

Almanlar, Joseph Epstein'in tutuklandığını duyurmadılar. Manuşyan ve yoldaşlarından kırk gün sonra, 11 Nisan 1944'te, Valérien Tepesi'nde kurşuna dizildiğini ancak Kurtuluş'tan sonra öğrendik. Gestapo, MOI'nin siyasi kanadının kadroları hakkında bilgi koparmak umuduyla ona bu süreyi tanımış olsa gerek. Konuşmadı. Bedelini hayatıyla ödedi.

Kasım başına dönelim. Victor Hugo Caddesi'nde Rayman'la buluştuğumuz sırada, Manuşyan bana 16 Kasım saat 12.00'de, 6. Bölge'deki Monsieur-le-Prince Sokağı'nda randevu vermişti. Oraya gittim. On beş dakika bekledim. Gelmedi. Bir randevum daha vardı, Olga Bancic'le, 7. Bölge'deki Lille Sokağı'nda. O da gelmedi. Tarifsiz bir kaygı kapladı içimi. Neden gelmediklerini hiçbir şekilde öğrenemezdim. Aklıma en kötüsü geliyordu.

Ertesi gün, 17 Kasım'da, Soufflot Sokağı'nda, tesadüfen partizan yoldaşım Aleksan Konstantinyan'la karşılaştım. "Galiba Manuşyan tutuklandı. Evine dönmemelisin," dedi bana. Zaten, Manuşyan'ın talimatları üzerine, 3 Kasım'dan beri Bıçakçıyan çiftinin Daguerre Sokağı 88 numaradaki evinde kalıyordum. Ermeni bir terzi olan bu dostumdan beni barındırmasını istemiştim; zira Hitler karşıtı duygularını, General de Gaulle'e ve zafere olan inancını biliyordum. Yine de, Montrouge'daki evimde kalmış birkaç parça eşyamı almakta, ihtiyatsızca, ısrar ettim. Evime aşağı yukarı beş yüz metre kala, République Caddesi'nde, takip edildiğimi gördüm. Peşimdekileri atlatıp, evime koşup hazır tuttuğum valizimi alabildim. Sonra Montrouge'da bir daha görünmedim.

Ertesi gün, 18 Kasım'da, sabahın beşinde, *feldgendarme*lar evime girmişler. Bunu, Kurtuluş'tan sonra, kapıcımdan öğrendim...

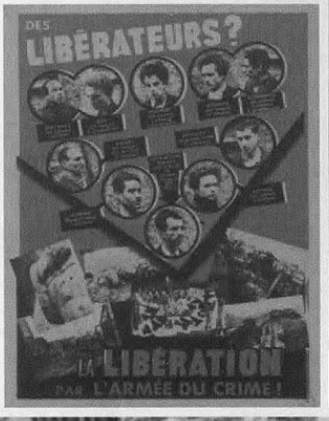
Պետիկ Ասատուրյան

ԻՄ ԵՐԳԸ

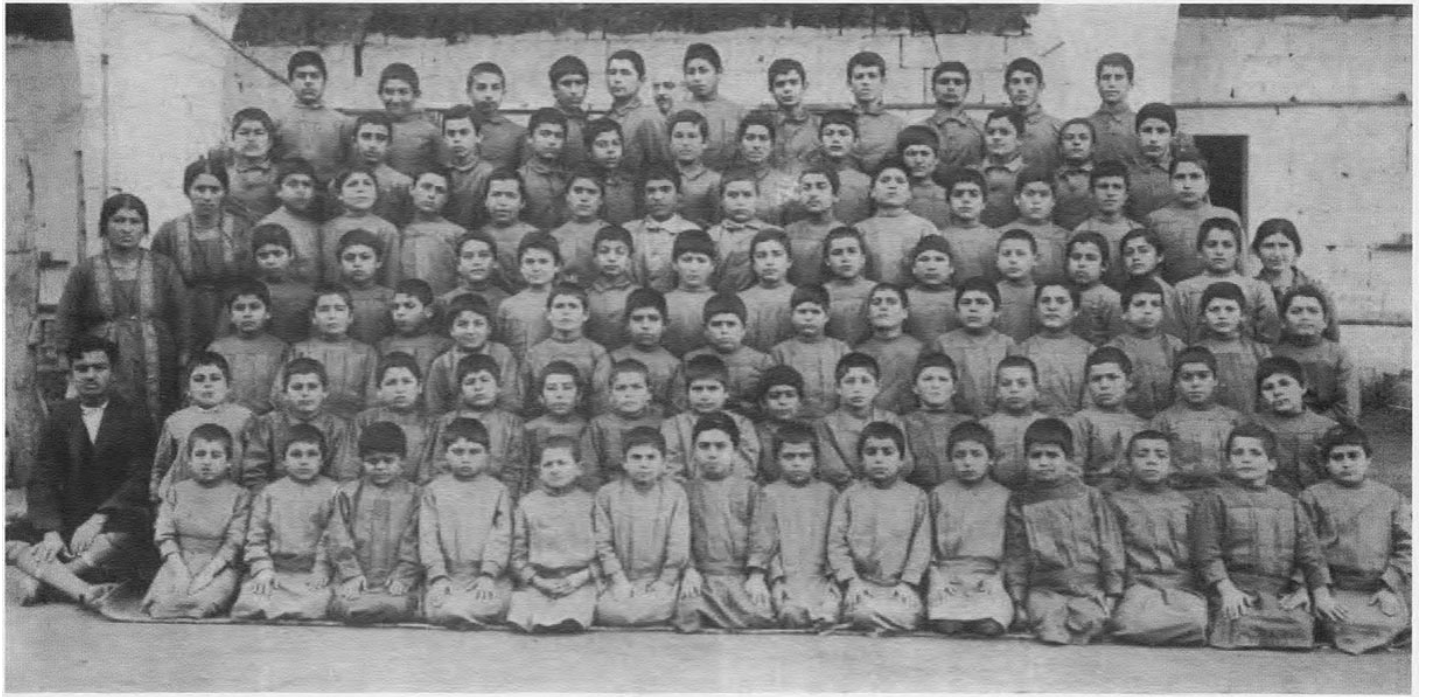

ՉԱՆՔ

Misak Manuşyan (üçüncü sıra, sağdan üçüncü) yetimhanede (Cünye, bugünkü Lübnan'da, 1919).

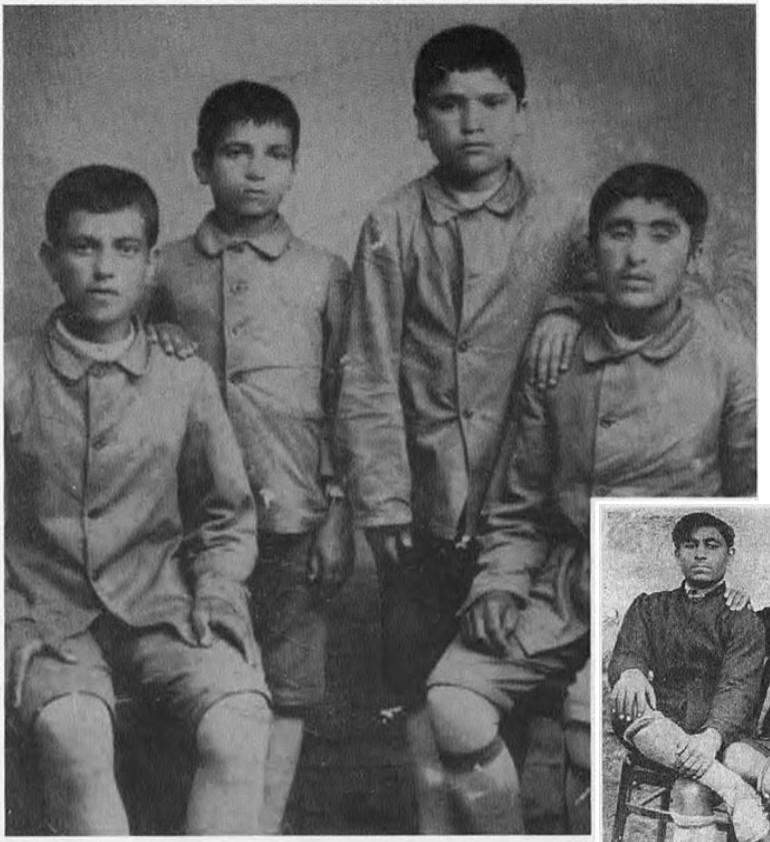
1915'ten sağ çıkan Ermenilerin önemli bir bölümünü Garabed ve Misak Manuşyan kardeşler gibi anne ve babasını kaybetmiş çocuklar oluşturuyordu. Çoğu Suriye içlerinden toplanarak yetimhanelere yerleştirilen çocuklar için buralar bir ara duraktı. Yunan adaları, Bulgaristan ve Romanya da geçici sığınma sağlayan ülkelerdendi. Bir Batı ülkesine götürülme ihtimali, yetimhanede yaşayan çocuklar için sefaletten kurtuluş ve özgürlük anlamına da geliyordu.

Meline Asaduryan (en önde solda) ablasıyla birlikte kaldığı yetimhanede (Korint, Yunanistan, 1923).

Yetimhanelerde kalan Ermeni çocukların bir bölümü uluslararası yardım kuruluşlarının çabalarıyla başta Fransa olmak üzere Avrupa ülkelerine ve ABD'ye yollanıyordu. Armen ve Meline Asaduryan kız kardeşler de Near East Relief'in 1924'te Yunanistan yetimhanelerinden toplayıp Marsilya'nın Capelette bölgesine getirdiği 200 yetim arasında yer alacaktı.

3

4

Misak, yetimhane arkadaşı Vahan Hovivyan'la (1924).

Manuşyan kardeşler (solda Garabed, yanında Misak) Cünye'deki yetimhanede arkadaşlarıyla.

Garabed ve Misak Manuşyan 1925'e kadar yetimhanede kaldılar. Bir sonraki durakları, Fransa'yı güneyden Akdeniz'e açan Marsilya olacaktı. Ermeni göçmenlerin yerleştirildiği kamplar ve yetimhaneler, o dönemde Suriye ve Lübnan'ı mandası altına almış olan Fransa için birer işçi pazarından farksızdı. Tekstil ve madencilik sektörünün vasıfsız işgücü ihtiyacı, maaş ve lojman karşılığında atılan imzalarla besleniyor, böylece Lyon ve Marsilya, gemiler dolusu Ermeni göçmenin Fransa'daki ilk durağı oluyordu.

5

Manuşyan kardeşlerin Fransa'da ilk resmi (1925).

Fotoğrafın arkasına şu Ermenice not düşülmüş: "Yıllar geçiyor, her şey sabah sisi gibi silikleşip kayboluyor."

Fransa'ya Doğru

Serilmiş gece sessiz sedasız etekleriyle
Güneş sarhoşu Akdeniz'in çıplak beline
Mabedi örten kubbe misali yıldızlı sema
Sarmış denizi ufuktan öte sonsuzluğuyla

Hafif bir meltem tuz kokusunu toplayıp suyun
Savurur durur yanaklarıma, ta saçlarıma
Demir böğrüyle kıvrımlarına dalıp suların
Yarar durmadan ışıklı gemi karanlıkları

Ve ileriye atıldıkça hep gemiyle doğan
Gecenin derin sihrine esir düşmüşken sular
Nasıl köpürüp akarsa deli gerisin geri
Aklım da öyle, ruhumsa koşar telaşla ileri

Arkamda kaldı doğayla besli çocuk yaşlarım
Ve sefaletle, yoklukla dolu yetim günlerim
Delikanlıyım, sarhoştur başım defter kitapla
Olgunlaşmaya gidiyorum ben hayat yoluna

Arzularım sonsuz, şu deniz gibi uçsuz bucaksız
Tarifsizdir hem de sihri misali şu karanlığın
Bilgelik nuru sanat şarabı içmektir meramım
Ve hak etmektir yaşam kavgasından çelenkler eşsiz.

1924-25

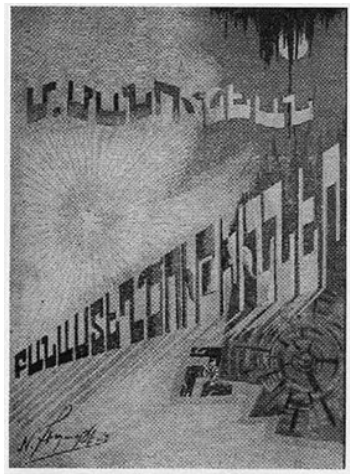
Misak Manuşyan Cünye'deki yetimhane günlerini geride bırakıp yeni bir hayata yelken açışını Ermenice yazdığı bu şiirle (*Tebi Fransa*) dile getirmişti.

Keğam Atmaciyan (sağda) ve Misak Manuşyan'ın 1930-31 yıllarında birlikte çıkardıkları Ermenice aylık edebiyat dergisi *Çank* [Çaba].

Keğam da Manuşyan gibi çocukluğunu yetimhanede geçirmiş, 1926'da Güney Fransa'ya göç edip 1929'da Paris'e yerleşmişti. Anayurtlarından ve köklerinden koparılmış bu iki gencin yüreklerinde haykıracak sesleri, kendi kültürleriyle var olmaya, dünyayı kucaklamaya yönelik derin bir arzuları vardı. Sorbonne Üniversitesi'nde edebiyat, sosyoloji ve tarih derslerini takip eden Misak ve Keğam, "yeni yazarların aylık dergisi" alt başlığıyla çıkardıkları *Çank*'ı, maddi sıkıntılar yüzünden ancak 10 sayı sürdürebildiler. Keğam, yayın faaliyetine 1935-37 arasında Bedros Zaroyan ile çıkardığı *Mşaguyt* [Kültür] dergisiyle devam edecek, Manuşyan ise gittikçe politik bir çizgi izleyecekti.

9

Manuşyan'ın Ermenice şiir kitabı: *Panasdeğdzutyunner* [Şiirler].

Kurşuna dizilmeyi beklerken, hayat arkadaşı Meline'ye veda mektubunda, "okunmaya değer şiirlerimi ve yazılarımı bastır" diyen Manuşyan'ın arzusu, 1946'da, Paris'te basılan bu kitapla gerçekleşmiş oldu.

Misak Manuşyan'ın şiirleri 1956'da *İm Yerkı* [Şarkım] adıyla Ermenistan'da da basıldı (altta).

Yeni Yıl

öğretmenim K. Boğaryan'a

Ruhum bir garip sessiz bu gece
Kara bezgin bir kucağa düşmüş
Salınır durur kederden kedere.

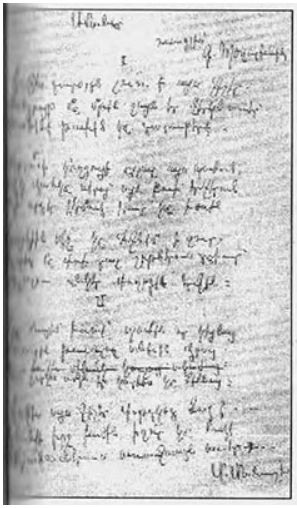
Sisli arzularım getirmez ki bana
Şu an kalabalığın yaşadığı sonsuz sevinci
Eski anıları deşer dururum.

Nasıl da isterdim hecesi olmayı
O içten sevgi şarkılarının şu an
Kalplerden kalplere ateşle okunan.

Ayna karşısında nafile çabam
Kederli dudağıma gülücük koymaya
Eşlik etmeye sokaktaki şarkıya.

Kaygıyla bakarım düşüşüne anın
Devingen çarkına yaşamın
Ve sanki her şey eskir karşımda.

11

Azgın bir deniz bu gece ruhum
Yaşamın deli rüzgârı boşuna vurur
Harap yelkenine düşüncelerimin.

1.1.1931, Paris

Misak Manuşyan ve şiirlerinde "A. Séma" mahlasını kullanan Keğam Atmaciyan, *Çank*'ta, dünya edebiyatından çevirilerin yanı sıra kendi şiirlerine de yer veriyorlardı. Solda, Manuşyan'ın *Amanor* [Yeni Yıl] adlı şiirinin elyazısı orijinali ve üstte, Türkçe çevirisi.

10

Misak ve Meline, Paris'te Ermeni dostlarıyla eğlenirken.

Elinde tarıyla Mişa Aznavuryan; solunda Misak Manuşyan; Misak'ın önünde Meline; Meline'nin solunda ve önünde Luiza ve Arpiar Aslanyan; en önde Knar Aznavuryan ve Aznavuryanların kâhyası Bercuhi.

Meline, Misak Manuşyan'la tanıştığı 1935 yılında, Knar Aznavuryan'ın dayısından kiraladığı bir dairede kalıyordu. Edebiyat ve müziğin bir araya getirdiği bu insanlar, Nazilerin Paris'i işgaliyle dava arkadaşına dönüşecek, içlerinden Luiza, Arpiar ve Misak hayatını bu yolda kaybedecekti.

12

13

Manuşyan'ın editörlüğündeki haftalık Ermenice siyasi gazete *Zanku* (1935-37).

1934'te Fransız Komünist Partisi'ne katılan Manuşyan, solun Halk Cephesi'yle yükselişe geçtiği yıllarda, edebi faaliyetini siyasetle birleştirecek zemini bulmuştu. *Zanku*'da işlenen başlıca konular Ermeni işçilerin çıkarları, Sovyet Ermenistanı ve işçi sınıfı ile bağlar, savaş tehdidi ve faşizm idi. İspanya İç Savaşı'na ve Uluslararası Tugaylar gönüllülerinin mektuplarına da geniş yer ayıran gazete sık sık sansüre uğruyordu. Üstte, maddi nedenlerle yayına ara verildiğini bildiren son sayı (30 Temmuz 1937).

14

Misak ve Meline, HOG çevresiyle yemekte (Paris, 1936).

1934'te Ermenistan'a Yardım Komitesi'ne (HOG) katılan Misak, hayat arkadaşı Meline Asaduryan'la da burada tanıştı. Bir yıl sonra örgütün merkez yönetimine seçilecek ve sekreterliğine atanacaktı.

Resimde Misak ve Meline (arkada solda), yakın dostları Tavit Tavityan (önde soldan ikinci) ve HOG'un genel sekreteri Dr. Hayg Kalciyan (önde ortada).

15

Misak Manuşyan HOG'un Ermeni şiir gecesinde (Paris, 1937).

Diyaspora Ermenileri ile Sovyet Ermenistanı arasındaki bağları güçlendirmeyi amaçlayan Ermenistan'a Yardım Komitesi (HOG), aynı zamanda Fransa'daki Ermenilerin kültürel ve sanatsal üretimlerinin devamlılığını sağlayan bir tanışma ve kaynaşma zeminiydi. Manuşyan, dönemin genç kalemleri için bir rehber ve ilham kaynağı olan şair Arşag Çobanyan'la bu çevrede yakınlaştı. Resimde Arşag Çobanyan gecenin genç katılımcılarıyla; önünde Misak Manuşyan ve elinde tarıyla Mişa Aznavuryan.

16

STO (Zorunlu Çalışma Hizmeti) bürosu, Paris.

İşbirlikçi Pierre Laval Hükümeti tarafından 1942 Eylülü'nde yürürlüğe sokulan STO yasasına göre 18-50 yaşındaki erkekler ve 21-35 yaşındaki kadınlar zorunlu çalışmaya tabi tutulabiliyordu. 1944 Temmuzu'nda sonlandırılan bu yasayla, Fransa'daki 1 milyonun üzerinde işçi Almanya'ya gönderilmiş veya Fransa'daki Alman fabrikalarında çalıştırılmıştı. Naziler için çalışmayı reddedenlerin önemli bir bölümü Direniş hareketiyle bağ kuracaktı.

17

STO dairesi sorumlusu Dr. Julius von Ritter

-soir

MARDI 22 FÉVRIER 1944

DERNIÈRE ÉDITION

1 frs.

LE PROCÈS DES 24 TERRORISTES JUDÉO-COMMUNISTES

POUR OBTENIR
e main-d'œuvre qualifiée
une politique
la formation
rofessionnelle
est nécessaire

LE JUIF RAJMAN ET ALFONSO

complices de Missak Manouchian

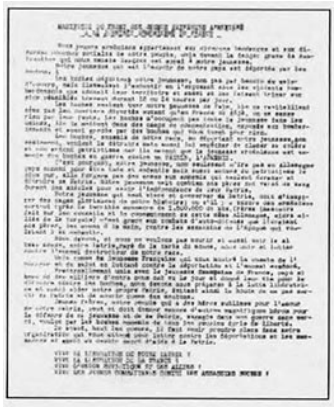
font aux juges le récit de l'assassinat du Dr. Ritter

Le Hongrois Pozsor, les Juifs Glanz, Fingerzweig, Waisbrot, Goldberg, Schapiro et Elek organisaient les déraillements de trains

18

Vichy Hükümeti'nin yayın organlarından *Paris-soir*'ın 22 Şubat 1944 tarihli sayısı **"Misak Manuşyan'ın suç ortaklarından Yahudi Rayman ve Alfonso, hâkimlere Dr. Ritter suikastını anlattılar"** manşetiyle çıkmıştı. Suikastı, STO yasasını reddederek FTP-MOI'ye katılan Marcel Rayman ve Celestino Alfonso gerçekleştirmişti.

Fransa'daki Ermeni gençlerini STO zorunlu çalışma yasasını reddetmeye davet eden **"Genç Ermeni Yurtsever Cephe'den Fransa'daki Ermeni Gençlerine Çağrı"** başlıklı Fransızca el ilanı, 1943.

19

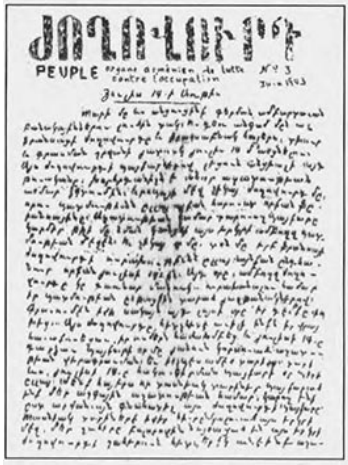
AU PROCÈS DES TERRORISTES
L'ÉQUIPE DES DÉRAILLEURS
AVOUE QUATORZE ATTENTATS

Presque tous les assassins font montre d'une bestiale inconscience.

Sur vingt-quatre accusés, dix-neuf sont étrangers et trois naturalisés

Nazilere karşı mücadelede sabotajlar büyük önem taşıyordu. Mühimmat vagonlarını raydan çıkarmak, telefon ve elektrik hatlarına zarar vermek, Alman uçaklarını 30-40 uçuş saati sonunda düşecek şekilde arızalandırmak başlıca sabotaj eylemleriydi. Direniş'in baş aktörlerinden Fransız Komünist Partisi, 1941 Ekimi'nde, bu amaçla özel bir birim kurdu. Bu birim, göçmen hareketi MOI ile birleşerek, Manuşyan Grubu'nun da bir kolunu oluşturacağı FTP-MOI'ye evrildi. Sabotajlar, askeri düzende işlemeyen FTP Direnişi'nin de ana eylem biçimi oldu. Manuşyan Grubu'nun başlıca yargılanma nedeni sabotajlardı.

Üstte, Vichy Hükümeti yanlısı bir gazete manşeti: **"Teröristlerin davasında demiryolu sabotajcıları on dört suikast işlediklerini itiraf ettiler."**

22

23

'İşgale karşı Ermeni mücadele organı' *Joğovurt*'un [Halk] ilk sayılarından.

Genç Fransız işçilerini, Alman askeri araçlarını sabote etmeye çağıran afiş.

Başlangıçta yeraltı basını, resmi basının gizlediği haberleri veren, çoğu el-yazısı bildirilerdi. Basılı yayınlar 1941'den sonra ortaya çıkmaya başladı. Mart 1943'te *Joğovurt*'un da ilk sayıları elle yazılmıştı. Halktan bunları çoğaltıp dağıtması bekleniyordu. Başyazarlığını doğrudan direniş gruplarının liderlerinin yaptığı, ortak düşmana karşı eylem birliği çağrısında bulunan bu gazete ve dergilerin sayısı, 1944 Fransası'nda 100'ün üzerindeydi.

Kızıl Afiş

Manuşyan Grubu davası sırasında, Fransa'nın dört bir yanına astıkları binlerce afiş (karşı sayfada) ve dağıttıkları bildirilerle Naziler, FTP-MOI militanlarını birer cani olarak göstermiş, bu şekilde halkın Direniş'e verdiği desteği kırmayı amaçlamışlardı. Direnişçilerin etnik kökenlerini, Fransa'nın huzuruna çevrilmiş bir silah namlusu gibi sunan bu propaganda aracının ön yüzünde **"Kurtarıcılar mı? İşte Caniler Ordusu'ndan Kurtuluş!"** yazısı yer alıyordu. Antikomünist, yabancı düşmanı faşist saldırganlığın ifadesi olan Kızıl Afiş, Nazilerin beklediğinin tam tersi bir etki yarattı. Halkın mumlar ve çiçeklerle süslediği, üzerine "Fransa için öldüler" yazdığı bu afiş, zamanla faşizm karşıtlığının simgesi haline gelecek, böylece, savaşın güçlü silahı propaganda, sahibinin elinde patlayan bir bombaya dönüşecekti.

Voici la preuve

Si des Français pillent, volent, sabotent et tuent

Ce sont toujours des étrangers qui les commandent.

Ce sont toujours des chômeurs et des criminels professionnels qui exécutent.

Ce sont toujours des juifs qui les inspirent.

C'est

L'ARMÉE DU CRIME

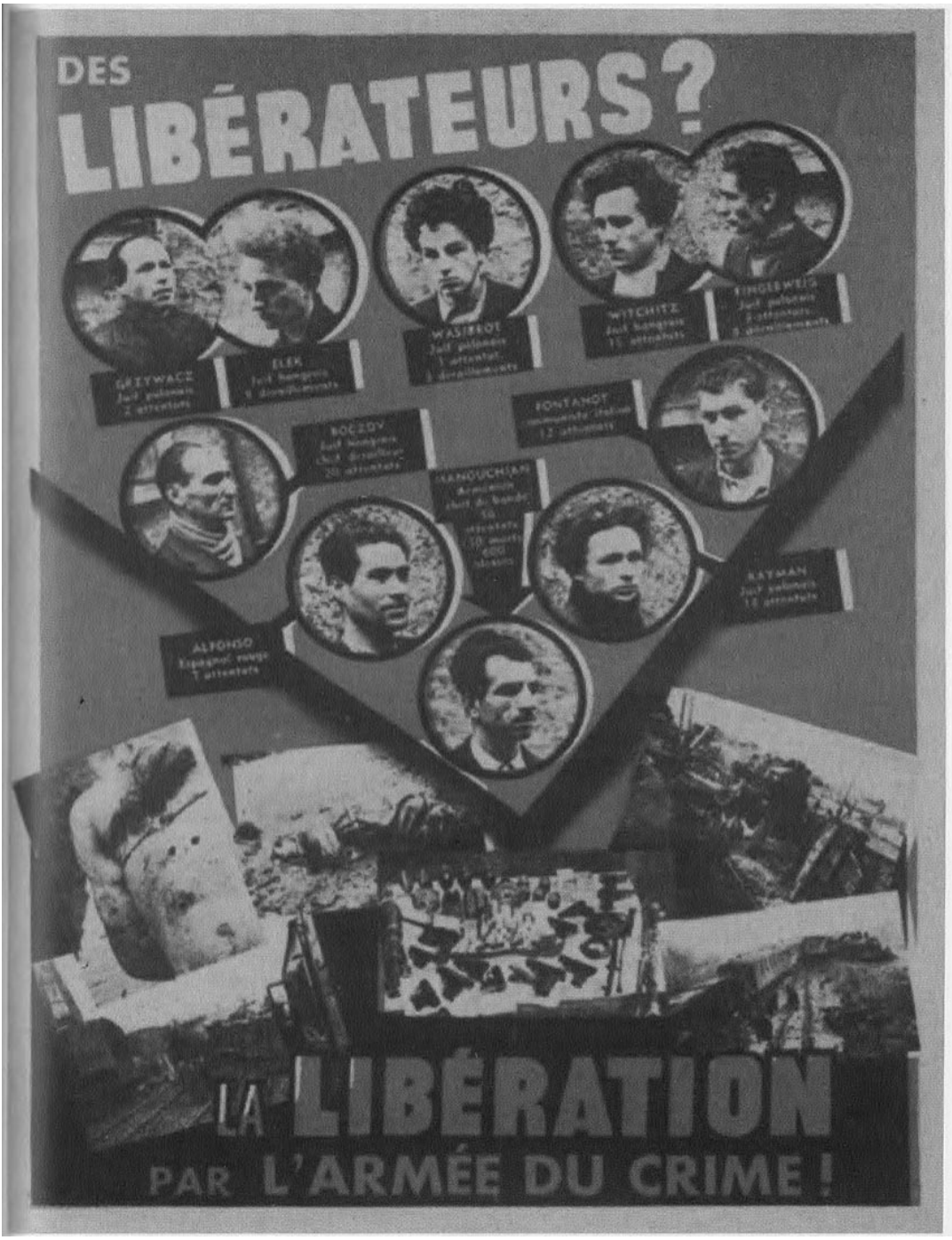
contre la France

ÉTRANGLONS-LE AVANT QU'IL NOUS ÉTRANGLE NOUS, NOS FEMMES ET NOS ENFANTS !

24

Bildiri olarak da dağıtılan Kızıl Afiş'in arka yüzü:

"Fransızlar yağmalıyor, çalıyor, sabote ediyor ve öldürüyorsa eğer, emirleri verenler daima yabancılar; infazları gerçekleştirenler daima işsizler ve profesyonel katiller; onlara bu fikirleri aşılayanlar daima Yahudiler."

DES
LIBÉRATEURS?
GRZYWACZ
Juif polonais
2 attentats
ELEK
Juif hongrois
5 dynamitages
WASSERCUG
Juif polonais
1 attentat
3 dynamitages
WITCHITZ
Juif hongrois
15 attentats
FINGERWEIG
Juif polonais
2 attentats
3 dynamitages
BOCZOV
Juif hongrois
Juif d'origine
20 attentats
MANOUCHIAN
Arménien
chef de bande
56
attentats
150 morts
600
blessés
FONTANOT
communiste italien
12 attentats
RAYMAN
Juif polonais
12 attentats
ALFONSO
Espagnol rouge
7 attentats
LA LIBÉRATION
PAR L'ARMÉE DU CRIME!

FTP-MOI'nin 22 militanı (Manuşyan Grubu), Fresnes Hapishanesi'nde.

FTP-MOI ilk darbeyi Ocak 1943'te aldı. Bunu, örgütün siyasi kanadına yönelik Nisan tutuklamaları izledi. Temmuz'a gelindiğinde yakalananların sayısı 150'yi bulmuş, geride 65 militan kalmıştı. Bunun üzerine FTP-MOI Misak Manuşyan idaresinde yeni bir yapılanmaya gitti, Ekim'e kadar işledikleri suikast eylemlerinin sayısı 70'i buldu.

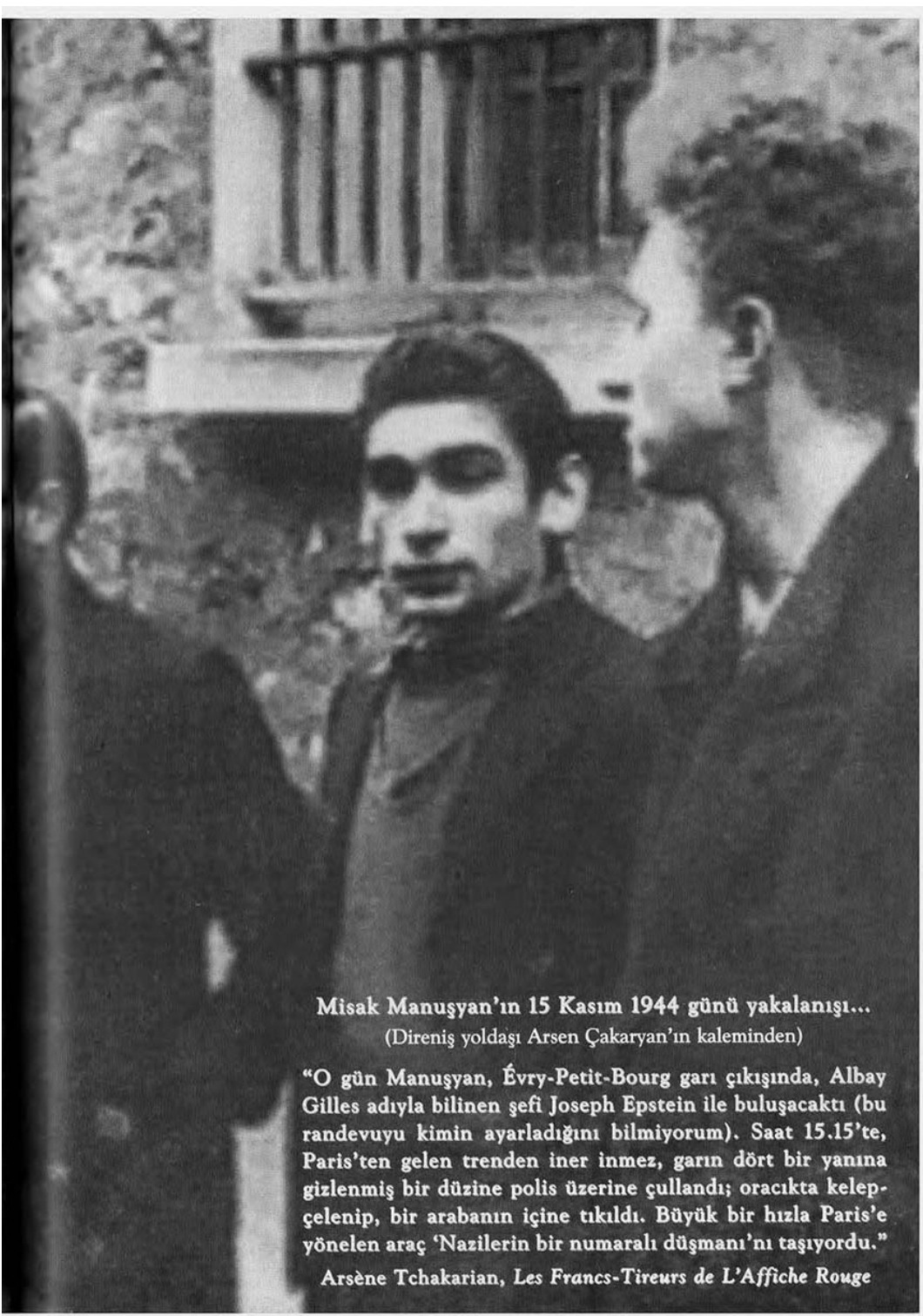
Manuşyan (soldan ikinci) ve 22 arkadaşı üçüncü ve son tutuklama dalgasının kurbanı olacak, kadın militan Olga Bancic dışında tümü 21 Şubat 1944'te kurşuna dizileceklerdi. *Le Matin*, bir gün önceki haberinde "Ermeni Misak Manuşyan liderliğindeki teröristlerin eylemlerini para karşılığında yaptıklarını" söylüyordu!

Le Matin

Le tribunal militaire allemand juge
24 terroristes ayant commis
37 attentats et 14 déraillements

Un Armenien, Missak Manouchian, dirigeait cette tourbe internationale qui assassinait et détruisait pour 2.300 francs par mois

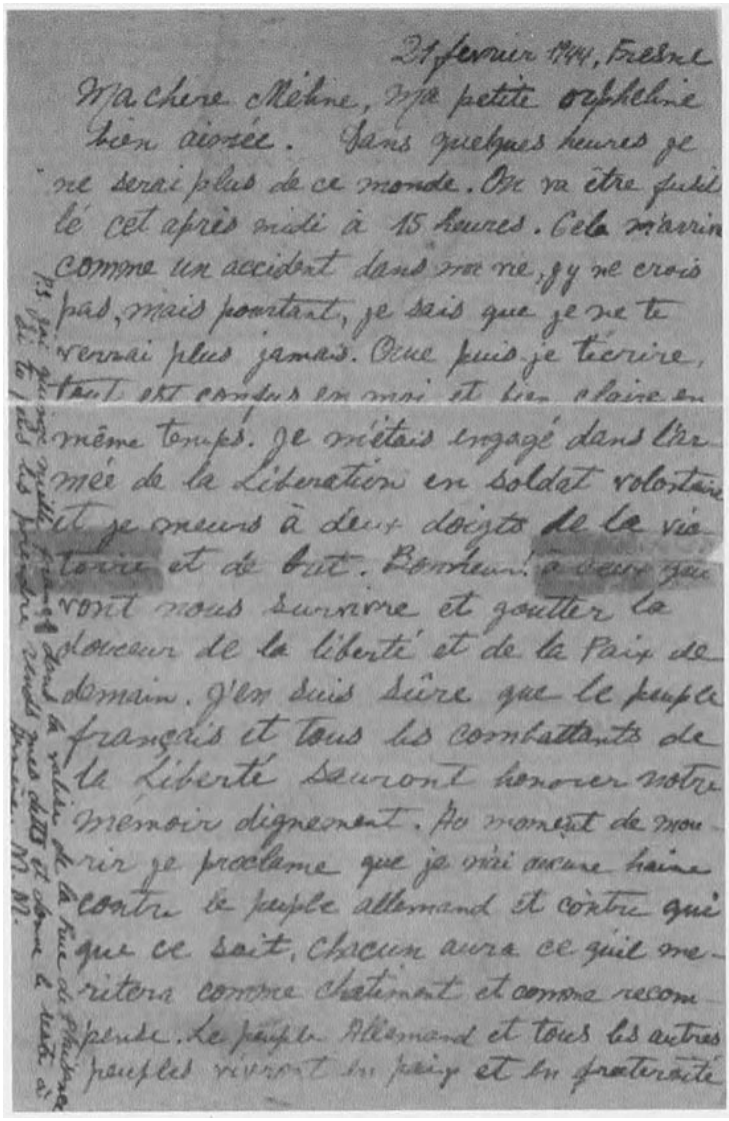
Les efforts perseverants de nos eleveurs

Misak Manuşyan'ın 15 Kasım 1944 günü yakalanışı...
(Direniş yoldaşı Arsen Çakaryan'ın kaleminden)

"O gün Manuşyan, Évry-Petit-Bourg garı çıkışında, Albay Gilles adıyla bilinen şefi Joseph Epstein ile buluşacaktı (bu randevuyu kimin ayarladığını bilmiyorum). Saat 15.15'te, Paris'ten gelen trenden iner inmez, garın dört bir yanına gizlenmiş bir düzine polis üzerine çullandı; oracıkta kelepçelenip, bir arabanın içine tıkıldı. Büyük bir hızla Paris'e yönelen araç 'Nazilerin bir numaralı düşmanı'nı taşıyordu."

Arsène Tchakarian, *Les Francs-Tireurs de L'Affiche Rouge*

27

Misak Manuşyan'ın kurşuna dizildiği gün yazdığı veda mektubu...

"Canım Meline'm, sevgili küçük yetimim" diye başlayan 2 sayfalık mektup Meline'nin eline aylar sonra geçecekti. Cezaevi idaresi mektubu 9 ay sonra, 28 Kasım 1944'te postaya verdi. Misak, zarfa Meline'nin ablası Armen Giragosyan'ın adını ve adresini (19, Rue au Maire, Paris 3ième) yazmıştı.

Manuşyan ve Dava Arkadaşları

Manuşyan çocukluğunu 1915'te ölüm yolculuğundan kurtulan Ermeni yetimlerle paylaşmıştı; kurşuna dizilerek yaşamına son verildiği günlerini ise farklı etnik ve kültürel kökenden gelen mücadele arkadaşlarıyla. O, Suriye çöllerinden dirilen bir kuşağın temsilcisiydi. Kendisinin ve halkının yaşadıkları, onu tüm haksızlıklara karşı mücadele azmiyle bileyen onulmaz bir yaraydı ve bu acıyla atan şair yüreği giderek onu tüm insanlığın kurtuluşu için mücadeleye çağıracaktı. Sonunda kalemini silahla değiştirmek zorunda kaldı; tıpkı mücadele arkadaşı diğer emekçiler gibi. Kızıl Afiş'le simgelenen bu yürekli insanlar faşizme karşı özgürlük mücadelesinde Fransa toprağına düştüler, ama panteonları tüm insanlığın yüreğidir...

Misak Manuşyan, "Georges": (1906, Adıyaman –Marangoz). Kardeşi Garabed dışında tüm ailesini 1915 katliamlarında kaybetti. Çocukluk ve ilk gençlik yıllarını Suriye'deki Cünye yetimhanesinde geçirdi. On dokuz yaşında, kardeşiyle birlikte Paris'e geldi (1925). Kevğam Atmaciyan'la birlikte Ermenice edebiyat dergisi *Çank*'ı çıkardı (1930-31). Fransız Komünist Partisi'ne ve HOG'a kaydoldu (1934). HOG'un sekreterliği'ne atandı (1935). Haftalık Ermenice *Zanku* dergisinin editörlüğünü yaptı (1935-37). FTP-MOI bünyesinde Direniş'e katıldı (1942), Paris bölgesi sorumlusu ve askeri şefliğine getirildi (Ağustos 1943). 16 Kasım 1943'te tutuklandı (Joseph Epstein'le beraber). Kızıl Afiş'te "Ermeni, elebaşı, 56 suikast, 150 öldürme, 600 yaralama" ibaresiyle yer aldı. 21 Şubat 1944'te, Valérien Tepesi'nde kurşuna dizildi.

Celestino Alfonso, "Pierrot": (1916, Ituero de Azaba, İspanya –Marangoz). 1930'ların başında ailesiyle Fransa'ya göç etti. Komünist Gençlik Hareketi Ivry bölgesi sorumlusu oldu (1934). İspanya İç Savaşı'nda Uluslararası Tugaylar'a katıldı (1936). Franco iktidarı ele geçirince ülkeyi terk eden Cumhuriyetçilerin sığındığı Saint-Cyprien kampına yerleştirildi; kamptan kaçtı (1939) ve Direniş'e katıldı (1941), FTP-MOI'nin şeflerinden biri oldu. Kasım 1943'te tutuklandı. Kızıl Afiş'te, "Kızıl İspanyol, 7 suikast" ibaresiyle yer aldı. 21 Şubat 1944'te, Valérien Tepesi'nde kurşuna dizildi.

Marcel Rayman, "Michel": (1923, Varşova, Polonya –Örgücü). Henri Krasucki'nin örgütlediği Genç Yahudiler Birliği'ne (Genç Komünistler) katıldı. Annesi Chana'nın tutuklanarak Auschwitz'e gönderilmesinden sonra FTP-MOI'ye bağlı 2. Birlik'e girdi (1942). Keskin nişancı olduğundan, Misak Manuşyan ve diğer militanların eğitimiyle görevlendirildi. FTP-MOI özel ekip askeri sorumlusu oldu (1943). 16 Kasım 1943'te tutuklandı (Olga Bancic ve Josef Svec ile buluşmasında). Kızıl Afiş'te "Polonya Yahudisi, 13 suikast" ibaresiyle yer aldı. 21 Şubat 1944'te, Valérien Tepesi'nde kurşuna dizildi.

Arpen Tavityan, "André": (1898, Şuşi, Ermenistan –Tesviyeci). Bolşevik Parti'ye kaydoldu (1917). Kızıl Ordu'ya katıldı (1918). Kafkasya Komünist Üniversitesi'nde öğretim üyeliği yaptı (1923). Troçkist olduğu gerekçesiyle görevden uzaklaştırıldı (1925), partiden ihraç edildi (1927) ve tutuklandı (1928). Altı yıl göz hapsinde tutuldu, sürgün edildi veya hapis yattı. İran'a kaçtı (1934). Lev Troçki ile temas kurdu, Marsilya üzerinden Paris'e geçti (Mayıs 1937). Kısa bir süre Troçki'nin oğlu Lev Sedov'un grubunda yer aldı. FTP-MOI bünyesinde Direniş'e katıldı (1943). 20 Kasım 1943'te tutuklandı. 21 Şubat 1944'te, Valérien Tepesi'nde kurşuna dizildi.

Antonio Salvadori, "Tony": (1920, San Gregori, İtalya –İnşaat işçisi). Ailece Fransa'nın Belfort kasabasına göç ettiklerinde yedi yaşındaydı. STO zorunlu çalışma yasasını reddederek FTP-MOI bünyesinde Direniş'e katıldı (1942). 12 Kasım 1943'te tutuklandı. 21 Şubat 1944'te, Valérien Tepesi'nde kurşuna dizildi.

Stanislas Kubacki: (1908, Stazyce, Polonya –Dökümcü). İspanya İç Savaşı'nda Uluslararası Tugaylar'a katıldı (1936). Franco iktidarı ele geçirince Fransız vatandaşı olmayan komünistlerin götürüldüğü Vernet kampına yerleştirildi. Almanya'ya sürgün edildiği sırada kaçmayı başardı. FTP-MOI bünyesinde Direniş'e katıldı. 7 Aralık 1942'de tutuklandı. 21 Şubat 1944'te, Valérien Tepesi'nde kurşuna dizildi.

Olga Bancic, "Pierrette": (1912, Kişinev, Moldova). On iki yaşında bir döşek fabrikasında çalışmaya başladı; greve katıldı ve tutuklandı (1924). Romanya Komünist Partisi'ne kaydoldu. Sendikal faaliyeti nedeniyle ülkeyi terk etmek zorunda kalıp Paris'e gitti (1938). Bir yandan edebiyat eğitimi alırken bir yandan da İspanyol Cumhuriyetçilerine silah yollanması faaliyetlerine destek verdi. Kızı Dolores'i Fransız bir aileye emanet ederek kocası Alexandre Jar ile ilk Direniş gösterilerinde yer aldı (1939). Direniş'e FTP-MOI bünyesinde devam etti; silah, patlayıcı üretimi ve taşımasıyla görevliydi. 16 Kasım 1943'te tutuklandı (Marcel Rayman ve Josef Svec'le beraber). Ölüme mahkûm edilen diğer kadın direnişçiler gibi Almanya'ya sürüldü. 10 Mayıs 1944'te Stuttgart'ta, başı vurularak öldürüldü.

Spartaco Fontano, "Paul": (1922, Monfalcone, İtalya –Tornacı). Ailece Fransa'ya göç ettiklerinde çocuk yaştaydı. FTP-MOI bünyesinde Direniş'e katıldı (1942). 13 Kasım 1943'te tutuklandı. Kızıl Afiş'te "İtalyan komünist, 12 suikast" ibaresiyle yer aldı. 21 Şubat 1944'te, Valérien Tepesi'nde kurşuna dizildi.

Rino Della Negra, "Robin": (1923, Vimy, Fransa). Chausson d'Asnières araba fabrikasında çalışmaya başladı (1937). Eylül 1941'de, Pas-de-Calais'deki maden ocaklarında düzenlediği Nazi karşıtı grevlere katıldığı için Almanya'ya sürgün edilen bir babanın oğluydu. STO zorunlu çalışma yasasını reddederek FTP-MOI bünyesinde Direniş'e katıldı (Şubat 1943). Alman araçlarına düzenlenen ve başarısızlıkla sonuçlanan bir saldırı esnasında yaralanıp tutuklandı (12 Kasım 1943; aynı eylemde Robert Witchitz'le birlikte). 21 Şubat 1944'te, Valérien Tepesi'nde kurşuna dizildi.

Cesare Luccarini, "Marcel": (1922, Castiglione, İtalya). Komünist faaliyetlerde bulundukları gerekçesiyle ailece Fransa'ya göç etmek zorunda kaldılar. Komünist Gençlik Hareketi'ne dahil oldu (Ağustos 1940). Önce FTP'ye girdi (1942), ardından FTP-MOI bünyesinde Direniş'e katıldı (1943). 12 Kasım 1943'te tutuklandı. 21 Şubat 1944'te, Valérien Tepesi'nde kurşuna dizildi.

Tamas Elek, "Tomy": (1924, Budapeşte, Macaristan). Komünist faaliyetlerde bulundukları gerekçesiyle ailece ülke dışına sürüldüler. Paris'te Komünist Gençlik Hareketi üyesi oldu. FTP-MOI bünyesinde Direniş'e katıldı ve "demiryolu sabotajcıları" birliğinin sorumlularından biri oldu. 21 Kasım 1943'te tutuklandı. Kızıl Afiş'te, "Macar Yahudisi, 8 demiryolu sabotajı" ibaresiyle yer aldı. 21 Şubat 1944'te, Valérien Tepesi'nde kurşuna dizildi.

Robert Witchitz, "René": (1924, Abscon, Fransa –Telgrafçı). Ivry-sur-Seine'deki Komünist Gençlik Hareketi'ne üye oldu. STO zorunlu çalışma yasasını reddederek FTP-MOI bünyesinde Direniş'e katıldı (1943). 19 Kasım 1943'te tutuklandı. Kızıl Afiş'te "Macar Yahudisi, 15 suikast" ibaresiyle yer aldı (Witchitz soyadı, Yahudi soyadlarını çağrıştırdığından, Nazi işgalciler tarafından Macar Yahudisi olarak gösterilmiştir). 21 Şubat 1944'te, Valérien Tepesi'nde kurşuna dizildi.

Georges Cloarec, "Marc": (1923, Saint-Rémy-sur-Avre, Fransa –Tarım işçisi). Alman işgalinin başlaması üzerine İngiltere'deki Özgür Fransa Kuvvetleri'ne ulaşmaya çalıştı. Toulon'da Fransız Deniz Kuvvetleri'nde yer aldı (1942). Fransa'nın güneyinin işgal edilmesi üzerine Paris'e dönerek FTP-MOI bünyesinde Direniş'e katıldı. 13 Kasım 1943'te tutuklandı. 21 Şubat 1944'te, Valérien Tepesi'nde kurşuna dizildi.

Joseph Boczov: (1905, Felsobanya, Romanya –Kimya mühendisi). İspanya İç Savaşı'nda Uluslararası Tugaylar'a katıldı (1936). Franco iktidarı ele geçirince ülkeyi terk etmek zorunda kalan Cumhuriyetçilerin sığındığı Argèles ve Gurs kamplarına yerleştirildi; kamptan kaçtı (1941). FTP'nin ilk üyelerinden biri oldu (1942). FTP-MOI Paris bölgesi 1. ve 4. Birlik şefliğine getirildi; mühimmat taşıyan trenlere düzenlenen sabotajlardan sorumluydu. 27 Kasım 1943'te tutuklandı. Kızıl Afiş'te, "Macar Yahudisi, 'demiryolu sabotajcıları'nın şefi, 20 suikast" ibaresiyle yer aldı. 21 Şubat 1944'te, Valérien Tepesi'nde kurşuna dizildi.

Slama Grzywacz: (1909, Wolomin, Polonya). Polonya Komünist Gençlik Hareketi militanı. Siyasi nedenlerle Polonya'yı terk etmek zorunda kalarak Paris'e gitti (1936). İspanya İç Savaşı'nda Uluslararası Tugaylar'a katıldı (1936). Franco iktidarı ele geçirince ülkeyi terk etmek zorunda kalan Cumhuriyetçilerin sığındığı Argèles ve Gurs kamplarına yerleştirildi; kamptan kaçtı (1939). İşgal'in başlangıcından itibaren yeraltına inen sendikal hareketin aktif bir militanı oldu. FTP-MOI bünyesinde Direniş'e katıldı (1942). Kasım 1943'te tutuklandı. Kızıl Afiş'te, "Polonyalı Yahudi, 2 suikast" ibaresiyle yer aldı. 21 Şubat 1944'te, Valérien Tepesi'nde kurşuna dizildi.

Moska Fingercwajg, "Marius": (1922, Varşova, Polonya –Döşeme işçisi). 1926'da ailece Paris'e göç ettiler. Ağabeyi Jacques ile Komünist Gençlik Hareketi'ne katıldı (1940). Babası ve kardeşleri Vélodrome d'Hiver baskınında tutuklandı (16 Temmuz 1942). FTP-MOI'ye bağlı 2. Birlik'e, ardından da "demiryolu sabotajcıları"na katıldı (1942). 1943 Kasımı'nda tutuklandı. 21 Şubat 1944'te, Valérien Tepesi'nde kurşuna dizildi.

Emeric Glasz, "Robert": (1902, Budapeşte, Macaristan –Makine tamircisi). Komünist faaliyetleri sebebiyle ülke dışına sürülünce Fransa'ya gitti. Savaşın ilanıyla, gönüllü yabancılardan oluşan 23. alaya yazıldı (1939). Direniş'e dahil olup önce FTP-MOI'ye bağlı 1. Birlik'e, ardından "demiryolu sabotajcıları"na katıldı (1942). 17 Kasım 1943'te tutuklandı. 21 Şubat 1944'te, Valérien Tepesi'nde kurşuna dizildi.

Yone Gedulgig, "Michel Martiniux": (1918, Wlodzimierz, Polonya). Uluslararası Tugaylar gönüllülerinden (1937). Franco iktidarı ele geçirince ülkeyi terk etmek zorunda kalan Cumhuriyetçilerin sığındığı Argèles ve Gurs kamplarına yerleştirildi; kamptan kaçtı (1941). 1942'de önce FTP-MOI'ye bağlı 2. Birlik'e, ardından "demiryolu sabotajcıları"na katıldı (Temmuz 1943). Kasım 1943'te tutuklandı. 21 Şubat 1944'te, Valérien Tepesi'nde kurşuna dizildi.

Lajb Goldberg, "Julien": (1924, Lodz, Polonya –Öğrenci). Tüm ailesi Vélodrome d'Hiver baskınında tutuklandı (16 Temmuz 1942). Önce FTP-MOI'ye bağlı 2. Bitlik'e, ardından "demiryolu sabotajcıları"na katıldı (Temmuz 1943). 22 Ekim 1943'te tutuklandı. 21 Şubat 1944'te, Valérien Tepesi'nde kurşuna dizildi.

Wolf Wajsbrod, "Marcel": (1925, Krasnik, Polonya). Ailece Fransa'ya göç ettiklerinde beş yaşındaydı. Tüm ailesi Vélodrome d'Hiver baskınında tutuklandı (16 Temmuz 1942). FTP-MOI bünyesinde Direniş'e katılarak "demiryolu sabotajcıları" birliğine dahil oldu. 18 Kasım 1943'te tutuklanıdı. Kızıl Afiş'te "Polonya Yahudisi, 1 suikast, 3 demiryolu sabotajı" ibaresiyle yer aldı. 21 Şubat 1944'te, Valérien Tepesi'nde kurşuna dizildi.

Amedeo Usseglio, "Robert": (1911, Maddalena, İtalya –Duvar işçisi). 1930'da Fransa'ya göç etti. STO zorunlu çalışma yasasını reddederek FTP-MOI bünyesinde Direniş'e katıldı (Ocak 1943). 22 Ekim 1943'te tutuklandı. 21 Şubat 1944'te, Valérien Tepesi'nde kurşuna dizildi.

Salomon Szapiro, "Maurice": (1910, Skala, Polonya –Kürk işçisi). Yerleşmek ve çalışmak üzere gittiği Filistin'de (1930) İngiliz polisi tarafından tutuklandı (Mayıs 1931). İki yıllık mahkûmiyetin ardından Avusturya'ya döndü, Komünist Parti'ye kaydoldu (1933). Alman işgali üzerine Fransa'ya sürgün edidi (1938). FTP-MOI bünyesinde Direniş'e katıldı (Temmuz 1943). 27 Ekim 1943'te tutuklandı. 21 Şubat 1944'te, Valérien Tepesi'nde kurşuna dizildi.

Roger Rouxel, "Léon": (1925, Paris, Fransa –Tornacı). STO zorunlu çalışma yasasını reddederek FTP-MOI bünyesinde Direniş'e katıldı (Şubat 1943). 13 Kasım 1943'te tutuklandı. 21 Şubat 1944'te, Valérien Tepesi'nde kurşuna dizildi.

28

Meline, Misak Manuşyan'ın mezarı başında (1945).
Valérien Tepesi'nde kurşuna dizilen yüzlerce direnişçi gibi Manuşyan Grubu üyeleri de, Paris'teki Ivry Mezarlığı'na gömüldüler. Direnişçiler için ilk resmi anma töreni 21 Şubat 1945'te, burada yapıldı.

Paris'in Ağustos 1944'te kurtuluşu ertesinde, Manuşyan'ın Direniş yoldaşı FTP-MOI militanı Arsen Çakaryan, Ivry Mezarlığı'nda anma konuşması yaparken (Eylül 1944).

29

30

31

Meline, Ivry Mezarlığı'nda Manuşyan Grubu adına dikilen büstün açılışında.

Paris Belediyesi'nce 4 Kasım 1978'de Ivry Mezarlığı'na dikilen "21 Şubat 1944'te kurşuna dizilen 23'ler" adlı büst, heykeltıraş Ara Harutyunyan'ın eseriydi.

Direnişçilerin anısı yalnızca büstler ve anma törenleriyle değil, sokaklara ve parklara isimlerinin verilmesiyle de canlı tutuldu. İlk kez 1955'te Paris'te bir sokağa "Manuşyan Grubu" adı verildi ve bunu onlarcası izledi. Nazi işgalinin sürdüğü 1940'lı yılların ilk yarısında bir avuç özgürlük savaşçısının direniş mücadelesine tanık olan bu sokakların yeni isimleri, Fransa'nın yeniden doğuşundaki unutulmaz rolleriyle, direnişçilere sunulan şükrandı bir anlamda.

32

21 Şubat 2009'da, Misak Manuşyan ve arkadaşlarının 65. ölüm yıldönümünde, Paris Belediyesi, Misak ve Meline'nin 1941 sonbaharından 1944 Kasımı'na kadar oturdukları Plaisance Sokağı 11 numaralı eve bir plaket yerleştirdi:

"Misak ve Meline Manuşyan burada yaşıyorlardı. Misak Manuşyan, FTP-MOI Paris bölgesi askeri sorumlusu, 16 Kasım 1943'te tutuklandı ve Naziler tarafından 21 Şubat 1944'te Valérien Tepesi'nde 21 yoldaşıyla kurşuna dizildi. Fransa için, Özgürlük için öldü."

Açıklamalar

1 **HOG:** 1921'de Erivan'da *Hayasdani Oknutyan Gomide* [Ermenistan'a Yardım Komitesi] adıyla kurulan örgüt. Amacı, Sosyalist Ermenistan'ın inşası, Diyaspora Ermenileriyle bağ kurulması ve onların, sosyalist yapılanma sürecine dahil edilmesiydi. 1924'ten itibaren Yunanistan, Bulgaristan, Romanya, Fransa, İngiltere, ABD, İran, Almanya ve Cezayir başta olmak üzere Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları ülkelerde 200 yerel temsilcilik açtı. Üye sayısı bir yıl içinde 10 bine ulaştı. Bu ülkelerde topladığı bağışlarla, Ermenistan'ın maddi inşasına katkı sunmanın yanı sıra, 60 bin Diyaspora Ermenisinin Ermenistan'a göç etmesine de aracılık etti. 1937'de işlevini yitirdiği ve Ermenistan'ın artık dışardan maddi desteğe ihtiyacı kalmadığı gerekçesiyle feshedildi. **[s. 17, ... 177]**

2 **Near East Relief:** Yakındoğu Yardım Derneği. 1915'te New York'ta Anadolu, Suriye, Lübnan ve Kafkasya'daki savaş mağduru halklara, özellikle Ermenilere yardım amacıyla kuruldu. Dernek bu amaç doğrultusunda Batı ülkelerinde pek çok yardım kampanyası örgütledi. **[s. 24]**

3 **Tıbrotsaser:** 1879'da *Tıbrotsaser Hayuhyats Ingerutyun* [Okulsever Ermeni Kadınlar Cemiyeti] adıyla Ortaköy'de kuruldu. Amacı, Ermeni kızlara eğitim imkânı sağlamak, taşrada çalışacak kadın öğretmenler yetiştirmekti. Aynı yıl Ortaköy'de açtığı, *Tıbrotsaser* kısa adıyla anılan okulu daha sonra Kumkapı'ya taşındı. Faaliyetleri 1895-1908'de ve 1915'te kesintiye uğradı. 1918'den itibaren daha çok yetimler ve Tehcir'den dönebilen göçmenlerle ilgili faaliyet gösterdi. 1922'de 90 yetimle birlikte önce İzmir'e, oradan Selanik'e, iki yıl sonra da 200 yetimle Marsilya'nın Capelette mahallesine taşındı. 1927'de halen faaliyet gösterdiği Paris'e nakledildi. **[s. 26]**

4 **Séma** (1910 Bafra, Samsun - 19 Mayıs 1940 Flandr cephesi, Fransa): Ermeni şair, yazar. Asıl adı **Keğam Atmaciyan**'dır. Babasını ve yakınlarını Tehcir'de kaybetti. 1920'de annesi ve kız kardeşi Mari Atmaciyan ile İstanbul'a yerleşti. Bir yıl Sakız Ağacı Mıkhitaryan Okulu'na devam etti. Daha sonra Ermeni yetimlere tahsis edilmiş olan Kuleli Yetimhanesi'ne yerleştirildi. Yetimhanenin Korfu Adası'na (Yunanistan) taşındığı 1923 yılına kadar burada kaldı ve eğitim gördü. 1925'te annesi ve kız kardeşiyle Halep'e yerleşti. İlk şiiri, A. Séma adıyla Paris'te *Arakadz* dergisinde yayımlandı. 1926'da siyasi nedenlerle Suriye'yi terk ederek Lyon'a, 1929'da Paris'e yerleşti. İlk şiir kitabı *Zırahavor Karun* [Zırhlı Bahar] 1936'da yayımlandı. II. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla askere alınan Atmaciyan, cephede öldüğünde 30 yaşındaydı (Ek bilgi için bkz. s. 166). **[s. 32, 34, 42]**

5 ***Çank***: Misak Manuşyan ve Keğam Atmaciyan'ın 1930-31 yıllarında çıkardıkları Ermenice aylık edebiyat dergisi (Ek bilgi için bkz. s. 166). **[s. 33]**

6 ***Mışaguyt***: 1935-37 yılları arasında, Paris'te, Keğam Atmaciyan (A. Séma) ve Bedros Zaroyan (1921-1986) tarafından 10 sayı çıkarılan Ermenice edebiyat dergisi. Faşizm karşıtı bir yayın çizgisi izleyen dergide dünya edebiyatından çevirilerin yanı sıra, edebiyatın popülerleşmesi, Diyaspora Ermenilerinin sorunları ve Ermenistan'a dönüş, sık işlenen temalardandı. **[s. 33]**

7 **Mari Atmaciyan** (1913 Bafra, Samsun - 13.6.1999 Paris): Ermeni şair, yazar. Babasını ve yakınlarını Tehcir'de kaybetti. 1920'de annesi ve kardeşi Keğam Atmaciyan ile İstanbul'a yerleşti. Tıbrotsaser Okulu'na devam etti. Bir süre Yunanistan, Suriye ve Etiyopya'da kaldıktan sonra Fransa'ya göç etti. İlk edebi çalışmalarını kardeşinin çıkardığı *Çank* ve *Mışaguyt* dergilerinde yayımladı. Diyaspora Ermenilerinin hayatını konu alan tiyatro eseri *Dekreşendo* 1939'da yayımlandı. Bunu diğer Ermenice eserleri izledi. Bir dönem Fransa Ermeni Yazarlar Birliği'nin başkanlığını yaptı. **[s. 33]**

8 **İşçi Üniversitesi**: Fransız Komünist Partisi'nin *Université Ouvriére* adıyla kurduğu, 1932-39 yılları arasında faaliyet gösteren halka açık eğitim kurumu. **[s. 34, 147]**

9 **Arşag Çobanyan** (1872 İstanbul - 1954 Paris): Ermeni şair, yazar, edebiyat araştırmacısı, yayıncı. İstanbul Beşiktaş'taki Makruhyan ve Galata'daki Getronagan okullarında okudu. 1891'de ilk şiir kitabı *Arşaluysi Tzayner*'ı [Şafak Sesleri] yayımladı. *Purasdan Mangants*, *Arevelk*, *Masis* ve *Hayrenik* dergilerinde çalıştı. 1895'te Paris'e yerleşti ve orada *Anahid* dergisini çıkardı (1898-1949). Ortaçağ'dan 19.yüzyıla dek uzanan Ermeni edebiyatı külliyatını yeni bir bakış açısıyla yorumladı. Sayısız yazar hakkında biyografik denemeler kaleme aldı. Dönemin genç edebiyatçılarına da rehberlik eden Çobanyan, Ermeni düşün dünyasını Avrupa'ya tanıtma konusunda büyük çaba gösterdi, Batı Avrupalı ve Rus yazarlardan çeviriler yaptı. **[s. 38, 39, 137]**

10 **Zanku:** 1935-37 yılları arasında Paris'te yayımlanan içtimai-siyasi haftalık Ermenice gazete (Ek bilgi için bkz. s. 168). **[s. 38, 47, 48]**

11 **Son sayı / beşinci yılın ilk sayısı:** *Anahid* dergisine atıf... Çobanyan'ın 1898'de Paris'te çıkarmaya başladığı Ermenice edebiyat dergisi yayın hayatını 1949'a kadar sürdürmüş, 1911-28 ve 1941-45 arasında iki kez kesintiye uğramıştır. *Anahid*'in sayfalarında dünya yazınından çevirilerin yanı sıra Ortaçağ'dan günümüze Ermeni tarihi, edebiyatı, sanatı ve kültürüne ilişkin kapsamlı makalelere de yer verilmiştir. **[s. 38, 39]**

12 **"Tuhaf savaş":** II. Dünya Savaşı'nda, Alman ordularının Polonya'ya girmesinin ardından Fransa ve İngiltere'nin 3 Eylül 1939'da Nazi Almanyası'na savaş ilan etmeleri ile Almanya'nın 10 Mayıs 1940'ta Fransa, Belçika, Lüksemburg ve Hollanda'yı işgal etmesi arasında geçen süreye verilen ad. Taraflar arasında herhangi bir muharebe cereyan etmediğinden Fransızların "tuhaf savaş" (*drôle de guerre*) dedikleri bu sekiz aylık dönem İngilizcede "uydurma savaş" (*phoney war*), Almancada "oturduğu yerden savaş" (*Sitzkrieg*) şeklinde anılır. **[s. 54, 55, 59]**

13 **"Siegfried Hattı'na çamaşır asmaya gideceğiz":** Ray Ventura'nın söylediği, Kasım 1939'da Fransa'da çok popüler olan şarkı (*On ira pendre notre linge sur la ligne Siegfried*). Siegfried Hattı, Fransa'nın kuzeydoğu sınırındaki Maginot Hattı'nın karşısına 1938'de Almanlar tarafından inşa edilen tahkimatın adıydı. **[s. 57]**

[14] **Kommandantur:** Almanların I. ve II. Dünya Savaşı'nda işgal ettikleri yerlerde kurdukları mahalli askeri komutanlık. [s. 60, ... 104]

[15] **Marseillaise:** Fransız ulusal marşı. 14 Temmuz 1795'de ulusal marş kabul edilen şiir, Fransız Devrimi sırasında Claude-Joseph Rouget de Lisle tarafından bir gecede bestelendi (24 Nisan 1792). Başlangıçta "Chant de guerre de l'armée de Rhin" [Ren Ordusunun Savaş Şarkısı] adını taşıyan altı kıtalık marş, Marsilya'dan gelen gönüllü ordu birlikleri arasında çok tutulunca "La Marseillaise" [Marsilyalı] adıyla anılmaya başlandı. Resmi törenlerde, "Haydi vatanın evlatları, zafer günü geldi..." şeklinde başlayan ilk kıtası ve altıncı kıta okunur. [s. 65]

[16] **STO:** Fransa'da 4 Eylül 1942'de Pierre Laval Hükümeti tarafından yürürlüğe sokulan *Service du Travail Obligatoire* [Zorunlu Çalışma Hizmeti] adlı yasa. Nazilerin savaş makinesini ayakta tutacak işgücünü Fransa emekçileriyle karşılamayı amaçlıyordu. 15 Şubat 1943'ten itibaren fiilen uygulandı ve Temmuz 1944'te son buldu. Bu yasa, Haziran 1940'ta Almanlarla imzalanan ateşkes antlaşması sonrasında Laval'ın *Relève* programının yetersiz kalması üzerine getirildi. *Relève,* Almanya'daki her bir Fransız savaş esiriyle takas edilmek üzere 3 vasıflı işçinin Almanya'ya çalışmaya gönderilmesini öngörüyordu (Ek bilgi için bkz. s. 170). [s. 70, ... 152]

[17] **MOI:** Fransız Komünist Partisi tarafından 1925'te *Main-d'Oeuvre Immigrés* [Göçmen İşgücü] adıyla kurulan örgüt. Amacı, I. Dünya Savaşı sonrasında Fransa'ya yerleşen göçmenleri sendikalılaştırmak ve partiye yaklaştırmaktı. Üyeleri dil esasına göre gruplanıyor, kendi dillerinde yayın yapmaları, kültürel ve sportif faaliyette bulunmaları, gençlik birimleri kurmaları sağlanıyordu. İtalyan, İspanyol, Polonyalı, Rus, Çek, Rumen, Sırp, Ermeni ve Yahudi vb. göçmenlerin Fransız toplumuna entegrasyonuna aracılık etme gibi bir işlevi de vardı. Nazilerin Fransa'yı işgaliyle beraber, göçmen örgütlenmesi daha militan bir nitelik kazandı ve Direniş'in en önemli eylemlerine imza attı. [s. 72, ... 160]

[18] **Deutschland über alles:** Almanya'nın ulusal marşı *Das Lied der Deutschen*'in ilk kıtasının "Almanya, herşeyin üzerinde" anlamına

gelen ilk dizesi. Sözleri Alman şair August Heinrich Hoffmann von Fallersleben'e, bestesi Franz Joseph Haydn'a ait şiir, 1922 yılında ulusal marş ilan edildi. Nazi Almanyası döneminde, "üstün ırk" çağrışımına uygun düştüğünden, sadece ilk kıtası okundu. II. Dünya Savaşı sonrasında bu kıta marştan çıkarıldı ve nihayet 1990'da Doğu ve Batı Almanya'nın birleşmesiyle, şiirin üçüncü kıtası Almanya'nın ulusal marşı olarak kabul edildi. [s. 72]

19 **FTP:** Bkz. FTPF. [s. 73, 126]

20 **FTPF:** Fransız Komünist Partisi (FKP) öncülüğünde Şubat 1942'de ***Francs-Tireurs et Partisans Français*** [Fransız Direnişçiler ve Partizanlar] adıyla kurulan silahlı Direniş örgütü. II. Dünya Savaşı'nın hemen başında yasadışı ilan edilen FKP, 1941 Ekimi'nde işgalcilere karşı sabotaj eylemleri düzenleyecek Özel Birim'i (*Organisation Spéciale*) kurdu. Bu birim, 1942 Şubatı'nda *Bataillons de la Jeunesse* ve *Main d'Oeuvre Immigrée* ile birleşerek FTPF adını aldı. Charles Tillon liderliğindeki örgüt, Direniş'i, taşrada ve şehirlerde gerilla savaşını esas alarak yürüttü. [s. 76]

21 **TA:** MOI tarafından 1941'de ***Travail Allemand*** [Alman Çalışması] adıyla kurulan, Arthur London yönetimindeki özel birim. Amacı, Alman ordusuna adam sızdırarak Direniş için bilgi toplamak ve ordudaki Nazi karşıtlarını örgütlemekti. Çalışma başlangıçta, Almanca konuştuklarından, Doğu Avrupa ülkelerinden ve Avusturya'dan gelen, genellikle Yahudi militanlar tarafından yürütülüyordu. Almanların güney Fransa'yı işgal ettikleri 1942 Kasımı'ndan itibaren Fransa topraklarındaki çok sayıda Alman militan TA'ya katıldı. [s. 79, 116]

22 **Büyük Paris:** Almanların Paris'teki, "Gross-Paris" dedikleri 1 numaralı *Kommandantur*. [s. 84]

23 Gaston Laroche'un *On les nommait des étrangers: Les immigrés dans la Résistance* [Onlara Yabancı Denirdi: Direniş'te Göçmenler, Éditeurs Français Réunis, Paris 1965] adlı kitabından alıntı –Kitabın Fransızca orijinalinde yayıncının notu. [s. 86]

24 **Wehrmacht:** 1935'ten itibaren Alman kara (*Heer*), deniz (*Kriegsmarine*), hava (*Luftwaffe*) kuvvetlerinin toplamına verilen ad.

1945'te, *III. Reich* olarak bilinen Nazi rejiminin çökmesiyle, ortadan kalktı. [s. 107]

25 **Avangard:** Öncü. Meline'nin kitabında, Ermenice yazılmış olan mektuptaki bu sözcüğün Fransızca geçtiği bir dipnotla belirtildiğinden, bu çeviride de "*avangard*" olarak bırakıldı. [s. 113]

26 Ermenice metinden okunamadığı için kitabın Fransızca orijinalinde soru işaretiyle bırakılmış. [s. 113]

27 **Üçgen:** Üç kişilik birimlerin birbirine birer kişi üzerinden bağlandığı piramidal örgütlenme tarzı. FTP'nin benimsediği bu örgütlenmede her birimden ("üçgen") bir kişi, hiyerarşik olarak bir üst düzeydeki üçgenden bir kişi ile temas kuruyordu. Görünüşteki "normal" hayatlarını bozmadan gizli faaliyetlerini sürdüren üyeler açısından bu düzen, kullanılan kod adlarıyla birlikte güvenli ve esnek bir örgütlenme şekli sağlıyordu. [s. 116, ... 156]

28 Vahan Tekeyan'ın *Yes Siretsi* [Ben Sevdim] adlı şiirinin ilk dörtlüğü: "Ben sevdim ama hiçbiri / Sevdiklerimden bilmedi / Onu ne kadar sevdiğimi / Yürek okumayı kim bilir!" [s. 129]

29 **FTP-MOI:** Fransız Komünist Partisi öncülüğünde kurulan Direniş örgütü FTPF'nin *Francs-Tireurs et Partisans–Main d'Oeuvre Immigrée* adlı alt birimi. Partizanlarını çeşitli milliyetlerden göçmenler, siyasi mülteciler, Yahudiler ve İspanya İç Savaşı'nda çarpışan gönüllüler oluşturuyordu. 1942 sonbaharında Paris'te beş, Lyon, Toulouse, Marsilya, Grenoble, Nord-Pas-de-Calais ve Nice'de birer FTP-MOI birimi bulunuyordu. Paris'teki 1. Birlik Rumen ve Macarlardan; 2. Birlik Yahudilerden; 3. Birlik İtalyanlardan; 4. Birlik İspanyol ve Ermenilerden oluşuyordu. Örgütün en üst kademesindeki idari üçgende, 1943'ten itibaren Manuşyan, Dawidowicz ve Lissner yer aldı. 1943 Ağustosu'nda hâlâ, iki merkezi birim ve Manuşyan Grubu'nu da içeren özel bir suikast birimi şeklinde örgütlenmiş 65 üyesi bulunuyordu. Mart-Kasım 1943 tutuklamalarıyla örgüt fiilen dağıldı. [s. 146, ... 154]

Direniş'e Varan Yolun Kısa Kronolojisi

1933, Ocak: Nasyonal Sosyalist Alman İşçisi Partisi (NSDAP) lideri Adolf Hitler Almanya başbakanlığına atandı. Aynı yıl Hitler, Almanya'nın Milletler Cemiyeti'nden çıktığını açıkladı.

1934, Şubat: Fransa'da Radikal Sosyalist hükümet karşıtı aşırı sağcı gösteriler. 6 Şubat'ta Concorde Meydanı'ndaki kanlı ayaklanma sonrasında Daladier Hükümeti istifa etti. Sosyalist ve Komünistler 9 ve 12 Şubat gösterileriyle sağcı ayaklanmaya karşılık verdi.

1934, 18 Eylül: SSCB Milletler Cemiyeti'ne girdi.

1934, 8 Ekim: Fransız Komünist Partisi (FKP) Genel Sekreteri Maurice Thorez ortak bir antifaşist politika uygulamak, seçimlere birlikte katılmak üzere Sosyalist ve Radikal partileri, Halk Cephesi kurmaya çağırdı. Benzer gelişmeler İtalya ve İspanya'da da yaşanıyordu

1935, Haziran: İngiliz-Alman Deniz Antlaşması imzalandı. İngiltere böylece Almanya'nın Kuzey Denizi ve Baltık kıyılarında durumunu güçlendiriyor, yatıştırma-yöneltme diplomasisini tırmandırıyordu.

1936, 16 Şubat: İspanya'da Cumhuriyetçi partiler ile işçi sınıfı partileri arasında kurulan Halk Cephesi, seçimlerinden galip çıktı. General Franco darbe hazırlıklarına başladı.

1936, Nisan: Fransa'da Halk Cephesi seçimleri ezici bir çoğunlukla kazandı. Sosyalist Léon Blum, Halk Cephesi Hükümeti'ni kurdu.

1936, Temmuz: General Franco, Cumhuriyetçi hükümete karşı darbe yaptı. Halkın direnişiyle karşılaşınca İspanya İç Savaşı başlamış oldu. Almanya ve İtalya Franco'ya destek verdi. Elliden fazla ulustan 40 bini aşkın gönüllü de Uluslararası Tugaylar bünyesinde Franco faşistlerine karşı çarpıştı.

1938, Mart: Almanya Avusturya'yı işgal etti.

1938, 10 Nisan: Radikal Édouard Daladier başbakanlığı ile Fransa'da Halk Cephesi Hükümeti sona erdi. Nazi saldırganlığı ile uzlaşma ve yatıştırma taktikleri, SSCB'ye düşmanlık politikası ağırlık kazandı.

1938, 29-30 Eylül: Münih anlaşması... Hitler, Mussolini, Chamberlain ve Daladier'nin katıldığı Münih Konferansı'nda, Çekoslovakya'nın bir bölümünün Almanlarca işgali onaylandı.

1939, 15 Mart: Alman askerleri Prag'a girdi.

1939, 26 Ocak: Frankistler Barcelona'ya girdi. Yarım milyon İspanyol'un kuzeye doğru büyük göçü (*La Retirada*) başladı. Birkaç gün içinde yüz binlerce insan Pirene Dağları'ndan Fransa'ya geçti. İki ay sonra Madrid düştü, 700 bin cana mal olan İspanya İç Savaşı Franco iktidarıyla sona erdi.

1939, 23 Ağustos: Alman-Sovyet Saldırmazlık Paktı... SSCB'ye karşı zaman kazanmak isteyen Almanya ile Batı Avrupa ülkeleri tarafından tecrit edilen SSCB'nin çıkarları örtüşmüştü. İtalya ve Japonya'nın protestosu, faşist blokun askeri güçlerini birleştirmesini bir yıl geciktirdi. Pakt, sosyalistler ve sosyal demokratlarla komünistlerin ise iyice ayrışmasına neden oldu.

1939, 1 Eylül: Almanya Polonya'ya saldırdı. Sonradan bu tarih II. Dünya Savaşı'nın başlangıcı olarak kabul edildi.

1939, 3 Eylül: Fransa ve İngiltere Almanya'ya savaş ilan etti.

1939, 17 Eylül: Sovyetler Doğu Polonya'yı işgal etti.

1939, 26 Eylül: Sovyetler'in Polonya ve Baltık ülkelerini işgali antikomünist propagandaya hız verdi. FKP yasadışı ilan edildi, yayın organı *L'Humanité* yasaklandı. Komünistler resmi görevlerden uzaklaştırıldı, kitlesel tutuklamalar yapıldı.

1939, 30 Kasım: Fin-Sovyet savaşı başladı. Savaş iki ay sürdü.

1940, 9 Nisan: Alman ordusu Danimarka'yı ve Norveç'i işgal etti.

1940, 10 Mayıs: Nazilerin Hollanda, Belçika ve Fransa'yı işgal süreci başladı.

1940, Mayıs: İngiltere'de yatıştırma politikasının baş sorumlusu Chamberlain Hükümeti düştü, muhafazakâr Winston Churchill başbakan oldu. Fransa'da Daladier istifa etmiş, radikal sağ eğilimli Paul Reynaud 22 Mart'ta başbakan ilan edilmişti.

1940, 10 Haziran: Fransız Hükümeti Paris'i terk etti. İtalya Fransa'ya savaş ilan etti. Dört gün sonra, Fransız Hükümeti Bordeaux'ya taşındı. Almanlar Paris'e girdi.

1940, 16 Haziran: Philippe Pétain Fransa Başbakanı ilan edildi.

1940, 18 Haziran: Londra'ya kaçan de Gaulle, BBC üzerinden ilk Direniş çağrısını yaptı.

1940, 22 Haziran: Pétain Hükümeti Almanlarla ateşkes imzaladı. Fransa'nın kuzeyi ve batısı Alman işgal kuvvetlerine, kalan bölgeler Pétain Hükümeti yönetimine bırakıldı.

1940, 4 Temmuz: Fransız Hükümeti Vichy'ye taşındı.

1941, Nisan: Alman orduları Yugoslavya, Atina ve Girit'i ele geçirdi.

1941, 22 Haziran: Almanya Sovyetler Birliği'ne saldırdı. İşgalin parolası *Drang Nach Osten*'di [Doğu'ya Doğru].

1941, 7 Aralık: Japonya Pearl Harbour'daki Amerikan deniz üssüne saldırdı. ABD savaşa dahil oldu.

1942, Nisan : Nazi baskısıyla başbakanlığa getirilen Pierre Laval, ülke kaynaklarını Alman hizmetine sunan bir politika izledi.

1942, 11 Kasım: Fransız Hükümeti yönetimine bırakılmış olan bölgeler, Almanlarca işgal edildi.

1943, Mayıs: Komünistler, sosyalistler ve de Gaulle'cüler, yani tüm direnişçi gruplar Fransız Ulusal Kurtuluş Komitesi adı altında toplanmaya başladı. Başkanlığını komünist André Tollet'nin yaptığı komite zamanla bir sürgün hükümeti biçimini aldı.

1944, 18 Ağustos: Direniş örgütleri halkı ayaklanmaya çağırdı. Sendikaların genel grev çağrısı ayaklanmaya dönüştü. Paris'i barikatlarla çevreleyen halk, Müttefiklerden önce şehri işgalden kurtardı. Direniş hareketi Marsilya ve Lyon'un kurtarılmasında da belirleyici oldu.

Dizin

6. Bölge 160
7. Bölge 160
9. Bölge 53
13. Bölge 156
14. Bölge 32, 37
16. Bölge 85
1789 Devrimi 51
1915 21

Abscon 180
Adapazarı 22-24
Adıyaman 29, 30
Aix Sokağı 101, 117
Akdeniz 165
Albay Gilles bkz. Epstein, Joseph
Albert 90, 95, 117, 125, 155, 156
Albertini, Jacqueline 109
Alfonso, Celestino 72, 84-86, 128, 129, 131, 132, 153, 159
Alfortville 80
Alman Çalışması 79, 116
Alman(lar) 49, 54, 56, 57, 63-70, 73, 77, 79, 80, 82, 83, 85, 86, 93, 96, 107, 116-119, 121, 125, 127-129, 131, 133, 138, 147, 148, 150-152, 160
Almanca 57, 66, 116
Alman-Sovyet Saldırmazlık Paktı 63
Almanya 63, 85, 86, 96, 117
Amerikalılar 23-25
Amerikan 22
Ana 42
Anais 38
Ansiklopedistler 32
Aragon, Louis 84, 137
Araplar 30
Ari ırk 85
Arles 48
Armand [Giragosyan] 55
Arnage 59
Arnouville-lès-Gonesses 80
Arşaluys 114
Arts et Métiers 101
Asaduryan, Meline bkz. Manuşyan, Meline
Aslanyan, Arpiar 43, 53, 54, 114, 116-118
Aslanyan, Luiza 43, 48, 54, 112, 114, 115, 118 bkz. Lass
Asnières 151
Astier de la Vigerie 63, 134
Auschwitz 114, 115
Avrupa 22, 41, 79
Avusturya(lı) 66, 67, 153, 154
Ayaktakımı Arasında 42
Ayda [Aznavuryan] 107, 122
Azeri 118
Aznavour, Charles 37, 107, 119
Aznavuryan, Knar 37, 43, 70, 71, 100-103, 107, 108, 119-122
Aznavuryan, Mişa 42, 43, 66-68, 107, 108, 120
Aznavuryanlar 102, 106, 107, 119

Babikyan, Adom 109-111
Bach [Johann Sebastian] 41, 54
Bahri, (Zaruhi) 38
Bancic, Olga 87, 92, 131, 132, 153, 157, 159, 160
Barbusse, Henri 34
Baudelaire [Charles] 33
Baudouin (Albay) 75, 76
Beethoven [Ludwig van] 41, 54
Belçika 33
Belleville (Sokağı) 18, 80, 148, 159
Béranger [Pierre-Jean de] 51
Berlin 86, 129, 154
Besarabya 153

Bıçakçıyan 160
Birinci Dünya Savaşı 21, 22, 30, 65, 75, 79, 127
Blukoff, Ernst 153, 154
Boczov, Joseph 82, 132, 152, 159
Boitel 69
Bolşevik 27
Boulogne Ormanı 84
Bourdaloue Sokağı 19
Bourget 64
Buchenwald 91
Buffalo Stadı 50
Bulgaristan 146
Bulgarlar 147
Büyük Bunalım 32

Cahiers de la Liberté 84
Capelette 26
Cassou, Jean 84
Caumartin Sokağı 157
Cezayir 76
Cezayir Radyosu 131
Champerret Kapısı 150
Cherche-Midi Sokağı 92
Citroën 32
Clisci, Joseph 154
Clisson Sokağı 156
Cloarec, Georges 132, 157, 159
Colbert Sokağı 126
Collège de France 51
Colombes 126
Colpo 54, 107
Compiègne 63, 65, 66, 68, 72
Continental Oteli 128, 129
Cumhuriyet Heykeli 57
Cumhuriyetçi Ordu 128
Cünye 30, 31

Çakaryan, Arsen 72, 73, 89, 94, 118, 146, 157 bkz. Tchakarian
Çank 33
Çapayev 74
Çar 69
Çekoslovak 154
Çobanyan, Arşag 38, 39, 137

Daguerre Sokağı 160
Daladier [Eduard] 49, 53
Danton [Georges Jacques] 32
Danube 58, 96, 100, 102
Dawidowicz, Joseph 155, 156
De Gaulle [Charles] 160
Decour, Jacques 84, 142
Della Negra, Rino 132, 157, 159
Der-Tomasyan, Jirayr 117, 156
Der-Tomasyan, Şuşanig 117, 156
Deutschland über alles 72
Dimitrov [Georgi] 52
Direniş 29, 52, 58, 60, 62, 63, 70, 72, 74, 76, 79, 81, 83, 84, 91, 92, 95-97, 107, 110, 116-118, 141, 142, 146, 147, 149
Don Juan 40
Dostoyevski [Fyodor Mihayloviç] 42
Dubois 153
Dupont 101
Düsap, Sırpuhi 27

Elek, Tamas (Thomas) 132, 159
Eluard, Paul 84
Emile 116
Epstein, Joseph (Albay Gilles) 159, 160
Erivan 138
Ermeni(ler) 18, 21, 22, 24, 26, 27, 30, 33, 38, 41, 42, 47, 48, 50-52, 54, 66, 72, 79, 85, 94, 118, 119, 121, 127, 147, 153
Ermenice 19, 23, 27, 30, 75, 117, 146
Ermenilik 25
Ermenistan 17, 25, 27, 133, 137, 167, 178
Ermenistan'a Yardım Komitesi (HOG) 16-19, 27, 34, 42, 53, 112
Évry-Petit-Bourg 159

Faubourg Poissonnière Sokağı 63
feldgendarme 149, 150, 160

Fernandel, [Joseph Désiré Contandin] 39
Ferré, Léo 137
Ferté-Milon 82
Fırıncının Karısı 40
Fingercwajg, Moska (Maurice) 132, 159
Fontano, Spartaco 86, 132, 157, 159
France, Anatole 137
Franco [Francisco] 128
Fransa 18, 26, 30, 38, 43, 47, 51, 52, 54, 57, 63, 85, 107, 118, 127, 131, 137, 138, 146
Fransız Devrimi 50
Fransız-Ermeni Halk Birliği 53, 72
Fransız Komünist Partisi 34, 53, 72, 126
Fransız Kurtuluş Ordusu 133
Fransız Ulusal Askeri Komitesi 86
Fransız(lar) 34, 41, 42, 48, 51, 55, 56, 58-60, 62-64, 69, 70, 74-76, 93, 119, 131, 146, 147
Fransızca 19, 26, 57, 66, 75, 117, 146
Fresnes Hapishanesi 104, 110, 117, 126, 127, 133
FTPF (FTP) 73, 76, 126
FTP-MOI 146, 151-154, 157

Gambetta Meydanı 102
Gambetta, Leon 51
Gamsaragan, Dikran 38
Garabed [Manuşyan] 31, 32
Garabedyan 60-62
Gare de l'Est 53
Geduldig, Jonas 132, 159
Genç Yahudiler Birliği 178
Georges (Komutan) 95
Gestapo 49, 69, 87, 89, 96, 97, 99, 101-104, 108, 114, 116, 117, 121, 123, 130, 152, 154, 160
Gestetner 19, 75, 99
Giragosyan, Armen 54, 55, 82, 101, 102, 134
Glasz, Emeric 132, 159
Gnôme-et-Rhône 59, 60
Goldberg, Leon (Goldberg, Lajb) 132
Gomidas 41, 43
Gorki [Maksim] 42
Göçmen İşgücü (MOI) 72, 76, 79, 90, 116, 147, 152, 155, 157, 160
Grenoble 80, 91
Grzywacz, Slama (Szlama) 132, 159
Gürcü 118

Hadj 69
Halk Cephesi 47
Hamburg 85
Hemingway [Ernest] 140
Henri IV. 149
Hıristiyan(lar) 22, 24, 30
Hintliler 23
Hitler [Adolf] 48, 52, 58, 79, 86, 127, 129, 160
HOG bkz. Ermenistan'a Yardım Komitesi
Hoherer, Oberg 154
Hugo, Victor 51, 74
Humanité 69

Issy-les-Moulineaux 80
Ivry Mezarlığı 135
İhtiyar Adam ve Deniz 140
İsahagyan, Avedik 33, 38
İspanya 47, 128, 152
İspanya İç Savaşı 48
İspanyol(lar) 47, 127, 147, 153
İstanbul 22
İşçi Üniversitesi 34, 147
İtalya 178, 179, 182
İtalyan(lar) 109, 127, 147, 153, 157, 159
İzmir 24

Jar, Alexandre 153
Jean-Christophe 34, 38, 140
Joğovurt 172
Joinville (General) 76
Joseph 123, 124
Jouvet, Louis 42

Kalciyan [Hayg] (Doktor) 19, 43, 50, 53, 66-68
Karayan, Henri 89, 90-94, 118, 157
Karlsruhe 70
Kızıl Afiş 159
Kızıl Haç 131
Kœnig (General) 76
Kommandantur 60, 61, 84, 104
Konstantin 25
Konstantinyan, Aleksan 37, 89, 118, 157, 160
Korint 24
Korsika 109
Kubacki, Stanislas 132
Kurtuluş 58, 135, 153, 160
Kuvayımilliye 24
Küçük Prens 140
Kürt 30

La Fayette Sokağı 157, 158
Lass 53, 80, 101, 102, 110-112, 114, 116, 117 bkz. Aslanyan, Luiza
Laval [Pierre] 83, 84
Leon 73, 86
Les Francs-Tireurs de l'Affiche Rouge 146
Levallois Köprüsü 72
Levallois-Perret 149, 151
Libération 134
Liberté 110
Lille Sokağı 160
Lissner, Abraham 153
List, Mayer 154
Loiret 80
Londra Radyosu 76, 131
Louis XVI. 128
Louvois Sokağı 37, 70, 81, 99, 101, 128
Louvre 146
Luccarini, Cesare 132, 157, 159
Lyon 50, 80, 108, 120

Macar(lar) 147, 153, 159
Magenta Bulvarı 104
Maisons-Alfort 80
MALA 114
Malebranche Sokağı 148
Malraux, André 47
Manouchian, Michel 126
Mans 60
Manukyan bkz. Arpen Tavityan
Manuş bkz. Manuşyan, Misak
Manuşyan Grubu 37, 84, 90, 110, 118, 131
Manuşyan Grubu Sokağı 137
Manuşyan, Meline (Asaduryan) 17, 19, 44, 49, 50, 53, 100, 133, 138, 157
Manuşyan, Misak (Manuş) *pek çok sayfada...*
Marat [Jean-Paul] 31
Mari [Atmaciyan] 33
Marie 121, 122, 124
Marie-Antoinette 128
Marne 42
Marseillaise 65
Marsilya 26, 31, 80, 91, 163, 164, 178
Martiniux, Michel 159
Mauriac, François 84
Maurice 68
Mazlumyan, Mihran 48
MEVA 105
Mışaguyt 33
Michelangelo [Buonarroti] 41
Mickiewicz, Adam 51
MOI bkz. Göçmen İşgücü
Moniqua 113
Monsieur-le-Prince Sokağı 160
Montereau-Longeville 82
Montmartre 83
Montparnasse 33
Montrouge 160
Montyon Oteli 157
Morbihan 54
Moulin, Jean 142
Mozart [Wolfgang Amadeus] 40
Mussolini [Benito] 127
Mustafa Kemal Paşa 24
Müslümanlar 22

Navarin Sokağı 106
Nazi(ler) 48, 52, 54, 59, 60, 63, 78, 79, 107,

117, 118, 125, 127, 128, 154, 159
Nazizm 48, 49, 51, 52, 54, 58, 63, 70, 78, 79, 111, 118
Near East Relief 24
Neuengamme 126
Nicolas 116, 117
Nicolo Sokağı 85
Noisy-le-sec 56
Nova, Sayat 41, 43

Odéon 151
Odyan, Krikor 51
Orléans Kapısı 82

Pagnol [Marcel] 40
Paquis, Jean-Hérold 110, 120
Paris 26, 31, 32, 34, 38, 39, 42, 50, 53-56, 60, 62, 63, 65, 70, 73, 80, 82, 84, 85, 91, 113, 118, 146, 147, 152-154, 157-159
Paris-Château-Thierry 82
Paris-Cherbourg 82
Paris-Reims 82
Paris-Troyes 82
Paşalyan, Levon 38
Patriciu, Mihaly (Patrick) 155, 156
Patrick bkz. Patriciu, Mihaly
Paul-Doumer Caddesi 85
Péri, Gabriel 142
Pétrarque Sokağı 86
Pierrette 87, 92-94, 153
Pitard 69
Plaisance Sokağı 71, 81, 93, 100, 134
Plantes Sokağı 37, 53, 70
Polonya 48, 105, 157, 159
Polonyalı(lar) 127, 147, 153, 154, 157
Pont-Neuf Köprüsü 149
Pré-Saint-Gervais 18, 55
Protestan 22, 23
Puşkin [Aleksandr Sergeyeviç] 42

Quartier Latin 18, 33

Raimu 40
Raincy 26, 80
Raincy-Villemonble 52
Ravensbrück 114, 115
Rayman, Marcel 72, 73, 84-86, 129, 130, 132, 149-151, 157-160
Réaumur Sokağı 101
Reichstag yangını 52
Reims-Rethel 82
Renaud, Madeleine 134
République Caddesi 160
République Meydanı 57, 101, 106
Reynaud, Paul 56
Ricole, Lise 115
Rimbaud [Arthur] 33
Ritter, Julius 84-86, 129
Rivoli Sokağı 84, 128, 129
Robespierre [Maximilien de] 31
Roger 89-91, 126, 155, 156
Rolland, Romain 34, 38, 140
Rolnikas 69
Rol-Tanguy (Albay) 76
Romainville Kalesi 64
Rouxel, Roger 132, 157, 159
Rum(lar) 22, 24
Rumen Yahudisi 154
Rumen(ler) 147, 157
Rupen [Melik] 117
Rus(lar) 118, 121

Sainte-Geneviève Kütüphanesi 33
Saint-Just 32
Salvadori, Antonio (Antoine) 132, 159
Sand, George 27
Santé Hapishanesi 52, 54
Sapanca 146
Sarcelles 80
Saulnier Sokağı 53
Seine Nehri 71, 123, 149
Séma, A. 32, 33, 42
Siegfried Hattı 56
Simon, Jules 154
Sorbonne Üniversitesi 33

Sovyet 17, 18, 27, 47, 49, 63, 79, 107, 118-120
Sovyet Ermenistanı 17, 18, 27, 47
Sovyetler Birliği 49, 64, 79 bkz. SSCB
SS 72, 73, 82, 107, 114, 154
SSCB 63 bkz. Sovyetler Birliği
Stalingrad 74
STO 70, 85, 96, 152
Stuttgart 131
Suriye 30, 95
Szapiro, Willy 132

TA 79, 116
Tannhäuser 41
Tavityan, Arpen (Manukyan) 117, 118, 132, 159
Tavityan, Tavit 37, 48, 91, 113
Tchakarian, Arsène 175 bkz. Çakaryan
Teğtzanig 48
Tekeyan, Vahan 38, 129
Tertre Meydanı 83, 84
Tıbiryan, Hayg 118
Tıbrotsaser 26
Tillon, Charles 76
Tolstoy, Lev 42
Tomasina, Joseph 126, 155
Triolet, Elsa 84
Trocadéro 86
Tuileries Bahçeleri 128
Tulumciyan, Avedis 117, 118
Tulumciyan, Garbis (Garo) 89, 116, 117
Turbigo Sokağı 101
Turgenyev [İvan Sergeyeviç] 42
Türk(ler) 22, 24, 48, 86
Türkçe 167
Türkiye 22, 24, 30

Uluslararası Tugaylar 47, 48, 126, 147, 152
Usseglio, Amedeo 132, 159

Vacaraganyan, Vahric 118
Valérien Tepesi 131, 159, 160
Vatansız Yabancılar Birliği 69
Vélodrome d'Hiver 147
Venizelos [Elefterios] 25
Vercingétorix Sokağı 32
Verlaine [Paul] 33
Vichy Hükümeti 149, 151
Victor Hugo Caddesi 158, 160
Vimy 179
Vincennes Ormanı 109, 110
Vincent [Giragosyan] 55
Vire 120, 121, 158
Vitry-sur-Seine 159
Von Schaumburg [Ernst] 84-86
Vosgan, Isdepan (Etienne) 51
Vosgeriçyan, Diran 118

Wagner [Richard] 41
Wajsbrod, Wolf (Wajsbrot) 132
Wehrmacht 107
Witchitz, Robert 132, 157, 159

Yahudi(ler) 22, 85, 127, 147, 152, 153, 157, 158
Yesayan, Zabel 38
Yunan 24, 136
Yunanistan 24, 26

Zanku 38, 47, 48
Zorunlu Çalışma Hizmeti (STO) 70, 85, 96, 152

Մանուշեան	Ma-nouch-yahn
Պիր Էօզկիւրլիւք Թութսաղը	Bihr Oez-gyur-lyuk Tout-sa-ghe

Մանուշեան՝
Ազատութեան Գերի Մը

Manouchian
A Freedom Slave

գրող	author
Մելինէ Մանուշեան	Mélinée Manouchian
Թրքերէն	Turkish
կենսագրութիւն	biography
(Ֆրանսերէնէ) թարգմանող	translator (from French)
Սօսի Տօլանօղլու	Sosi Dolanoğlu
2րդ տպագրութիւն	2nd edition
Մայիս 2010, Սթանպուլ	May 2010, Istanbul

Fresnes Hapishanesi'nde geçirdikleri üç ay boyunca, 23'ler uzun uzun sorgulanır, yani işkence görürler. Yargılanmaları sırasında taşıdıkları yara izleri de bunu kanıtlar. Sorgulamalarda, eylemlerinden ve bunları niçin yapmış olduklarından başka bir şey söylemezler. Pişman olduklarına dair tek bir söz çıkmaz ağızlarından; aksine, sırf görevlerini yerine getirdiklerini söylerler. Her biri, onları harekete geçiren ortak nedenlerin yanı sıra, kendi özel gerekçelerini açıklar.

Yahudiler, onları toptan ortadan kaldırmak isteyen Nazi barbarlığına karşı kendilerini savunduklarını; Ermeniler, Birinci Dünya Savaşı sırasında Almanların onayıyla katledilmiş halklarının özgürlüğünü korumak için savaştıklarını; İspanyollar, ülkelerinde ortalığı kasıp kavuran faşizme karşı çarpıştıklarını; İtalyanlar, Hitler'in müttefiki Mussolini tarafından kovuldukları memleketlerine dönebilmek amacıyla silaha sarıldıklarını; Polonyalılar, Hitler'in haritadan sildiği vatanlarının yok olmaması için mücadele ettiklerini belirtirler.

Hepsi de, işgalci Nazilere karşı halklarıyla omuz omuza savaşırken, kendilerine kucak açmış olan Fransa'ya karşı görevlerini yerine getirdiklerini söylerler.